

गुणवत्ता, मासगुणवत्ता

आदिवासी विकास विभाग

83

महाराष्ट्र शासन

आदिवासी विकास विभाग

आदिवासी भागातील

विशेषतः

डोंगराळ व अतिदुर्गम भागातील

विकास कार्यक्रमांचा आढावा

घेण्यासाठी नेमलेल्या समितीचा

(बामणी समिती) अहवाल

१९८९

महाराष्ट्र शासन

आदिवासी विकास विभाग

आदिवासी भागातील

विशेषतः

डोंगराळ व अतिदुर्गम भागातील

विकास कार्याक्रमांचा आढावा

घेण्यासाठी नेमलेल्या समितीचा

(बामणी समिती) अहवाल

समिती अध्यक्षान्चे मनोगत

धुळे जिल्हातील बामणी आणि ठाणे जिल्हातील मुरबाड तालुक्यातील आदिवासी मुलांचे झालेले मृत्यु या संबंधात महाराष्ट्र विधानसभा नियम २९१ अन्वये उपस्थित केलेल्या प्रस्तावावरील चर्चेच्या वेळी दिनांक ३० जून, १९८७ रोजी सभागृहात अशा स्वरूपाचे आश्वासन देण्यात आले की, "आदिवासी भागातील विशेषतः डोंगराळ व अति दुर्गम क्षेत्रात राहणा-या शेवटच्या माणसापर्यंत शासकीय योजना योग्यप्रकारे जातात किंवा नाही," याची पाहणी करण्यासाठी व त्याबाबत शिफारसी करण्यासाठी, तसेच त्यामध्ये काही उणिवा असतील तर त्या दूर करण्यासाठी व योग्यप्रकारे नियोजनाचे स्वरूप ठरविण्यासाठी दोन्ही सभागृहातील सर्व पक्षा सदस्यांची त्यावेळेचे आदिवासी विकास मंत्री, आमदार श्री. शिवाजीराव मोघे यांच्या अध्यक्षते-खाली एक समिती नेमण्यात आली.

समितीच्या कामाचे स्वरूप मुख्यतः "आदिवासी क्षेत्रात राबविण्यात येणा-या निरनिराळ्या विकास योजनाबाबत अग्रक्रम सुचविणे, सध्या राबविल्या जाणा-या विविध योजनांपासून आदिवासीला झालेला फायदा याबाबत आढावा घेणे, आदिवासी विकास योजना राबविण्यासाठी कार्यरत असलेल्या प्रचलित प्रशासकीय यंत्रणेचा आढावा घेणे व शेवटी डोंगराळ व दुर्गम क्षेत्राच्या व त्या क्षेत्रात राहणा-या आदिवासींच्या विकासासाठी स्वतंत्र शिफारशी करणे हे होते. समितीली सुरवातीला हे काम पूर्ण करण्यासाठी सहा महिन्यांचा कालावधी देण्यात आला होता. परंतु समितीचे हे काम राज्यस्तरावरील आणि व्यापक स्वरूपाचे असल्यामुळे दिलेल्या मुदतीत समितीली हे काम पूर्ण करता आले नाही. त्यासाठी वेळेवेळी मुदत वाढवून घेण्यात आली.

या कालावधीत समितीचे उपाध्यक्ष श्री. भालचंद्र अनंत सावंत, सार्वजनिक आरोग्य मंत्री यांचे निधान झाले. त्यानंतर पुढे मंत्रीमंडळात

खांदेपालट झाल्याने व आदिवासी विकास मंत्री पदाची सूत्रे माझ्याकडे आली. आदिवासी विकास मंत्री या नात्याने या समितीच्या कामाची जबाबदारी महाराष्ट्र राज्याचे सन्माननीय मुख्यमंत्री नामदार श्री.शारदरावजी पवार यांनी विश्वासाने माझ्यावर टाकली, त्याबद्दल त्यांचा मी अत्यंत आभारी आहे.

या समितीचे माजी अध्यक्ष मा.शिवाजीराव मोघो यांनी समितीच्या अनेक बैठका घेऊन अहवालाचे पुष्कळच काम पूर्ण केलेले होते. या समितीचा अध्यक्ष म्हणून मी काम पाहू लागलो त्यावेळी अहवालाचे काम अंतिम टप्प्यात आलेले होते. अहवालाला अंतिम आणि निर्णायक रूप देण्याचे काम माझ्या अध्यक्षतेखालील समितीने अनेक बैठका घेऊन यशास्वीरित्या पूर्ण केलेले आहे.

समितीचा अहवाल पूर्ण करून अध्यक्ष या नात्याने आज तो राज्याचे मुख्यमंत्री मानीय श्री.शारदरावजी पवार यांना सादर करताना मला अतिशय आनंद होत आहे. कोणात्याही समितीचा अहवाल हे समितीच्या सर्व सदस्यांचे सामुहिक जबाबदारीचे व एकत्रित केलेल्या कामाचे प्रतिक असते. या समितीतील अनेकमान्यवर सदस्यांनी वैयक्तिक व सामुहिक पध्दतीने समितीपुढे विचारार्थ ठेवलेल्या विषयांवर वेगवेगळ्या दृष्टीकोनातून वेळोवेळी आपले विचार मांडले. त्यांच्या या विचारांचा व मार्गदर्शनाचा समितीचा अध्यक्ष या नात्याने काम करताना मला व समितीला चांगला उपयोग झाला. त्याबद्दल सर्व समिती सदस्यांचा मी आभारी आहे. या संबंधांत समितीचे माजी अध्यक्ष, श्री.शिवाजीराव मोघो (माजी आदिवासी विकास मंत्री), माजी उपाध्यक्ष कै.भालचंद्र अनंत सावंत (माजी सार्वजनिक आरोग्य मंत्री), श्रीमती रजनी सातव(माजी सार्वजनिक आरोग्य व आदिवासी विकास राज्यमंत्री) यांचे मला आवर्जून आभार मानले पाहिजेत. त्याच बरोबर समितीचे प्रधामपासून अखेरपर्यंत सदस्य म्हणून काम करणारे विधानसभा व विधानपरिषद सदस्य, सचिव,

आदिवासी विकास विभाग, सचिव, आरोग्य विभाग, सचिव, नियोजन विभाग, संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे यांचाही मी आभारी आहे. हा अहवाल पूर्ण करण्यासाठी आदिवासी विकास विभागाचे माजी सचिव, श्री.लालक झुआला यांनी खास लक्ष दिले होते. अहवालातील शिफारशी आदिवासींना भाविष्य काळात उपयोगी ठरतील या दृष्टीने त्यांनी समितीला अनेक सूचना केल्या. त्यांच्या या बहुमोल सहकार्याचा मी इथे मुद्दाम उल्लेख करतो. तसेच समितीचे माजी सदस्य सचिव, श्री.रमानाथ झा, (माजी संचालक, आदिवासी विकास,) यांनी अहवाल पूर्ण करण्यासाठी बरीच मेहनत घेतली त्यांचाही मी इथे मुद्दाम उल्लेख करतो.

समितीने अहवालात काही महत्त्वपूर्ण सूचना केलेल्या आहेत. त्यांचा धोडक्यात इथे उल्लेख करणे गैर होणार नाही. समितीने आदिवासी उपयोजना कार्यक्रमांतर्गत विकास कार्यक्रमाचा अग्रक्रम कसा असावा, याबाबत काही महत्त्वपूर्ण सूचना केलेल्या आहेत. अतिदुर्गम तसेच डोंगराळ प्रदेशात आदिवासी विकासाच्या नियोजनाच्या दिशा कशा असल्या पाहिजेत तेथील आदिवासी विकासासाठी दळणावळण, आरोग्य, शिक्षण, रोजगार या बाबींना कसे महत्त्व दिले पाहिजे, याबाबत सविस्तर सूचना केलेल्या आहेत. आदिवासी क्षेत्रात सध्या प्रचलित असलेल्या आदिवासी विकास विभागाची प्रशासकीय यंत्रणा काम करीत असली तरी ही प्रशासकीय यंत्रणा अत्यंत कमकुवत व दुर्बल अशी आहे. याचा स्पष्ट उल्लेख समितीने अहवालात केलेला आहे. व त्यात तातडीने सुधारणा करणे किती गरजेचे आहे, या बाबीकडे शासनाचे लक्ष वेधले आहे.

"आदिवासी विकास विभाग" हा एक स्वतंत्र विभाग निर्माण केला असला तरी या विभागाची प्रशासकीय यंत्रणा ही प्रादेशिक

पातळीवर आदिवासी विकासाबाबत सर्वप्रकारची कामे करण्या इतपतः जबाबदार केल्याशिवाय, "आदिवासींचा विकास" होउ शकणार नाही, हे हि समितीने अहवालांत स्पष्ट केले आहे. त्यास अनुसरून समितीने आदिवासी विकास विभागाची पुर्नरचना कशी करावी व आदिवासी विकास विभागाला कोणत्या कामासाठी किती व कोणता अधिकारी वर्ग असावा याबाबत सूचना केल्या आहेत. मला इथे असे नमूद करावेसे वाटते की, समितीची ही सूचना अतिशय महत्वाची आहे. या पूर्वी "वळवी समिती, मोटो समिती, पिचड समिती" या समित्यांनीही आदिवासी विकास विभागाची प्रशासकीय यंत्रणा सुधारण्याबाबत महत्वाच्या अनेक सूचना केल्या होत्या. परंतु शासनाकडून त्या सूचनांची दखल घेतली गेली नाही. त्याचा परिणाम या सुचनांवर कार्यवाही न झाल्याने आदिवासी विकासाचा प्रश्न आणखीन जटील बनला आहे. आता यापुढे आदिवासी विकास विभागाच्या प्रशासकीय यंत्रणेमध्ये आवश्यक तो बदल केल्याशिवाय व त्यात वाढ केल्याशिवाय आदिवासी विकासाचा प्रश्न हा-या अधाने सुटणार नाही. म्हणून शासनाने समितीची ही शिफारस तातडीने स्विकारावी व त्यानुसार आदिवासी विकास विभागाच्या प्रशासकीय यंत्रणेत बदल करावेत.

अतिदुर्गम व डोंगराळ प्रदेशातील आदिवासींचे प्रश्न हे विकासाचे दृष्टीने जटील प्रश्न आहेत. या प्रदेशातील दळणावळणाचा प्रश्न, पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न, आरोग्याचा प्रश्न, शिक्षणाचा प्रश्न, रोजगाराचा प्रश्न, हे प्राधान्याने सोडविले पाहिजेत. त्याशिवाय येथील जनतेला विकासाची फळे चाखाण्याचा आनंद मिळू शकणार नाही. समितीने त्यासाठी जिल्हावार अभ्यास करून आदिवासी क्षेत्रातील दुर्गम भाग व दुर्गम गांवाची यादी तयार केली आहे. ही यादी राज्याच्या

आठव्या पंचवार्षिक योजनेतील आदिवासी विकासाची दिशा ठरविण्यासाठी नक्कीच उपयुक्त ठरेल, असा विश्वास वाटतो. आठव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत सुमारे १२५० दुर्गम आदिवासी गांवांचे प्रश्न आपण पूर्णपणे सोडवू शकलो तर या अहवालाचा आदिवासींना निश्चितपणे उपयोग झाला असे म्हणाता येईल.

समितीच्या अन्य विविध शिफारशी विस्ताराने अहवालात मांडल्या आहेत. या ठिकाणी मी केवळ माझ्या भावना प्रगट करीत आहे. मा. मुख्यमंत्री श्री. शरदरावजी पवार यांनी माझ्यावर विश्वास टाकून या समितीच्या अध्यक्षपदाची धूरा माझ्याकडे दिली, ती मी सर्व सदस्यांच्या आणि सहकाऱ्यांच्या मदतीने समितीचा हा अहवाल शासनाला सादर करून पूर्ण करत आहे. समितीचे सदस्य सचिव, श्री. ए. डी. वसावे, संचालक, आदिवासी विकास विभाग, नाशिक यांनी अहवालाला अंतिम व निर्णायक रूप देण्याच्या कामी छूप मेहनत घेतली व हे काम पूर्ण केले त्याबद्दल त्यांनाही धान्यवाद दिले पाहिजेत. शेवटी समितीच्या सदस्यांनी मला जे सहकार्य दिले, त्यामुळे हा अहवाल पूर्ण होऊ शकला याचा मी इथे मुद्दाम उल्लेख करतो व समितीच्या सर्व सदस्यांचे पुन्हा एकदा मनःपूर्वक आभार मानतो.

आदिवासी विकास विभागातील मंत्रालयीन अधिकाऱ्यांनी समितीच्या बैठका वेळोवेळी आयोजित करण्यासाठी जी मदत केली, सहकार्य दिले, त्यांचाही मी इथे मुद्दाम उल्लेख करतो. हा अहवाल तयार करण्यात संचालक, आदिवासी विकास विभाग, नाशिक व त्यांच्या कार्यालयातील सेवकवर्गाचा महत्वपूर्ण वाटा आहे, हे नमूद केले पाहिजे.

या अहवालाच्या कार्यालयीन कामाची जबाबदारी आदिवासी विकास संचालनालयाकडे देण्यांत आली होती. ती संचालनालयाने यशास्वीरित्या व चोखापणे पूर्ण केलेली आहे. आधुक्त आदिवासी विकास कार्यालयातील सांख्यिकी अधिकारी, श्री. डाटी यांनी हा अहवाल तयार करण्याच्या कामी खूप मेहनत घेतली व बहुमोल सहकार्य केले. तसेच संचालनालयाचे इतर सेवक व विशेषतः स्टेनोटायपिस्ट, श्री भाट यांनी प्रारूप अहवालाच्या वेळोवेळी सविस्तर नोंदी करून दिल्या, त्यामुळे हा अहवाल तयार करताना त्या नोंदीचा खूपच उपयोग झाला. या सर्वांचा याठिकाणी मी मुद्दाम उल्लेख करतो व पुन्हा एकदा सर्वांचे मनःपूर्वक आभार मानतो.

धान्यवाद

मुंबई

दिनांक : १४.८.१९८९

श्री. सुरूपसिंग नाईक,
समिती अध्यक्ष व
आदिवासी विकास मंत्री.

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	विषय	पान क्रमांक
१)	प्रकरण - १ समितीची स्थापना व कार्यपध्दती	१
२)	प्रकरण - २ आदिवासी उपयोजनेची अंमलबजावणी व त्यावरील समितीने काढलेले निष्कर्ष	१०
३)	प्रकरण - ३ आदिवासी विकास योजना - दृष्टीकोन	४८
४)	प्रकरण - ४ आदिवासी उपयोजना तयार करण्याची सधसाची पध्दत व त्यांतील अग्रक्रम.	५३
५)	प्रकरण - ५ डोंगराळ व अतिदुर्गम आदिवासी क्षेत्रां ठरविणे आणि त्या करीता सुचविलेला कार्यक्रम.	६७
६)	प्रकरण - ६ आदिवासी विकास विभागाची प्रशासकीय यंत्रणा	७९
७)	परिशिष्ट सूची (परिशिष्ट क्र. १ ते २१)	१०८
८]	सचिव, नियोजन विभाग यांचा वेगळा अभिप्राय	११३

प्रकरण - १

समितीची स्थापना व कार्यपध्दती

१) प्रास्ताविक :

महाराष्ट्र राज्यांत आदिवासी क्षेत्राकरिता स्वतंत्र उपयोजना पाचव्या पंचवार्षिक योजनेपासून (१९७५-८०) सुरु झाली. त्याप्रमाणे आदिवासी उपयोजनेच्या कामास प्रत्यक्षांत १९७६-७७ या आर्थिक वर्षापासून सुरु वात झालेला योजनेखाली आदिवासी उपयोजना क्षेत्र निश्चीत करून एक क्षेत्र विकास योजना म्हणून या क्षेत्राचा व या उपयोजना क्षेत्रातील वैयक्तिक आदिवासींचाही योजनाबद्ध विकास करणेसाठी शासनाच्या विविध विभागात आदिवासी उपयोजनेचा कार्यक्रम तयार करण्याची पध्दत सुरु झाली.

आदिवासी उपयोजनेचे काम सुरु होऊन आता जवळ जवळ १५ वर्षांचा काळ लोटलेला असला तरी धुळे व ठाणे जिल्हयातील काही अतिदुर्गम भागात रोगाचा फैलाव झाल्यामुळे अनेक आदिवासी लोक व मुले मरण पावली. त्यामुळे या प्रश्नाची चर्चा महाराष्ट्रभर झाली. त्याचे पडसाद विधान सभा व विधान परिषदेत उमटले. विधान सभेत व विधान परिषदेमध्ये या प्रश्नावर बरीच चर्चा झाली. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील काही गावांना अद्याप पिण्यासाठी पुरेसे व स्वच्छ पाणी उपलब्ध झालेले नाही. तसेच त्यापैकी काही गावांशी अजूनपर्यंत बारमाही संपर्क सहजपणे साधाता आलेला नाही. परिणामी अशा क्षेत्रासाठी आरोग्य सेवा व शिक्षणाच्या सोयी पुरविण्यात अनेक अडचणी निर्माण झाल्या आहेत. त्यामुळे आदिवासी भागास आदिवासी उपयोजनेचा काय लाभ झाला आहे हे तपासण्याची

आवश्यकता भासली. महाराष्ट्र राज्य विधान सभेत या प्रश्नावर चर्चेच्या वेळी दिलेल्या आश्वासनानुसार (दिनांक ३० जून १९८७) आदिवासी भागातील विशेषतः डोंगराळ व अतिदुर्गम क्षेत्रात राहणा-या शेतकऱ्यांच्या माणसापर्यंत उपयोजनेचे कोणते लाभ झाले आहेत याबाबत पहाणी करून गरजेनुसार योजनेत योग्य ते बदल सुचविण्यासाठी व त्यासंबंधात शासनाला शिफारसी करण्यासाठी दोन्ही सभागृहांच्या सर्व पक्षाीय सदस्यांची एक समिती नेमण्यात आली.

या आश्वासनानुसार शासनाने खालील सदस्यांची एक समिती शासन निर्णय क्रमांक एम आय एस - १०८७/प्र.क्र.१४२/का.१६ दिनांक ९ सप्टेंबर १९८७ रोजी स्थापन केली.

१.	श्री. शिवाजीराव मोटो, आदिवासी विकास मंत्री	अध्यक्ष
२.	श्री. भालचंद्र अनंत सावंत, सार्वजनिक आरोग्य मंत्री	उपाध्यक्ष
३.	श्रीमती रजनी सातव, सार्वजनिक आरोग्य व आदिवासी विकास राज्य मंत्री	सभासद
४.	श्री. प्रभाकर बाबुराव मामुलकर, विधान सभा सदस्य	सभासद
५.	श्री. सत्यवानराव विश्वेश्वरराव राजे, विधान सभा सदस्य	सभासद
६.	श्री. अर्जुनसिंग पिरसिंग वळवी, विधान सभा सदस्य	सभासद
७.	श्री. सुमंत राजाराम राऊत, विधान सभा सदस्य	सभासद
८.	श्री. शांकर सखाराम नम, विधान सभा सदस्य	सभासद
९.	श्री. हरी शांकर महाले, विधान सभा सदस्य	सभासद
१०.	श्री. रामु म्हातंग पटेल, विधान सभा सदस्य	सभासद
११.	श्री. शांकर आबा गोवारी, विधान सभा सदस्य	सभासद
१२.	श्री. अण्णा डांगे, विधान परिषद सदस्य	सभासद
१३.	श्री. किसनराव मकाजी राठोड, विधान परिषद सदस्य	सभासद
१४.	सचिव, आदिवासी विकास विभाग	सभासद

१५. सचिव, सार्वजनिक आरोग्य विभाग सभासद
 १६. सचिव, नियोजन विभाग सभासद
 १७. संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे. सभासद
 १८. संचालक, आदिवासी विकास, महाराष्ट्र राज्य, नासिक सभासद सचिव

समितीची स्थापना दिनांक ९ सप्टेंबर १९८७ रोजी झाल्यानंतर समितीने वेळ न घालविता आपले कामकाजास लगेचच सुरुवात केली.

समितीची पहिली सभा दिनांक १६ सप्टेंबर १९८७ रोजी घेण्यांत आली.

शासन निर्णयानुसार समितीने आपला अहवाल ६ महिन्यांत सादर करावयाचा होता. परंतु समितीची कार्यक्षमता अतिशय विस्तृत असल्याने समितीला ६ महिन्यांत कामकाजाचा परिपूर्ण आढावा घेता आला नाही. म्हणून समितीला आपला अहवाल सादर करणेस वेळोवेळी मुदत वाढ देण्यांत आली.

मध्यंतरीच्या काळात शासनांत बदल झाल्यामुळे समितीचे अध्यक्ष, उपाध्यक्ष व अन्य काही सदस्यांमध्ये थोडा बदल करण्यात आला. हा बदल शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग क्रमांक - एमआयएस-१०८७/प्र.क्र.१४२/का.१६ दिनांक २८ सप्टेंबर १९८८ अन्वये करण्यांत आला. समितीला त्या निर्णयानुसार नऊ महिन्यांची मुदतवाढ मंजूर करण्यांत आली. या आदेशानुसार सदस्यांच्या नामनिर्देशनांत पुढीलप्रमाणे बदल करण्यांत आले.

- समितीचे अध्यक्ष --- श्री. सुरूपसिंग नाईक, आदिवासी विकास मंत्री. (श्री. शिवाजीराव मोघे, माजी आदिवासी विकास मंत्री यांचे ऐवजी)
- समितीचे उपाध्यक्ष --- श्री. सुधाकरराव नाईक, समाज कल्याण, उर्जा आणि संसदीय कार्यमंत्री. (कै. भालचंद्र अनंत सावंत, माजी आरोग्य मंत्री यांचे ऐवजी)
- सभासद --- श्री. मधुकरराव पिचड, आदिवासी विकास राज्यमंत्री (श्रीमती रजनी सातव, माजी सार्वजनिक आरोग्य व आदिवासी विकास राज्यमंत्री यांचे ऐवजी)

सदस्य सचिव	--	श्री.रमानाथ झा, जिल्हाधिकारी अहमदनगर.
सभासद	---	संचालक, आदिवासी विकास, महाराष्ट्र राज्य, नाशिक.
इतर १४ सभासद	--	पूर्वी नेमल्या प्रमाणेच आहेत.

महाराष्ट्र शासन, आदिवासी विकास विभाग, शासकीय निर्णय दिनांक २७.३.१९८९ अन्वये समितीस आपला अंतिम अहवाल शासनाला सादर करण्याची मुदत दिनांक ८.६.१९८९ अखेर देण्यांत आलेली आहे. त्याचप्रमाणे श्री.रमानाथ झा, जिल्हाधिकारी, अहमदनगर यांचे एवजी यापुढे समितीचे सदस्य सचिव म्हणून श्री.अ.धा.वसावे, संचालक, आदिवासी विकास यांची नियुक्ती करण्यात आली.

२) समितीची कार्यकक्षा :

शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग क्रमांक एमआयएस १०८७/प्र.क्र.१४२/का.१६, दिनांक ९ सप्टेंबर १९८७ नुसार समितीची कार्यकक्षा पुढील प्रमाणे ठरविण्यांत आली आहे.

(अ) आदिवासी क्षेत्रांत राबविण्यात येणा-या निरनिराळ्या विकासाच्या योजनांबाबत अग्रक्रम सुचविणे.

१. महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळातर्फे राबविल्या जाणा-या योजनांसकट सध्या राबविण्यात येणा-या विविध शासकीय योजना व त्या पासून आदिवासींना झालेला फायदा याबाबत आढावा घेणे.

२. आदिवासी विकासाच्या योजना राबविण्यासाठी सध्या असलेल्या प्रशासकीय यंत्रणेचा आढावा घेणे.

(ब) डोंगराळ व अतिदुर्गम क्षेत्राबाबत आवश्यक वाटल्यास समितीने स्वतंत्र शिफारशी करणे.

३) समितीची कार्यपध्दती :

समितीने कामकाजास सुरुवात करणेच्या वेळी आदिवासी उपयोजनेअंतर्गत येणा-या योजनांवर झालेला खर्च व प्रगती विषयी प्रथम आढावा घेण्याचे ठरविले. शासनाच्या निरनिराळ्या विकास योजनांमुळे व खास करून आदिवासी उपयोजनेची अंमलबजावणी सुरु झाल्यापासून आदिवासी क्षेत्राचा विकास झाला किंवा नाही, झाला असल्यास कितपत झाला आहे आणि या योजनेमुळे आदिवासींच्या संपूर्ण जीवनावर आणि त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीत काय परिवर्तन झाले आहे हे जाणून घेण्यासाठी समितीने सर्व प्रशासकीय विभाग प्रमुखांच्या साक्षी घेण्याचे ठरविले. त्याचबरोबर डोंगराळ आणि अतिदुर्गम भागात प्रत्यक्षा जाऊन त्या भागातील कार्यकर्ते व लोकप्रतिनिधी आणि क्षेत्रीय अधिकारी यांचे बरोबर सखोल चर्चा करून आदिवासींच्या विकासासंबंधी प्रश्नावर समितीचे उहापोह करण्याचे ठरविले. या धोरणानुसार समितीने आपल्या कामकाजाची प्रत्यक्षा सुरुवात केली. या एकूण प्रश्नाची माहिती घेत असतांना समितीला आदिवासी उपयोजना योग्य रितीने राबविण्याच्या दृष्टीकोनातून इतर राज्यातील प्रशासकीय यंत्रणेचा अभ्यास करण्याची संधी मिळाली. तसेच "वळवी समितीने" महाराष्ट्र शासनास जो अहवाल सन १९८१ साली सादर केला आहे तोही समितीने विचारांत घेतला. या सर्व पाहणीच्या आधारे व सधःस्थितीचे निरीक्षण करून या समितीने आदिवासींच्या सर्वकष विकाससाठी आवश्यक असलेल्या प्रशासकीय यंत्रणेमध्ये बदल घडवून आणण्यासाठी काही मुलभूत शिफारशी करण्याचा निर्णय घेण्याचे ठरविले.

समितीने सर्व विभाग प्रमुखा व खातेप्रमुखांच्या बैठका घेऊन त्यांचे कामकाजाबाबत जरूर ती माहिती घेतली. त्याबाबतची माहिती

परिशिष्ट "१" मध्ये दिलेली आहे.

समितीने दिनांक १३ ऑक्टोबर १९८७ रोजी झालेल्या सभेत काही दुर्गम भागांची पाहणी करण्यासाठी समिती सदस्यांच्या अध्यक्षतेखाली उपसमितीच्या नेमणूका केल्या. या सदस्यांनी आदिवासी उपयोजना क्षेत्राला प्रत्यक्ष भोटी देवून त्या क्षेत्रातील परिस्थितीचा अभ्यास करून मुख्य समितीला आपला अहवाल देण्याचे ठरविण्यात आले. ही पाहणी करित असतांना या भागांत पिण्याचे पाणी, आरोग्य, रस्ते, दळणावळण व शिक्षण याबाबतीत सधस्थिती काय आहे याची बारकाईने पाहणी करावयाची होती. या निर्णयाप्रमाणे उपसमित्यांनी त्यांचे अहवाल मूळ समितीला सादर केले. त्या अहवालातील माहितीचा समितीस फार उपयोग झाला आहे हे या ठिकाणी मुद्दाम नमूद करणेत येत आहे.

आदिवासी भागातील विशेषतः डोंगराळ व अति दुर्गम क्षेत्रात राहणा-या शोवटच्या माणसापर्यंत शासकीय योजना योग्य प्रकारे जातात की नाहीत याची पहाणी करण्यासाठी व त्याबाबत शिफारस करण्याची तसेच त्यामध्ये काही उणीवा असतील त्या दुर करण्यासाठी व योग्य त-हेचे नियोजनाचे स्वरूप ठरविण्यासाठी समितीची स्थापना .

महाराष्ट्र शासन
आदिवासी विकास विभाग
शासन निर्णय क्रमांक-एमआयएस-१०८७/प्र.क्र.१४२/का.१६
मंत्रालय विस्तार भवन, मुंबई-४०० ०३२.
दिनांक - ९ सप्टेंबर १९८७

शासन निर्णय :

"धुळे जिल्ह्यातील बामणी आणि ठाणो जिल्ह्यातील मुरबाड तालुक्यात गोवराधुळे आदिवासी मुलांचे झालेले मृत्यू" यासंबंधात महाराष्ट्र विधान सभा नियम २९१ अन्वये उपस्थित केलेल्या प्रस्तावावरील चर्चेच्या वेळी दिनांक ३० जून १९८७ रोजी अशा स्वरूपाचे आश्वासन देण्यात आले की, आदिवासी भागातील विशेषतः डोंगराळ व अति दुर्गम क्षेत्रात राहणा-या शोवटच्या माणसापर्यंत शासकीय योजना योग्य प्रकारे जातात की नाहीत याची पहाणी करण्यासाठी व त्याबाबत शिफारस करण्यासाठी तसेच त्यामध्ये काही उणीवा असतील त्या दुर करण्यासाठी व योग्य त-हेचे नियोजनाचे स्वरूप ठरविण्यासाठी दोन्ही सभागृहाच्या सर्व पक्षाीय सदस्यांची एक समिती नेमण्यात येईल.

२) वरील परिच्छेदातील आश्वासनाला अनुसरून छाली नमुद केलेल्या सदस्यांची समिती शासन स्थापन करित आहे.

१)	श्री.शिवाजीराव मोघे, आदिवासी विकास मंत्री	अध्यक्ष
२)	श्री.भालचंद्र अवंत सावंत, सार्वजनिक आरोग्य मंत्री	अपाध्यक्ष
३)	श्रीमती रजनी सातव, सार्वजनिक आरोग्य व आदिवासी विकास राज्यमंत्री	सभासद
४)	श्री.प्रभाकर बाबूराव मामुलकर, विधान सभा सदस्य	सभासद
५)	श्री.सत्यवानराव विश्वेश्वरराव राजे, विधान सभा सदस्य	सभासद
६)	श्री.अर्जुनसिंग पिरसिंग वळवी, विधान सभा सदस्य	सभासद
७)	श्री.सुमंत राजाराम राउत, विधान सभा सदस्य	सभासद
८)	श्री.शंकर सखाराम नम, विधान सभा सदस्य	सभासद
९)	श्री.हरी शंकर महाले, विधान सभा सदस्य	सभासद
१०)	श्री.रामू म्हातंग पटेल, विधान सभा सदस्य	सभासद
११)	श्री.शंकर आबा गोवारी, विधान सभा सदस्य	सभासद
१२)	श्री.अण्णा डांगे, विधान परिषद सदस्य	सभासद
१३)	श्री.किसनराव मकाजी राठोड, विधान परिषद सदस्य	सभासद
१४)	सचिव, आदिवासी विकास विभाग	सभासद
१५)	सचिव, सार्वजनिक आरोग्य विभाग	सभासद
१६)	सचिव, नियोजन विभाग	सभासद
१७)	संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे.	सभासद
१८)	संचालक, आदिवासी विकास, नाशिक	सभासद-सचिव

३) उपरोक्त समितीची कार्यक्षमता खालीलप्रमाणे राहिल.

अ) आदिवासी क्षेत्रात राबविण्यात येणा-या निरनिराळ्या
विकासाच्या योजनाबाबत अग्रक्रम सुचविणे या कारणासाठी समिती -

१) महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळातर्फे
राबविल्या जाणा-या योजनांसकट सध्या राबविण्यात येणा-या विविध
योजना व त्यापासून आदिवासींना झालेला फायदा याबाबत आढावा घेईल.

२) आदिवासी विकासाच्या योजना राबविण्यासाठी सध्या असलेल्या प्रशासकीय यंत्रणेचा आढावा घेईल.

ब) डोंगराळ व दुर्गम आदिवासी क्षेत्राबाबत आवश्यक वाटल्यास समितीने स्वतंत्र शिफारशी कराव्यात.

४) समिती आपला अहवाल सहा महिन्यांच्या कालावधीत शासनास सादर करील. समितीचे अशासकीय सभासद शासन निर्णय, वित्त विभाग क्रमांक टिआरए-१४००/१३१/१८, दिनांक २७.१.१९८० अन्वये प्रवास भात्ता व दैनिक भात्ता मिळण्यास पात्र राहतील. संचालक, आदिवासी विकास, नाशिक यांना उपरोक्त देयकावर प्रतिस्वाक्षारी करण्यास प्राधिकृत करण्यात येत आहे.

५) हा शासन निर्णय वित्त विभागाच्या सहमतीनुसार व त्या विभागाचा अनौपचारिक संदर्भ क्रमांक सीआर-६७४/व्यय-११, दिनांक १०.८.८७ अन्वये निर्गमित करण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने.

सही/-xxx

(ज.ल.पिंपळे)

उपसचिव, महाराष्ट्र शासन.

प्रकरण - २

आदिवासी उपयोजनेची अंमलबजावणी व त्यावर समितीने काढलेले निष्कर्ष :

आदिवासी उपयोजनेच्या कामकाजाचा आढावा

समितीसमोर आदिवासी विकास विभागाने आदिवासी उपयोजनेच्या कामकाजासंबंधी खालीलप्रमाणे माहिती दिली.

१) आतापर्यंत आदिवासी उपयोजनेची अंमलबजावणी शासनाच्या इतर विभागांवर व त्या विभागाच्या कार्यपध्दतीवर खास करून अवलंबून राहिलेली आहे. आजच्या नियोजन पध्दतीनुसार नियोजन अंतर्गत धावयाचा निधी आज ज्या त्या विभागास त्यांनी ठरविलेला कार्यक्रम राबविण्यासाठी दिला जातो. संबंधीत विभाग त्यांना मिळणा-या एकूण तरतूदीमधून आदिवासी क्षेत्र विकासासाठी व आदिवासींच्या कल्याणासाठी ज्या योजना त्यांनी तयार केलेल्या आहेत त्या रकमेची (निधीची) तरतूद दाखविताने. या वेगळ्या तरतूदीला संबंधीत शासकीय विभाग आणि शासन देखील आदिवासी उपयोजनेची तरतूद म्हणून संबोधित आहे. या प्रचलित नियोजन पध्दतीत आदिवासी व आदिवासी क्षेत्राच्या गरजांचे हारे प्रतिबिंब दिसून येत नाही व हा-या अधाने या योजनेस आदिवासी उपयोजना म्हणणे योग्य नाही. आदिवासी विकास विभागाच्या या मताशी समिती सहमत आहे.

२) शासनाच्या/संबंधीत विभागाकडे आज जो निधी उपलब्ध करून दिला जातो तो निधी त्या त्या आर्थिक वर्गात खर्च करणे याच गोष्टीला प्राधान्य मिळत गेल्यामुळे आदिवासींच्या खास गरजांचा व अडचणीचा विचार उपयोजनेअंतर्गत कार्यक्रमांत होताना दिसत नाही.

३) नियोजनाच्या या पध्दतीमुळे (अ) रोजगार हमी योजना, (ब) वाहतूक व दळणावळण, (क) मोठे आणि मध्यम पाटबंधारे योजना, (ड) लघुपाटबंधारे, (इ) पाणी पुरवठा, गृह निर्माण आणि नागरी विकास, विद्युत विकास इत्यादी कार्यक्रमावर आदिवासी उपयोजनेच्या नांवावर अधिक खर्च होतो. एवढ्या मोठ्या प्रमाणात आदिवासी उपयोजनेवर शासनाचे विभाग हे खर्च दाखवित असले तरी आदिवासी जनसमुहाला आणि अत्यंत मागास व अतिदुर्गम क्षेत्रातील गरीब लोकांना ह्या कार्यक्रमाचा पुरेसा लाभ झालेला नाही.

ही वस्तुस्थिती लक्षांत घेऊन आदिवासी विकास विभागाने समितीसमोर आग्रहाने मत प्रतिपादन केले की, आदिवासी उपयोजनेसाठी जो काही नियतव्यय शासन ठरविणार आहे तो नियतव्यय आदिवासी विकास विभागाकडे संपूर्णपणे सुपूर्त करण्यात यावा. हा नियतव्यय आदिवासी विकास विभागाकडे आल्यानंतर आदिवासींच्या प्रत्यक्षांत अडचणी लक्षांत घेऊन, संबंधीत विभागाचा कार्यक्रम, आदिवासी कुटुंबाचा वैयक्तिक विकास आणि त्यांच्या क्षेत्राचा विकास यांची सांगड घालून आदिवासी विकास विभाग इतर विभागांना जरूर त्या सूचना देऊन त्यांचेकडे/सुपूर्त करील. त्याच वेळेला राज्याच्या योजनाबद्ध विकासासाठी जो शासनाचा दृष्टीकोन व प्राधान्य ठरविणेची पध्दत आहे त्यात बदल न करिता आदिवासी उपयोजनेसाठी जो नियतव्यय वेगळा काढलेला आहे त्याचा तरी अग्रक्रम आदिवासींच्या खास गरजा बघून बदलण्यात यावा असे आदिवासी विकास विभागाचे मत आहे. समितीस हा मुद्दा मान्य करण्याजोगा वाटत आहे. आदिवासी विकासाबद्दल आणि आदिवासी क्षेत्राच्या विकासाची जी आंच व धाडपड आदिवासी विकास विभागास आहे त्या मानाने शासनाच्या इतर विभागांना तेवढी व तीच आंच जाणावणार नाही असे समितीस वाटते. आजच्या प्रचलित पध्दतीत आर्थिक वर्षांत वार्षिक तरतूद खर्च करणे या गोष्टीला अवाजवी प्राधान्य मिळत गेल्यामुळे सन १९८७-८८ मध्ये बामणी वा मुरबाड सारखे

आदिवासींचे प्रश्न उभे राहिलेले आहेत. त्यावरून स्पष्ट होते की अजूनही आदिवासी क्षेत्रातील, अतिदुर्गम भागातील गांवे आणि आदिवासी लोकांच्या काही अडचणी अद्यापि सुटलेल्या नाहीत हे स्पष्ट आहे.

आदिवासी उपयोजनांतर्गत जे निरनिराळे कार्यक्रम शासनाच्या विभागामार्फत राबविण्यात येत आहेत त्याची माहिती समितीने घेतली. त्या माहितीस अनुसरून निरनिराळ्या योजनांच्या बाबतीत ह्यालीलप्रमाणे आवश्यक त्या सुधारणा कराव्यात अशी समिती शासनास शिफारस करित आहे.

१ : कृषी विभाग -

परिशिष्ट २ मध्ये राज्य वार्षिक आदिवासी उपयोजना १९८७-८८ च्या नियतव्ययाचे विवरण दिलेले आहे. त्यावरून असे दिसून येते की आदिवासी उपयोजनेच्या अंतर्गत पीक संवर्धन या शिष्टांखाली फक्त १.१९ टक्के खर्च झालेला आहे. शेती शिवाय ग्रामीण भागाच्या विकासाला दुसरा पर्याय नाही. एकूण आदिवासी लोकसंख्येपैकी शकडा ८४ टक्के (शेतकरी ३९ + शेतमजूर ४५ टक्के) आदिवासी लोक जमिनीवर अवलंबून आहेत. खास करून पुणे, नाशिक, अहमदनगर, धुळे जळगांव, गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्ह्यांतील आदिवासी लोकांकडे सुपीक जमिनीचे प्रमाण त्या मानाने ब-यापैकी आहे. त्या दृष्टीने कृषी विभागात आदिवासींसाठी कृषी विकास व पीक संवर्धन कार्यक्रम मोठ्या प्रमाणात घेता येण्याजोगा आहे. ही वस्तुस्थिती पहाता आदिवासी उपयोजना क्षेत्रामधील कृषी विकास व पीक संवर्धनाचा विकास घटक म्हणून आज १६ वा क्रमांक आहे तो किमान पहिल्या पांचमध्ये तरी आला पाहिजे. या दृष्टीने कृषी विभागाच्या पीक संवर्धन कार्यक्रमाला पुरेशी तरतूद उपलब्ध करून दिली तरच आदिवासी शेतक-यांना शेती विकासासाठी खा-या अधाने मदत होईल असे समितीचे मत आहे.

९

जि. वि.

२ : पुनर्वसन विभाग -

पुनर्वसन कार्यक्रमांतर्गत आदिवासींना फारच कमी जमिन देण्यांत आलेली आहे. त्याचे मुख्य कारण असे की, आदिवासी शेतकरी त्यांना मिळालेल्या जमिनीच्या मोबदल्यापैकी ७५ टक्के राशी शासनाजवळ जमा ठेवीत नाहीत. त्यामुळे हा शेतकरी प्रकल्पबाधित असला तरी त्यांना दुस-या क्षेत्रांत जमिन देता येत नाही. तसेच ओलीत क्षेत्रांतील जमिनीचा दर जास्त असल्यामुळे आदिवासींना सिंचन क्षेत्रांतील जमिन हारेदीसाठी मोठ्या प्रमाणावर कर्ज घ्यावे लागते. व ते त्यांना शक्य होत नाही, तरी याबाबत समितीच्या पुढील सूचना आहेत.

- १) आदिवासी विस्थापितांकडून त्यांना जमिनीच्या मोबदल्यात मिळणा-या राशीपैकी ७५ टक्के राशी ऐवजी ६० टक्के राशी शासनाजवळ जमा ठेवावी. त्या राशीवर चक्रवाट पध्दतीने विस्थापिताला व्याज मिळावे.
- २) आदिवासी विस्थापितांकडून त्यांना जमिनीचा मिळालेला एकरा दर व सिंचन क्षेत्रांतील जमिनीचा एकरा दर यांत असलेली तफावत शासनाने अनुदान स्वरूपात घावी.
- ३) शक्य तो जमिनीच्या मोबदल्यात जमिनच त्यांना देण्यात यावी.
- ४) आदिवासी विस्थापितांना अगर त्यांचे कुटुंबातील व्यक्तिस शासकीय नोकरीत किंवा अन्यत्र नोकरीत समाविष्ट करून घेण्याचे धोरण असले तरी या कामाची प्रगती समाधानकारक आढळली नाही. विस्थापितांच्या कुटुंबातील व्यक्तिस नोकरीत समाविष्ट करण्याच्या दृष्टीने आवश्यक अर्हता प्राप्त व्हावी यासाठी तांत्रिक शिक्षणाचे, धार्मिक शिक्षणाचे प्रशिक्षण कार्यक्रम राबविणे आवश्यक आहेत. याबाबत पुढील शिफारशी करण्यांत येत आहेत.

आ.वि. वि - (अ) आदिवासी विकास विभागाच्या न्युक्विलअस बजेटमधून
 विस्थापित कुटुंबातील तरुणांना व स्त्रियांना प्रशिक्षण देण्यांत यावे.

(ब) पाटबंधारे विभाग किंवा अन्य प्रकल्प राबविणा-या
 विभागाने प्रकल्पग्रस्त लोकांसाठी कोणत्या प्रकारच्या प्रशिक्षणाची गरज
 आहे हे आदिवासी विकास विभागास कळवावे.

(क) ज्या प्रकल्पामुळे आदिवासी कुटुंबे किंवा गावे विस्थापित
 झाली त्या प्रकल्पातील तृतीय व चतुर्थां श्रेणीतील नेमपुकीत आदिवासी
 प्रकल्पग्रस्तांना प्रथम प्राधान्य देण्यात यावे. सदर प्रकल्पामुळे बाधित
 झालेल्या एकूण प्रकल्पग्रस्तांपैकी आदिवासी प्रकल्पग्रस्तांच्या संख्येच्या
 प्रमाणांत टक्केवारीने नोक-या दिल्या जाव्यात.

(६) (ड) पुनर्वसन करतेवेळी नागरी सोयी उपलब्ध होतील अशा जागी
 पुनर्वसन करण्यांत यावे. गावठाणाशिवाय स्मशानभूमी, शाळा, पाणवठा,
 गायरान, गांवभाळ यासाठी जादा जमीन उपलब्ध करून देण्यात यावी.

(७) (इ) प्रकल्प आराह्याड्यात पुनर्वसनाची तरतूद व्हावी. तसेच
 पुनर्वसनाच्या सोयी पूर्ण झाल्याशिवाय विस्थापन करण्यांत येऊ नये.

(८) (ई) पुनर्वसनाच्या कार्यक्रमांमध्ये विस्थापितांसाठी शाळा बांधून
 देण्याचा कार्यक्रम आहे. जेथे नव्याने पुनर्वसन होणार आहे त्या क्षेत्रांत
 ७० टक्के पेक्षा जास्त विस्थापित आदिवासी असतील अशा गावी जिल्हा
 परिषदेची शाळा सुरु न करता शासकीय आश्रमशाळा सुरु करावी अशी
 समिती शिफारस करित आहे. आश्रमशाळेमध्ये विस्थापितांच्या मुला-
 मुलींची शैक्षणिक सोय हा-या अधीन होऊन विस्थापितांवरील आर्थिक
 बोजा त्या मानाने कमी होईल. ही एक प्रकारे फार मोठी आर्थिक
 मदत विस्थापितांना होणार आहे असे समितीचे मत आहे.

३ : पशु संवर्धन

९) आश्रम शाळेतील विद्यार्थ्यांची गरज लक्षांत घेउन (आश्रम शाळा हे उपभोक्ता समजून) दूधा, अंडी, मांस, याबाबतची आश्रम शाळेची गरज लक्षात घेउन आश्रम शाळेच्या गावी वा परिसरांत आदिवासी लाभार्थींना सर्वतोपरी पशुसंवर्धन विभागाने प्रोत्साहन द्यावे.

१०) २) एक दिवसाच्या कोंबडीच्या पिलांचे गट वाटप ही योजना पाहिजे तशी यशास्वी झालेली नाही असे समितीचे मत आहे. ज्या वातावरणांत वा हवामानात एक दिवसाचे कोंबडीचे पिलू जन्माला येते त्यापेक्षा आदिवासी खोड्यांतील वातावरण व हवामान एकदमच वेगळे असते. यासाठी आदिवासी लाभार्थींची प्रथम निवड करून त्यांना कुक्कुट पालनाचे शास्त्रोक्त शिक्षण, पिलांची योग्य वाढ व निगा, पिलांवर होणा-या वातावरणाचा परिणाम व दुष्परिणाम, पशुह्याथ इत्यादी बाबत माहिती देऊन नंतर या योजनेची अंमलबजावणी करावी.

११) ३) वैयक्तिक लाभाच्या योजना राबवितांना एक-एका गावांची निवड करून व त्या गावातील समुहामार्फत या योजनेची अंमलबजावणी करावी. प्रत्येक गावांतील एक वा दोन लाभार्थी निवडून पशु संवर्धन विभागाची कुक्कुट पालनाची योजना यशास्वी होणार नाही असे समितीचे मत आहे. त्यासाठी समुह किंवा गटाची योजना तयार करावी.

१२) ४) पशु संवर्धन विभागामार्फत जे प्रशिक्षण वर्ग आणि विधावेतन योजना इत्यादी कार्यक्रम राबविले जातात त्यांत वस्तुस्थिती बघून कालमानानुसार व गरजेनुसार बदल करण्यात यावा. ह्या योजनाकडे लोक आकर्षित होतील व कायम उत्पन्नाचा धंदा म्हणून ह्या योजनाचा स्वीकार होईल हे पाहणे जरूरीचे आहे.

१३) ५) पशु संवर्धन विभागाच्या योजना आदिवासी विभागांत यशास्वी करावयाच्या असल्यास आदिवासी स्त्रियांचा सहभाग वाढविणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. यासाठी पशुसंवर्धन विभाग आणि आदिवासी विभागाने एकत्र मिळून आदिवासी स्त्रियांची प्रशिक्षण शिबीरे आयोजित करावीत.

- १४) ६) आदिवासी क्षेत्रांत जनावरांची संख्या मोठ्या प्रमाणांत आहे. अशा क्षेत्रांत कृत्रिम रेतन केंद्रे स्थापन करण्यात यावी. ही केंद्रे पशु संवर्धन विभागाचे नीट चालवावीत अशी समिती आग्रह करीत आहे.

४: दुग्धा विकास विभाग -

- १५) १) आदिवासी क्षेत्रांत दुग्धा व्यवसायाची वाढ होणेसाठी आदिवासी स्त्रियांची मदत मोठ्या प्रमाणांवर घेतल्याशिवाय हा उपक्रम त्या भागांत यशस्वी होणार नाही असे समितीचे मत आहे.
- १६) २) यासाठी दुग्धा विकास विभाग आणि आदिवासी विकास विभागाने ठिकठिकाणी संयुक्तरित्या प्रशिक्षण सत्रे आयोजित करावीत.
- १७) ३) आदिवासी तरुणांमध्ये दुग्धा विकास व्यवसायाची आवड निर्माण होईल व त्यांचा चरितार्थ चालू शकेल या दृष्टीने दुग्धा विभागाने काम करावे. दुग्ध विकास विभागाने दुधा जेधून मिळते ते घेऊन व प्रक्रिया करून ते मुंबईला पाठविणे. येथेच न धांबता ठिकठिकाणी हा व्यवसाय वाढेल असे प्रयत्न करावेत व ह्यास करून आदिवासी क्षेत्रांत या योजनेचा विस्तार करण्यासाठी व त्यातून आदिवासी तरुणांना चरितार्थ उपलब्ध होईल या दृष्टीकोनातून योजना तयार करावी.

५ : मत्स्य व्यवसाय विभाग -

- १८) १) आदिवासींना मासेमारीच्या व्यवसायास मदत म्हणून जाळे वाटप करण्यांत यावे.
- १९) २) मच्छ व्यवसाय करणा-या सहकारी संस्थांमध्ये ५० टक्केपेक्षा जास्त सभासद आदिवासी असतील तर जिल्हा परिषादच्या किंवा शासकिय तलावातील मत्स्योत्पादनासाठी निविदा न मागविता हे काम सहकारी संस्थांना देण्यांत यावे.

३) आदिवासी मत्स्य व्यवसाय सहकारी संस्थेत सर्वतोपरी मदत देणेसाठी मत्स्य विभाग व आदिवासी विभागांनी प्रयत्न करावेत अशी समितीची शिफारस आहे.

६ : फलोत्पादन विभाग -

आदिवासी क्षेत्रामध्ये फलोत्पादन योजना मोठ्या प्रमाणांत घोणे शक्य आहे. त्यासाठी आदिवासी शेतकऱ्यांना फलोत्पादनाचे प्रशिक्षण देण्यात यावे. असे प्रशिक्षण दिलेल्या आदिवासी शेतकऱ्यांना १०० टक्के अनुदानावर फळझाडांची कलमे देवून फळ झाडाची लागवडी करण्यांत त्यांना मदत करावी. ज्या शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण देण्यात आले आहे व नंतर अनुदान देण्यात आले आहे त्याच शेतकऱ्यांवर सतत लक्षा ठेवणे या दृष्टीने हे कार्यक्रम सततपणे राबवावेत. शेतीला पुरक व्यवसाय म्हणून त्याची वाढ करण्यात यावी.

हा कार्यक्रम अधिक यशस्वी होण्यासाठी ज्या आदिवासी क्षेत्रात या कार्यक्रमाला अधिक प्रतिसाद मिळेल अशा क्षेत्राची किंवा गांव समूहांची निवड करून तेथे फलोत्पादन पथादर्शक प्रकल्प फलोत्पादन विभागाने राबवावा अशी समितीची शिफारस आहे.

७ : एकात्मिक ग्रामिण विकास कार्यक्रम -

१) दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांच्या पहाणीतून अनेक आदिवासी पाडे व आदिवासी वस्त्या सुटल्या आहेत. या योजनेखाली सर्व आदिवासी कुटुंबांना फायदा होण्यासाठी पाडा आणि वस्त्याची पुन्हा नमुना पाहणी करून घेण्यांत यावी व दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाची यादी अद्यावत करण्यात यावी त्यामुळे छारोछार दारिद्र्य रेषेखाली जगणाऱ्या सर्व आदिवासींना या योजनेचा लाभ मिळेल. अशी समितीची शिफारस आहे.

२) ज्या कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न रुपये ६५००/- पेक्षा कमी आहे त्यांच्या दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंब म्हणून समावेश करावयाचा आहे. नवीन व्याख्येप्रमाणे पुन्हा कुटुंबाची प्रत्यक्षा पहाणी करावी लागेल जेणे करून आर्थिक आदिवासी कुटुंबाना वैयक्तिक लाभाच्या योजनांचा त्यामुळे लाभ होता येतील.

३) एकात्मिक ग्रामिण योजनेखाली जास्तीत जास्त रुपये ५०००/- अनुदान देता येते. याप्रमाणे रुपये १०,०००/- पर्यंत कर्ज लाभार्थीला देता येते. परंतु प्रत्यक्षात आदिवासी लाभार्थीस रुपये १०,०००/- पर्यंत कर्ज दिले जात नाही असे समितीला दिसून आले आहे. याचा अर्थ असा की या योजनेचा हा-या अर्थाने आदिवासींना लाभ मिळालेला नाही. ग्रामिण विकास विभाग आणि आदिवासी विकास विभागांनी एकत्र बसून या योजनेच्या अंमलबजावणीमध्ये जे दोष दिसून आले आहेत ते दूर करण्यासाठी तातडीने कार्यवाही करावी अशी समिती शिफारस करीत आहे.

८ : एकात्मिक बाल विकास योजना -

राज्यांत आदिवासी विभागातील पंचायत समित्यांचे स्तरावर ग्रामिण विकास विभागाने वर्ग - १ चे अधिकारी नेमून आदिवासी क्षेत्रांत बाल विकास प्रकल्प मोठ्या प्रमाणांत प्रथम सुरु केले गेले. यामध्ये माता-बाल संगोपन हा प्रमुखा भाग आहे. अंगणवाडी सेविका आणि पंचायत समिती स्तरावरील मुख्य सेविका यांच्या मदतीने ही योजना राबविली जाते. या योजनेद्वारे आदिवासी क्षेत्रातील गर्भवती स्त्रिया माता व पांच वर्षाखालील बालकांची देखाभाल चांगल्या रितीने होण्याची कल्पना आहे. वास्तवात अपेक्षेप्रमाणे या यंत्रणेने व व्यवस्थेने आदिवासी क्षेत्रांत नीट काम केलेले नाही असे समितीच्या निदर्शनास आपून देण्यांत आले.

आदिवासी विभागात माता-बाल संगोपनाचे काम अतिशय महत्वाचे आहे. आदिवासी विकास विभागाने या कामाचे महत्व जाणून ही योजना यशास्वी होईल असे पहावे. आदिवासींची वस्ती पाड्या-पाड्यातून विखुरलेली असते. तेव्हा या योजनेचा विस्तार या पाड्यापर्यंत शासनाने न्यावा अशी या समितीची शिफारस आहे.

१ : पंचायत समिती -

१) महाराष्ट्र राज्यांत आदिवासी विकासाचे कामकाज पहिल्यांदा पंचायत समित्यांचे मार्फत सुरु झाले. जिल्हा परिषदा आणि आदिवासी विकास गट जवळ जवळ एकाच वेळेला सुरु झाले असे समितीला सांगण्यांत आले. जिल्हा परिषदा व पंचायत समित्या आपल्या कामांत व लोकशाही विकेंद्रीकरणांत नक्कीच लोकाभिमुख झाल्या आहेत. शासनाचे बहुतेक विकास कार्यक्रम या संस्थांचे राबवित आहेत. त्या मानाने या व्यवस्थेने आदिवासींचे विकास कार्यांमंत पाहिजे तो उत्साह दाखविलेला नाही हे असे समितीचे मत आहे. जिल्हा परिषदांनी व पंचायत समित्यांनी पुढाकार घेऊन बामणी सारखी ठिकाणे वेळीच हेरली असती व शासकीय धोरणाप्रमाणे सबलापेक्षा दुर्बलांकडे झुकते माप टाकले असते तर अधिक योग्य व न्यायाचे झाले असते. आदिवासी विकास विभागाने पंचायत समित्या व जिल्हा परिषदांच्या यंत्रणेचा अधिक उपयोग करून घ्यावा अशी समिती शिफारस करित आहे.

२) गट विकास अधिकारी हे सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प म्हणून घोषित आहेतच. तरी आदिवासी विकासाच्या योजना राबविणा-या अधिका-यांच्या सभेचे सदस्य म्हणून त्यांना घोषित करावे व त्यांना प्रत्येक बैठकीस बोलवावे अशी ही समिती शिफारस करित आहे.

१० : उद्योग विभाग -

जिराईत शोतीतून वर्षभर पुरेल एवढे उत्पन्न मिळत नसल्यामुळे जेथे कामधांदा मिळेल अशा ठिकाणी व शहराकडे शोतीचा हंगाम संपल्यावर खोड्यांतील आदिवासी लोक आता जाऊ लागले आहेत. अनेक आदिवासी मुले-मुली हल्ली माध्यमिक व उच्च शिक्षण घेत आहेत. परंतु आजकाल नोकरी मिळविण्यासाठी स्पर्धा निर्माण झाल्यामुळे सहजपणे नोकरी मिळत नाही त्यामुळे अनेकांना बेकारीचे जीवन जगावे लागते. ही सर्व तऱ्हा पिढी पोटापुरते अर्जार्जन करू शकेल, तद्वतच गांव व परिसरांत तऱ्हा लोकांना कामधांदा मिळवून देता येईल अशा उद्योगधांद्याची वाढ करणे जरूरी आहे. यासाठी समिती खालीलप्रमाणे शिफारसी करित आहेत.

१) उद्योग विभागाने आदिवासी क्षेत्रामध्ये औद्योगिक वसाहती स्थापन करून आदिवासींना कामधांदा मिळेल अशा प्रकारच्या उद्योगांना प्रोत्साहन यावे.

२) उद्योग विभाग आणि आदिवासी विकास विभाग यांनी उद्योग व्यवसायांत लागणारे तांत्रिक व व्यवसायिक प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था करावी.

३) आदिवासींना लघु-उद्योग, कुटीर उद्योग व हस्तकला इत्यादी व्यवसायासाठी राष्ट्रीयकृत बँका, आर्थिक महामंडळे, न्युकलीअस बजेट इत्यादी माध्यमातून प्रोत्साहन देण्यांत यावे.

४) आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील तालुक्याचे ठिकाणी असलेल्या औद्योगिक वसाहतीमध्ये आदिवासींसाठी राखीव भूखंड ठेवावेत.

५) आदिवासींच्या हस्तकलेस सतत उत्तेजन मिळेल या दृष्टीने उद्योग विभागाने जरूर ती पावले उचलावीत.

६) ग्रामिण विकासास मदत व्हावी म्हणून उद्योजकांनी नव्या क्षेत्रात उद्योग सुरु करावे यासाठी केंद्र सरकार व राज्य सरकार अशा उद्योजकांना प्रोत्साहन देत आहे. या धोरणाखाली "उद्योग नसलेले जिल्हे" घोषित करून निरनिराळ्या सुविधा देण्याचे शासनाचे आजचे धोरण आहे. आदिवासी विभागासाठी मात्र "उद्योग नसलेले तालुके" हा घटक मानून नव्या उद्योजकांना आदिवासी भागात येण्यासाठी अधिक प्रोत्साहन द्यावे अशी ही समिती शिफारस करीत आहे.

७) आदिवासी क्षेत्रांत औद्योगिक वाढ होण्याच्या दृष्टीने आदिवासींचे हितरक्षण करणारी औद्योगिक निती असावी अशी समिती शिफारस करीत आहे.

८) आदिवासी क्षेत्रांत जे उद्योग शासनाच्या प्रोत्साहनपर योजनेप्रमाणे सुरु आहेत वा सुरु होणार आहेत अशा उद्योगांतील नोकरीसाठी आदिवासी तरुणांना जास्तीत जास्त प्राधान्य देण्याचे धोरण अंगिकारले पाहिजे अशी ही समिती शिफारस करीत आहे.

११ : लघुसिंचन -

१) आदिवासी क्षेत्रांत उपसा जल-सिंचन योजना मोठ्या प्रमाणांत घ्याव्यात. आवश्यक तेथे ओलिताबाबतचे मापदंड शिथिल करावेत.

२) आदिवासी क्षेत्रांत कोंल्हापूर बंधारे योजना मोठ्या प्रमाणांत राबविण्यात यावी.

३) आदिवासी विभागात लहान लहान लघुपाटबंधारे मोठ्या प्रमाणांत बांधण्यांत यावेत.

४) आदिवासी क्षेत्रांत मोठ्या धोरणामुळे आदिवासीच जास्त प्रमाणांत विस्थापित होतात. या मोठ्या धोरणामुळे पाणी मिळणा-या शेतक-यांचा, राज्याचा व देशाचा फायदा होत असला तरी विस्थापितांचे मात्र जीवन उध्वस्त होत असते.

ते टाळण्यासाठी आदिवासी क्षेत्रामध्ये फार मोठ्या प्रमाणात लघु-पाटबंधा-याची कामे हाती घ्यावीत. जेणे करून आदिवासी उपयोजना क्षेत्राचा व त्यामधील आदिवासी लोकांचा जलद गतीने विकास होण्यास मदत होईल.

५) भंडारा व गडचिरोली जिल्ह्यांत ट्युब वेलचा कार्यक्रम राबविण्यांत यावा व ज्या ट्युब वेलवर आवश्यक असेल तेथे हाय पॉवर सबमर्सिबल पंप बसविण्यांत यावेत. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणांत जमिन ओलिताखाली आणता येणार आहे.

६) आदिवासी क्षेत्रांत लघु सिंचनासाठी विधान विहिरी मोठ्या प्रमाणांत उपयुक्त होतील काय याचा संबंधीत विभागाने अभ्यास करावा व त्या प्रमाणे ही योजना राबवावी.

७) आदिवासी क्षेत्रांत २०,००० ते २५,००० रुपये पर्यंत खर्चात होणारे छोटे बंधारे बांधण्याचा कार्यक्रम मोठ्या प्रमाणावर हाती घेण्यांत यावा. हे बंधारे नाले, ओढे इत्यादींवर पक्क्या स्वर्णांत बांधण्यात यावेत अशी ही समिती शिफारस करीत आहे.

८) आदिवासी शेतक-यांच्या जुन्या विहिरी मोठ्या प्रमाणावर छाचलेल्या असल्यामुळे त्या विहिरींची ओलीत क्षमता कमी झालेली आहे. अशा जुन्या विहिरी दुरुस्त करून देण्याचा कार्यक्रम शासनाने हाती घ्यावा म्हणजे आदिवासी शेतक-यांना ओलिताचा लाभ मिळू शकेल. तरी आदिवासी शेतक-यांच्या जुन्या विहिरी शासनाने दुरुस्त करून घ्याव्यात अशी ही समिती शिफारस करीत आहे.

१२ : मोठे व मध्यम प्रकल्प -

१) मोठे व मध्यम पाटबंधारे प्रकल्पाबाबत शासनाचे असे धोरण आहे की, ज्या प्रमाणांत आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील जमिन ओलिताखाली येणार आहे, त्या प्रमाणांत संबंधीत प्रकल्पाचा खर्च आदिवासी उपयोजनेमधून उपलब्ध करून द्यावा.

यांत आदिवासी शेतक-यांची जमिन ओलीताखाली येईलच असे नाही. काही पाटबंधारे प्रकल्पांचा मुल्यमापन पहाणीत असे आढळले की, जरी सदर प्रकल्पाचा खर्च आदिवासी उपयोजनेतून मोठ्या प्रमाणांत भागविण्यात आला तरी त्या प्रकल्पापासून झालेल्या ओलीतामध्ये आदिवासी शेतक-यांना फक्त ५ ते १० टक्के लाभ झालेला आहे. ही परिस्थिती लक्षांत घेता समिती अशी शिफारस करीत आहे की, कुठल्याही प्रकल्पापासून आदिवासी शेतक-यांच्या जमिनी ज्या प्रमाणांत ओलीताखाली येईल त्या प्रमाणांतच सदर प्रकल्पाचा खर्च आदिवासी उपयोजनेतून देण्यांत यावा.

२) ज्या शेतक-यांना कालव्यातून पाणी उपलब्ध होत नाही अशा शेतक-यांना कालव्यातून फक्त ५ टक्के पाणी उचलण्याची आज व्यवस्था आहे. समितीला असे वाटते की, आदिवासी शेतक-यांच्या बाबतीत पाणी उचलण्याची परवानगी १५ टक्के असावी. म्हणजे कालव्याच्या उंच भागावर असलेल्या आदिवासी शेतक-यांना उपसा सिंचनाद्वारे ओलीताची शोती करता येईल.

१३ : पाणी पुरवठा -

१) आदिवासींची वास्ती ही ग्रामुद्दयाने बाडी आणि पाड्यां- मध्ये विखुरलेली आहे. पाण्याची सोय करण्यासाठी कठीण गावांची यादी तयार होत असतांना आदिवासी गावांचा समावेश झाला तर वाडी आणि पाडे राहून जातात. या वाड्या वा पाडे म्हणजे एक गावासारखीच वसाहत असते म्हणून कठीण गावांची यादी अथावत करणेसाठी या यादीत दुरुस्ती करणेची गरज आहे. पिण्याच्या पाण्याच्या सोयीसाठी त्या यादीत मोठ्या पाड्याचा व वाड्याचा समावेश करण्यात यावा असे समितीस वाटते.

२) आदिवासी विभागांतील विहिरींचा उपसा करण्याची योजना शासनाने हाती घ्यावी. या विहिरींची पुर्नबांधणी देखील करण्यांत यावी. त्यामुळे आदिवासी छोड्यांना स्वच्छ व पुरेसे पाणी मिळणेस मदत होईल असे समितीचे मत आहे.

३) जिल्हा परिषदांनी व पंचायत समित्यांनी आरोग्य विभागाच्या मार्फत विहिरीतील व नदीमधील पाणी जंतू विरहीत राहणेसाठी एक समयबद्ध कार्यक्रम हाती घ्यावा अशीही समिती शिफारस करित आहे.

४) आवश्यक त्या भागामध्ये प्रादेशिक नळ योजनेद्वारे शासनाने आदिवासी छोट्यांना पाणी पुरवठा करण्याची व्यवस्था करावी.

५) आदिवासी क्षेत्रामध्ये पिण्याच्या पाण्यासाठी विधान विहिरी टोण्याचा कार्यक्रम मोठ्या प्रमाणावर टोण्यात यावा अशी समिती शिफारस करित आहे.

६) राजेवाडी, ता.अंबेगांव, जि.पुणे येथे ज्या पध्दतीने छाडकामध्ये पाणी साठवून पिण्याच्या पाण्याची समस्या हाताळली आहे त्या पध्दतीनुसार अन्य कठीण गावांची पाण्याची समस्या दूर करता येईल असे समितीला वाटते.

७) आदिवासी क्षेत्रामध्ये अनेक गावे / वाड्या / पाडे अशा ठिकाणी वसलेली आहेत की, ज्या ठिकाणी कांही मूलभूत सोईदेखिल उपलब्ध करता येत नाहीत. सर्व मूलभूत सुविधा उपलब्ध होऊ शकतील अशा ठिकाणी या वस्त्यांचे स्थलांतर करणे अधिक योग्य व न्यायाचे होईल असे या समितीचे मत आहे. शासनाने याचा जरूर तो विचार करावा, अशी समितीची सूचना आहे.

१४ : वन विभाग -

आदिवासी आणि जंगल यांचे अतूट संबंध आहेत हे कोणी नाकारित नाही. आदिवासींना त्या अधीन वनवासी म्हणून संबोधले जाते. रस्ते नव्हते, वीज नव्हती आणि शिक्षण नव्हते तोपर्यंत आपली जंगले सुरक्षित होती. त्यावेळी ह्या सर्व जंगलांचे संरक्षण आदिवासीच करित होते. लाकडाला बिगर आदिवासी भागांत बाजारपेठ मिळाली म्हणूनच जंगल तोड वाटली ही खारी वस्तुस्थिति आहे.

परंतु जंगल तोडीचा ठपका मात्र आदिवासींवर येत आहे असे समितीच्या लक्षांत आणून देण्यात आले. बिगर आदिवासी भागांतील बाजारपेठ कमी झाली व खा-या अर्धाने पर्यायी चरिताधाचे साधन आदिवासीस मिळाले तर चोरटी जंगल तोड आपोआप कमी होईल असा समितीला विश्वास वाटतो. जंगलाच्या आसपास राहणा-या आदिवासी व इतर कुटुंबांना चरिताधाचे पर्यायी साधन मिळाले तर या पूर्वी आदिवासींनी जंगलांचे जसे संरक्षण केले तसेच संरक्षण आदिवासी पुन्हा करेल. हा दृष्टीकोन विचारांत घेऊन समिती खालीलप्रमाणे शिफारस करित आहे.

१) आदिवासी खोडयांमध्ये खाजगी जमिनीवर किंवा मालकी जमिनीवर झाडे लावा व जगवा ही मोहीम सुरु केली पाहिजे. या मोहिमेला आवश्यक ते प्रोत्साहन देण्यासाठी भारीव अशी योजना वन विभाग व आदिवासी विकास विभागाने हाती घ्यावी.

२) "वाढत्या लोकसंख्येची समस्या" हा प्रश्न जसा सर्व स्तरावर हाताळला जात आहे त्याचप्रमाणे जंगल, जंगलांचे संरक्षण आणि पर्यावरण ह्या विषयांच्या संबंधात आदिवासींमध्ये मोठ्या प्रमाणांत जनजागरण मोहीम हाती घेण्यांत यावी.

३) जंगलांचे संरक्षण करणेसाठी आणि एकूण या प्रश्नासंबंधी घ्यावयाच्या जनजागरण मोहीमेसाठी खोडयापाड्यांतील तरुण मुलां-मुलींचे खोडोपाडी प्रशिक्षण वर्ग घेऊन त्यांचे मदतीने हा कार्यक्रम राबविण्यात यावा अशी समिती शिफारस करित आहे.

४) सध्या वन कामगारांना ९ रुपये रोज प्रमाणे मजुरी देण्यांत येते असे समितीला सांगण्यात आले. या बाबतीत मध्यवर्ती सरकारचे व राज्य सरकारचे जे सुधारीत आदेश आहेत त्या प्रमाणे आवश्यक ती कार्यवाही करणेत यावी.

५) वन विभागात आणि वन विकास महामंडळांत नेमणूका करतांना आदिवासींना प्राधान्य द्यावे अशी समिती शिफारस करित आहे.

६) वन विभाग हे शासनास केवळ उत्पन्न मिळून देणारे एक क्षेत्र आहे असे न मानता जंगल क्षेत्रातील माणसांचे हित लक्षांत घेवून तेथील आदिवासींच्या विकासाचा देखिल विचार करण्यांत यावा. आदिवासींचे आणि जंगलांचे हित यांत समन्वय साधण्यांत यावा असे समितीला वाटते.

७) जंगल खाते हे एक प्रकारे महसूल वा पोलीस किंवा तत्सम नियंत्रण करणारे आणि शिक्षा करणारे खाते आहे असा आदिवासींमध्ये समज आहे. शोकर्डों वर्ग मिशनरी लोकांनी आदिवासी क्षेत्रांत काम केले पण त्यांच्यात आणि आदिवासींमध्ये कडवटपणा निर्माण झाला वा वितुष्ट निर्माण झाल्याचे समितीच्या ऐकीवात नाही. याचाच अर्थ असा की, वन विभागाने केवळ उत्पन्न किंवा महसूल येवढेच उद्दिष्ट न ठेवता जंगल क्षेत्रांत राहणा-या आदिवासींना आधुनिक शिक्षण व तंत्र शिक्षण यांची व त्यांच्यात नवा दृष्टीकोन निर्माण करण्याची भूमिका घेतली पाहिजे असा या समितीचा आग्रह आहे.

८) केंद्र सरकारच्या वन संरक्षण कायद्यामुळे आदिवासी क्षेत्रांमध्ये विकासाची कामे घेण्यामध्ये कांही अडचणी निर्माण झालेल्या आहेत असे समितीला सांगण्यांत आले. समिती महाराष्ट्र शासनास अशी विनंती करित आहे की, अशा कांही अडचणी येत असल्यास त्या तात्काळ दूर होतील यासाठी जरूर ती पावले शासनाने उचलावीत.

९) वन विभाग या पूर्वी वन ग्रामांची सर्वतोपरी देखाभाल करित होते. म्हणून वन विभागाने अशा वन ग्रामांसाठी विकासाची कामे पुन्हा हाती घ्यावीत अशी समितीची सूचना आहे.

१०) आदिवासी क्षेत्रांतील आदिवासींच्या कांही गरजा भागाव्या म्हणून त्यांना निस्तार हक्क शासनाने बहाल केलेले आहेत. शासनाने या निस्ताराच्या हक्कांचे संरक्षण करावे अशी समितीची शिफारस आहे.

११) महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ आदिवासी लोकांना चरिताधार्स मदत व्हावी म्हणून गौण वनोपज हारेदीची योजना राबवीत आहे. परंतु वन विभाग या योजनेवर देखाील (Royalty) आकारीत आहे. त्यामुळे या मालापोंटी आदिवासींना चांगली किंमत देण्यांस महामंडळास अडचणी जाणवत आहेत. त्यासाठी शासनाने महामंडळाला ही (Royalty) माफ करावी.

१२) आदिवासींना चरिताधार्साठी या गौण वन उत्पादनाचा चांगला उपयोग होतो. वन विभागाने ज्या झाडांपासून गौण वन उत्पादन आदिवासींना मिळू शकेल अशा झाडांची अधिक लागवड करावी अशी समितीची शिफारस आहे.

१३) आदिवासींच्या मालकीच्या झाडांचा मोबदला आदिवासींना नीट मिळत नाही. त्यात उलट आदिवासी मालकाची आडवणूक व पिळवणूक होते. त्यात अनेक अडचणी निर्माण केल्या जातात. असे समितीला सांगण्यात आले. वन विभागाने या मालकीच्या झाडांच्या विक्रीची योजना आदिवासींना फायद्याची होईल अशा पध्दतीने राबवावी अशी समितीची शिफारस आहे.

१५ : आरोग्य विभाग -

आदिवासी उपयोजनेअंतर्गत आज दवाखाने निघात आहेत. इमारती बांधल्या जात आहेत. आरोग्याची उपकेंद्रे वाढत आहेत. परंतु या सर्व वाढत्या मुलभूत सुविधांचा आदिवासींना पाहिजे तसा फायदा मिळत नाही. असे समितीला सांगण्यात आले. मुळात दवाखान्याच्या इमारती बांधल्या तर डॉक्टर आणि नर्ससच्या जागा रिकाम्या राहतात. इमारतीचे बांधकाम हाती घेतले तर मक्तेदार वेळीच कामे पूर्ण करीत नाही. काही ठिकाणी बांधकामाचा दर्जा नीट ठेवला जात नाही. आणि शेवटी इमारत झाली तर पुरेसे डॉक्टर व परिचारीका मिळत नाहीत असे समितीला सांगण्यात आले.

आदिवासींकडे पैसे नाहीत म्हणून औषध नाही. परिणाम शोवटी मृत्यू देखील घाडून घेतात. ही वस्तु:स्थिती लक्षांत घेऊन या परिस्थिती-तून मार्ग काढणे आवश्यक आणि तेवढेच महत्वाचे आहे. त्यासाठी समिती खालीलप्रमाणे शिफारशी करीत आहे.

१) आदिवासी क्षेत्रातील प्राथमिक आरोग्य केंद्राकडे पुरेसा औषध पुरवठा करण्यांत यावा. सिद्धान्त आजारांसाठी पुरेशी औषधे प्राथमिक आरोग्य केंद्राकडे उपलब्ध असावीत.

२) डॉक्टर बदल वा एकूण शासनाबद्दल रुग्णांचे मत वाईट होणार नाही अशा पध्दतीचे चांगले वातावरण प्राथमिक आरोग्य केंद्रात निर्माण केले गेले पाहिजे.

३) आजारी माणसाकडून औषध आणि इंजेक्शनसाठी सुधदा पैसे घेतले जाणार नाहीत. यावर कडक देखाभाल असणे जरूरीचे आहे.

४) ग्रामिण रुग्णालयांत रुग्णांसाठी भोजन व आहाराची व्यवस्था करण्यांत यावी.

५) प्राथमिक आरोग्य केंद्रांत गरजेनुसार छाटांची सोय करावी.

६) आदिवासी क्षेत्रांत फिरते दवाखाने असावेत.

७) आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांत प्राथमिक आरोग्य केंद्र / उपकेंद्र स्थापन करते वेळेस लोकसंख्या विचारांत न घेता १० कि.मी. क्षेत्रांत १ प्राथमिक आरोग्य केंद्र व दीड ते दोन कि.मी. क्षेत्रात १ उपकेंद्र या धोरणानुसार आरोग्य सुविधा व त्यानुसार औषध-पाण्याची सोय करण्यांत यावी अशी समितीची शिफारस आहे.

८) प्राथमिक आरोग्य केंद्रामधील डॉक्टरांना खाजगी (Practice) व्यवसाय करणेस बंदी करणे जरूरीचे आहे असे समितीचे मत आहे. त्याऐवजी या क्षेत्रांतील डॉक्टरांना विशेष भत्ता दिला जावा अशी समितीची शिफारस आहे.

९) प्रत्येक आदिवासी गांवात वा मोठ्या पाड्यांमध्ये रोगराईबद्दल माहिती मिळू शकेल व वेळीच उपाययोजना करण्यास मदत होईल या दृष्टीने काही स्थानिक आरोग्य पधाकाची व्यवस्था आरोग्य विभागाने निर्माण करावी. या दृष्टीने शासनाने पावले उचलावीत अशी समिती शिफारस करित आहे.

१०) अतिदुर्गम व डोंगराळ खोड्यांमध्ये काही रोगराईची समस्या आहे काय ? औषधापाणी याची व्यवस्था आहे काय ? इत्यादी बाबत दर तीन महिन्यांनी एक पाहणी अहवाल जिल्हा-अधिकारी, जिल्हा परिषद, मुख्य कार्यकारी अधिकारी व जिल्हा आरोग्य अधिकारी यांनी दिला पाहिजे अशी व्यवस्था करावी. जेणे करून या अहवालाच्या आधारे वेळीच शासनाला काही उपाययोजना करता येईल.

११) आदिवासी क्षेत्रांमध्ये माता-बाल संगोपनाचे कामकाज प्रभावी करण्याची गरज आहे व त्यासाठी एकात्मिक बाल विकास कार्यक्रमाखाली जे कामकाज चालू आहे त्या विभागाने आरोग्य विभाग आणि आदिवासी विकास विभागास दर ३ महिन्यांनी जरूर तो प्रगती अहवाल पाठवावा अशी समितीची शिफारस आहे.

१२) काही डॉक्टरांच्या सेवाभावी संस्था जर आश्रम शाळा वा आदिवासी खोड्यांमध्ये आरोग्य सेवा देणेस तयार होत असतील तर शासनाने त्यांना जरूर ते प्रोत्साहन व मदत देहाील यावी अशी या समितीची खास शिफारस आहे.

१३) आदिवासी क्षेत्रांमधील दवाखान्याचे बांधकाम व निवासस्थाने बांधण्याच्या कार्यक्रमात अनेक अडचणी समितीला जाणवल्या. अतिदुर्गम व डोंगराळ विभागांत सिमेंट, विटा, व वाळू जवळपास न मिळणे, वाहतुकीच्या तत्सम समस्या, योग्य बांधकाम करणारे कारागीर न मिळणे आणि बांधकामे पाण्याअभावी नीट न होणे असलेही प्रश्न बांधकामासंबंधाने समितीच्या निदर्शनास आले आहे.

म्हणून अतिदुर्गम व डोंगराळ विभागांत दवाखाने आणि निवासस्थाने बांधकामाचा आराखाडा व धोरण स्थानिक परिस्थितीनुसार निराळे ठेवता येईल काय ? याबाबत शासनाने जरूर तो विचार करावा अशी समितीची सूचना आहे.

१४) आदिवासी भागात जे कांही आरोग्य विषयक प्रश्न आहेत उदा. विशिष्ट प्रकारची रोगराई असणे, अशा रोगराईवर उपचार करण्यासाठी पुरेशी औषधे दवाखान्यांत ठेवली जावीत आणि डॉक्टरांना देखील अशी औषधे द्याण्यासाठी खास अधिकार प्रदान करण्यांत यावेत.

१५) आदिवासी विभागातील रस्त्यांची परिस्थिती लक्षांत घेता दवाखान्यातील वाहनासाठी इंधन व दुरुस्तीसाठी पुरेशी तरतूद करणे गरजेचे आहे. त्याचप्रमाणे वाहतुकीच्या समस्या लक्षांत घेता कर्मचा-यांना मोटार-सायकल अग्रिम (Advance) वाहन-भात्ता द्यावा. त्यामुळे त्यांची क्षेत्रांत जाण्या-येण्याची गती (Mobility) वाढेल.

१६ : सहकार विभाग -

सहकाराशिवाय पर्याय नाही असे सांगितले जाते. दुध पुरवठा, साखार कारखाने, जिल्हा मध्यवर्ती बँका आणि नागरी सहकारी बँका वा पतपेढया यांचे कामकाज पाहिले तर सहकाराद्वारे काय चमत्कार घडू शकतो हे सर्वांना माहित आहे. शेती उत्पादनांत पाऊस-पाणी, बी-बियाणे व मेहनत याबरोबर पैसा नसला व गरजेनुसार कर्ज पुरवठा नसल्यास शेती उत्पादनांत भार पडणार नाही. आज कायद्याने आदिवासी भागांत सावकारी बंद करून पत पुरवठा करण्याचे काम सहकारी संस्थांवर टाकलेले आहे. पण कोणत्या ना कोणत्या कारणामुळे त्यांचे कामकाजात खिळ बसलेली आहे. त्यामुळे आदिवासी क्षेत्रात कर्ज पुरवठ्याचे कामकाजात एक पोकळी निर्माण झालेली आहे.

सहकाराचा येथो पराभाव झाला आहे तरीही सहकारी तत्व या विभागांत यशास्वी झालेच पाहिजे या दृष्टीने पुन्हा कामाला लागण्याची गरज आहे. समितीच्या त्यासाठी खालीलप्रमाणे शिफारसी आहेत.

१) आदिवासी सेवा सहकारी सोसायट्या अपेक्षोप्रमाणे यशास्वी झालेल्या नाहीत याचे मूळ कारण या संस्थांचे कार्यक्षेत्र फार मोठे आहे. ते कमी केले गेले पाहिजे असे समितीचे मत आहे.

२) आदिवासी शेतक-यांना / कारागिरांना व लहानमोठे व्यवसाय करणा-यांना समाधानकारक कर्ज पुरवठा करण्याची पर्यायी व्यवस्था न झाल्यास आदिवासी विकासाचा कोणताच कार्यक्रम यशास्वी होणार नाही असे समितीचे मत आहे.

३) बिगर आदिवासी क्षेत्रांत जशा लहान आकाराच्या पत-पुरवठा संस्था आहेत त्याच आकाराच्या व पध्दतीने आदिवासी भागांत देखील लहान आकाराच्या सेवा सहकारी सोसायट्या काढण्यांत याव्या.

४) आदिवासी क्षेत्रांतील सहकारी संस्थांवर सहकार विभागाने पुरेसे लक्ष दिले नाही असे समितीला दिसून आले. आदिवासी विकास विभागाला सहकारी संस्थांच्या कामकाजाची माहिती नाही व सहकार विभागाला आदिवासी विकास कार्यक्रम हा आदिवासी विकास विभागाचा आहे असे वाटत असल्यामुळे सहकारी चळवळीच्या लाभापासून आदिवासी वंचित झाला आहे. म्हणून एकाच विभागाकडे म्हणजे सहकार विभागाकडेच ही सर्व कर्ज पुरवठ्याची जबाबदारी टाकण्यांत यावी अशी समितीची शिफारस आहे.

५) महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ ही एक सहकारी संस्था आहे. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील २७५ पैकी २५८ आदिवासी सेवा सहकारी संस्था या महामंडळाच्या सभासद आहेत. आदिवासी विकास महामंडळ ही संस्था सहकारी संस्थांचे सहकार्याशिवाय आपले कामकाज करू शकणार नाही असे समितीचे मत आहे.

म्हणून आदिवासी विकास महामंडळाने या सहकारी संस्था यशास्वी झाल्याच पाहिजे व त्यांना महामंडळ मदतरूप होईल असे धोरण अंगिकारले पाहिजे असे समितीचे मत आहे.

६) आदिवासी क्षेत्राला कर्ज पुरवठा झालाच नाही तर शेती उत्पादनावर विपरीत परिणाम होईल. त्यामुळे आदिवासी विकास महामंडळास एकाधिकार धान्य छारेदीसाठी माल कमी उपलब्ध होईल. व्यापारी वा सावकाराकडून किरकोळ कारणासाठी वा शेतीसाठी शेतकऱ्यांनी पैसे उचलले तर शेतकऱ्यांनी उत्पादीत केलेला माल वर्षानुवर्षे जसा व्यापारी आणि सावकाराकडे जात होता त्याच पध्दतीने हा माल तिकडे जाणार आहे. आदिवासींच्या दृष्टीने त्यांचा सावकार वा व्यापारी त्राता म्हणून उभा राहिलेला आहे. हे चक्र तोडावयाचे झाल्यास आदिवासींना कर्ज पुरवठा हे काम एकाधिकार छारेदीपेक्षा जास्त महत्वाचे आहे हे मानून जरूर ती धोरणे आखली गेली पाहिजेत असे समितीचे मत आहे.

१७ : शिक्षण विभाग -

आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी शिक्षण आवश्यक आहे. साक्षरतेच्या प्रमाणावरूनच जनसमूहाची प्रगती कितली झाली आहे हे अनुमान काढले जाते. आपल्या देशातील एकूण साक्षरतेचे प्रमाण ३६.२३ टक्के असून त्यामध्ये पुरुष साक्षरतेचे प्रमाण ४६.८९ आहे तर स्त्रियांचे साक्षरतेचे प्रमाण २४.८२ टक्के आहे. महाराष्ट्र राज्यामध्ये एकूण साक्षरतेचे प्रमाण ४७.१८ असून त्यापैकी पुरुष साक्षरता प्रमाण ५८.७९ असून स्त्रियांचे साक्षरतेचे प्रमाण ३४.७९ आहे.

आदिवासींमधील साक्षरतेचे प्रमाण पाहू गेल्यास देशाच्या स्तरावर व आपल्या राज्याच्या स्तरावर ते खालीलप्रमाणे दिसत आहे.

अनुसूचित जमातीचे साक्षारतेचे प्रमाण

	पुरुष	स्त्रिया	एकूण
भारत	२४.५२	८.०४	१६.३५
महाराष्ट्र	३२.३८	११.९४	२२.२९

या पार्श्वभूमीवर आदिवासींची वस्ती मोठ्या प्रमाणावर असलेल्या कांही जिल्हयांमधील आदिवासींचे साक्षारता प्रमाण खालील-प्रमाणे आहे.

	पुरुष	स्त्रिया	एकूण
सर्वसाधारण			
१) महाराष्ट्र	५८.७९	३४.७९	४७.१८
२) पुणे (सर्वात जास्त)	६५.६६	४२.६४	५४.०३
३) नांदेड (सर्वात कमी)	४३.३२	१५.६७	२९.७८

आदिवासी साक्षारता

४) पुणे	४०.२१	१४.७८	२७.८०
५) गडचिरोली / चंद्रपूर	३३.१०	११.२८	२२.२७
६) नाशिक	२५.२४	८.०५	१६.७३
७) ठाणे	२२.३४	६.२९	१४.४०
८) धुळे	२३.७४	६.७२	१५.२५

सन १९७१ च्या खानेसुमारी प्रमाणे आदिवासींमधील साक्षारतेचे प्रमाण ११.७४ टक्के होते. १९८१ च्या खानेसुमारीत मात्र हेच प्रमाण २२.२९ टक्के म्हणजेच दुप्पट झालेले आहे. देशाचे व राज्याचे एकूण साक्षारतेच्या प्रमाणांत मात्र अनुक्रमे एका दशकांत २९.५ वरून ३६.२३ व ३९ टक्क्यांवरून ४७.६८ टक्के वाढ झालेली दिसून येत आहे.

आदिवासींमधील हे जे वाटलेले साक्षरतेचे प्रमाण दिसून येत आहे त्याची विश्वासाहता समितीला वाटत नाही. कारण जे बिगर आदिवासी जिल्हे समजले जातात त्याच जिल्ह्यांत (सांगली, सोलापूर, कोल्हापूर, औरंगाबाद, नागपूर, अकोला, वर्धा) या जिल्ह्यांमधील आदिवासींचे साक्षरता प्रमाण फार मोठे दिसत असल्यामुळे राज्यस्तरावरील आदिवासींच्या एकूण साक्षरता प्रमाणामध्ये लक्षाणीय वाढ झाल्याचे दिसून येते. त्या मानाने प्रमुखा आदिवासी जिल्हे राज्यांत जे मानले गेलेले आहे त्यांचे साक्षरतेचे प्रमाण, ते प्रातिनिधीक मानले गेले पाहिजे असे या समितीचे मत आहे.

वरील प्रमाणे छारी वस्तुस्थिती लक्षांत घेतली तर शिक्षणा-मध्ये अजूनही आदिवासी फारच मागे राहिले आहेत हे दिसून येईल. याचा अर्ध शिक्षण व आदिवासी विकास विभागाला अजून या क्षेत्रांत फार मोठे काम करावयाचे आहे हे स्पष्ट होते. म्हणून समिती खालीलप्रमाणे शिफारसी करित आहे.

१) एक शिक्षाकी शाळांचा अनुभव चांगला नाही. वारंवार या विषयी चर्चा केली जाते. त्याऐवजी एक हजार लोकसंख्येसाठी किमान एक शाळा १ ते ४ अशा वर्गासाठी काढून तेथे ४/५ शिक्षकांची नेमणूक करण्याचे धोरण शिक्षण विभागाने सुरु करावे असे समितीचे मत आहे.

२) जेथे एक हजार लोकसंख्या नाही व जेथे लहान पाडे आहेत, वस्त्या आहेत, अशा वस्त्यांवर अंगणवाड्याचे धर्तीवर बालवाड्या चालवाव्या व या बालवाड्याचे माध्यमातून मुला-मुलींमध्ये शिक्षणाची गोडी निर्माण होत आहे असे एकदा दिसून आल्यास त्या ठिकाणी २ शिक्षक असलेली शाळा सुरु करावी. जेणे करून अतिशय लहान मुलांना ४ धीचा वर्ग असणा-या दूरच्या शाळेमध्ये जावे लागणार नाही.

३) आदिवासी विकास विभाग चालवित असलेल्या आश्रम शाळा हे शिक्षण प्रसाराचे व प्रचाराचे उत्तम साधन आहे. याबद्दल समितीला शंका नाही.

परंतु आश्रम शाळा काढून व ती चालविणे ही छात्रांची व जोखामीची बाब असल्यामुळे आश्रम शाळेवर अवलंबून न राहता ५००० लोकसंख्येसाठी शिक्षण विभागाने गरजेनुसार ७ वी पर्यंत शाळा चालवाव्यांत व आपली जबाबदारी पार पाडावी. ज्या गांवाची शिक्षण विभागाने या धोरणा-नुसार इयत्ता ४ धीच्या पुढे शाळा काढलेल्या आहेत अशा गांवा आदिवासी विकास विभागाने आश्रम शाळा काढण्याऐवजी ५ वी च्या पुढे ज्या मुलांना शिक्षण पूर्ण करावयाचे आहे अशा मुलांसाठी वसतिगृहाची योजना प्रायोगिक तत्वावर सुरु करावी अशी शिफारस समिती करित आहे.

४) आजच्या शिक्षण पध्दतीमध्ये फक्त लिहिता वाचता येते या पध्दतीचे शिक्षण दिले जात आहे. भोवतालचे ज्ञान, आकलन शक्ती, विचार शक्ती, अंध श्रद्धा, स्त्री मुक्ती, विज्ञान इत्यादी प्रश्नाबाबत आजचा सुशिक्षित माणूस त्या मानाने कोणताच विचार करताना दिसत नाही. म्हणून बालवाड्यापासूनच याविषयी अधिक लक्ष घालून शिक्षण प्रभावी होणेसाठी शिक्षण विभागाने व आदिवासी विकास विभागाने अधिक लक्ष घावे अशी समिती मुद्दाम शिफारस करित आहे.

१८ : अन्न व नागरी पुरवठा -

१) केंद्र शासनाच्या योजनेनुसार सवलतीच्या दराने पुरविण्यांत येत असलेल्या धान्य पुरवठ्यांमध्ये गहू व तांदूळाबरोबरच आदिवासी नेहमी जी धान्ये वापरतात त्यांचाही पुरवठा करण्यात यावा.

२) मध्यवर्ती सरकारच्या वरील योजनेसारखाच पर्यायी योजना महाराष्ट्र शासनाने देखील सुरु करावी अशी ही समिती शिफारस करित आहे. एकाधिकार योजनेद्वारे आदिवासींकडून ज्या मालाची आदिवासी विकास महामंडळ खारेदी करित आहे व ज्या मालावरच आदिवासी गुजराण करित असतात अशाच मालाची विक्री शासनाने या भागात करावी. (उदा. नागली, तांदूळ, ज्वारी, तूर, इत्यादी).

१९ : आयुर्वेद सेवा -

१) आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांत काटावयाचे आयुर्वेदीक दवाखाने आदिवासी विकास विभागाकडून अगोदर मंजूर करून घ्यावेत आणि मगच तेथे दवाखाने उघडावेत.

२) तसेच आदिवासींनी गोळा केलेल्या आयुर्वेदिक वनऔषधी आयुर्वेदिक संचालनालयाने विकत घेण्याची व्यवस्था करावी अशी समिती शिफारस करित आहे.

२० : क्रिडा व युवक सेवा -

१) क्रिडा व युवक सेवा विभागाच्या सध्या चालू असलेल्या योजना वर्गाच्या सुरुवातीपासून राबविण्यांत याव्यांत. या योजना आदिवासींमध्ये मैदानी खोळ, बैठे खोळ यांना प्रोत्साहन देण्याच्या दृष्टीने आधिक असाव्यात. यामध्ये शासकीय आश्रम शाळांतील सर्व मुला-मुलींना तसेच अनुदानित आश्रम शाळेतील विद्यार्थ्यांना जाणिवपूर्वक सहभागी करून घ्यावे.

२) आश्रम शाळांतील आदिवासी मुलांना निरनिराळ्या खोळाचे तसेच योगासनाचे शिक्षण देण्याच्या दृष्टीने त्या शाळेतील एका होतकरु शिक्षाकाला खास प्रशिक्षण देण्याबाबतही क्रिडा विभागाने योजना आखावी व कार्यवाही करावी.

३) होतकरु आदिवासी मुला-मुलींना खोळांमध्ये जरूर ते प्रशिक्षण देण्यासाठी नाशिक येथे एक खास क्रिडा संकूल उभारण्यांत यावे अशी समिती या ठिकाणी मुद्दाम शिफारस करित आहे.

२१ : सांस्कृतिक कार्य -

१) सांस्कृतिक कार्य करणा-या आदिवासी क्षेत्रांतील रजिस्टर्ड संस्थांना आर्थिक मदत देण्याची योजना आखाण्यांत यावी.

२) आदिवासी क्षेत्रांतील सर्व प्रकारच्या कलावंतांना आर्थिक मदत देण्याच्या दृष्टीने योजना आखाण्यात यावी. या दोन्ही योजनांचा लाभ आदिवासी कलावंतांना व संस्थांना मिळत नाही असे दिसून आले आहे. या दृष्टीने ह्या योजनांची माहिती सर्व आदिवासी विकास अधिका-यांमार्फत आदिवासीपर्यंत पाठविली जावी. आदिवासी भागातील रजिस्टर्ड सांस्कृतिक संस्था तसेच कलावंतांकडून योग्य ते अर्ज भरून घेतले जावेत व त्यांचाही विचार व्हावा अशी समितीने शिफारस केली. आदिवासींमध्ये निरनिराळी कलाकौशल्ये असूनसुद्धा त्यांना प्रोत्साहन दिले जात नसल्याचे दिसून आले. तेव्हा यांच्या या कलागुणांना प्रोत्साहन देण्यासाठी दरवर्षी आदिवासी कला महोत्सव भरविण्यात यावा.

२२ : विद्युत विभाग -

१) "हरिजन वस्त्यांचे विद्युतीकरण" या धर्तीवर आदिवासी वस्त्या व पाडे यांच्या विद्युतीकरणासाठी मंडळाने स्वतंत्र योजना तयार करावी व राबवावी.

२) आदिवासी शेतकरी आता शेतीसाठी वीज मागायला लागला आहे. शासनाकडून या शेतक-यांना विहिरीसाठी व वीज पंपासाठी देखील मदत मिळत आहे. परंतु या शेतक-यांना वीज मिळाली नाही तर शासनाने दिलेला निधी वाया जाण्याचा संभव आहे. त्यामुळे शासनावरच ही योजना परिपूर्ण करण्याची जबाबदारी असल्यामुळे महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाने कोपतीही सबब न दाखविता वीज मागणा-या आदिवासी शेतक-याला वीजेचे कनेक्शन देण्याची व्यवस्था केली पाहिजे.

३) एखाद्या तांत्रिक कारणामुळे आदिवासी क्षेत्रांत वीजेचा पुरवठा करणेस अडचण येत असल्यास आदिवासी विकास विभागाशी महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाने त्वरीत संपर्क साधावा. जेणे करून शासनाची कोणतीही योजना अपूर्ण राहाणार नाही.

४) शासनाचे आदेशानुसार आदिवासींसाठी राखून ठेवलेली पदे आदिवासींच्या नेमणूका करून महाराष्ट्र राज्य विद्युत महामंडळाने भरावी. या कामासाठी आदिवासी विकास विभागाची जरूर ती मदत घ्यावी. उमेदवार उपलब्धतेसाठी आदिवासी विकास विभाग जरूर ती मदत करील.

५) शक्य तेथे आदिवासी उमेदवारांना प्रशिक्षण देण्याची सोय करून महामंडळाने आदिवासी तरुणांना नोकरीत सामावून घ्यावे. आदिवासी विकास विभागाची त्यासाठी मदत घेण्यास हरकत नाही.

६) महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाची "कुटीर-ज्योती" नांवाची योजना आहे. ती योजना आदिवासींसाठी देखील लागू करावी अशी समितीची शिफारस आहे.

७) आदिवासी खोडयात व घरांची वीज आकारणीची बीले नीट व योग्य रितीने आकारली जात नाहीत असे समितीच्या निदर्शनास आणून देण्यात आले. म्हणून महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाने पॉईटवर वीज बीलांची आकारणी करावी अशी समितीची शिफारस आहे.

२३ : महसूल विभाग -

१) अनुसूचित जमातींच्या उमेदवारांना जातीचे दाखले देण्याबाबत संबंधित अधिकारी शासनाचे आदेशाप्रमाणे कागदपत्राची परिपूर्ण छाननी करीत नाहीत असे समितीला आढळून आलेले आहे. तेव्हा महसूल विभागाने या प्रश्नाकडे अतिशय गांभीर्याने लक्ष घालावे. व खा-या आदिवासींचे नुकसान होणार नाही. तसेच छोटे आदिवासी खा-या आदिवासींच्या नांवावर शासनाची दिशाभूल करून फायदा उपटणार नाहीत हे पहावे. या दृष्टीने आवश्यक ती सर्व कारवाई करावी अशी समिती शिफारस करीत आहे.

२) आदिवासी क्षेत्रामध्ये नियंत्रित दराने ज्या वस्तु पुरविण्याची जबाबदारी शासनाने चोतली आहे त्या सर्व वस्तूंचा नियमित पुरवठा होत नाही असे समितीला आढळून आले आहे. या नियंत्रित दराच्या वस्तू आदिवासी क्षेत्रांत नियमित मिळू शकतील यासाठी आदिवासी विकास महामंडळाची दुकाने काढावीत तसेच छोडोपाडी दुकाने काढून गुजराण करू शकेल अशा कोपत्याही आदिवासी तरुणांना एकात्मिक ग्रामिण योजनेच्या अंतर्गत दुकान चालविण्याचे प्रशिक्षण देऊन त्याला दुकान चालविण्यासाठी आर्थिक सहाय्य यावे तसेच ही दुकाने चांगली चालतील अशी व्यवस्था महसूल विभागाने करावी.

३) महसूल विभागाने आदिवासींच्या हस्तांतरित जमिनी-बाबतचे जे शासनाने कायदे करून आदिवासींना संरक्षण दिलेले आहे, त्या दृष्टीने आवश्यक ती सर्व उपाययोजना काटेकोरपणे करावी अशी समितीची शिफारस आहे.

२४ : मार्ग व परिवहन विभाग -

१) आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील रस्त्यांचा कार्यक्रम चांगल्या रितीने राबविणेसाठी आदिवासी उपयोजनेत पुरेशी तरतूद करण्यात यावी.

२) आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांत रस्ते-विणयक अनुशोधा राहाणार नाही यासाठी सार्वजनिक बांधाकाम विभागाने अशा कामासाठी जास्तीत जास्त तरतूद करावी.

३) आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील कामे, उदा. इमारती बांधाकामे, रस्ते वा तत्सम कामे वेळीच पूर्ण होत नाहीत किंवा नेहमीच रेंगाळतात असे समितीला दिसून आलेले आहे. याचे एक कारण असेही सांगण्यात आले की, या विभागांत कामे करणेसाठी ठेकेदार मोठ्या प्रमाणांत पुढे घेत नाहीत. विटा, वाळू, पाणी हे बांधाकामाचे घटक

पण जवळपास उपलब्ध होत नाही वा फार अंतरावरून या वस्तू आणाव्या लागतात. चांगल्या देहारेखाची अभावी देखाील ही कामे वेळापत्रकानुसार मान्य केलेल्या तरतुदीत पूर्ण होत नाही. त्यासाठी वाटल्यास सार्वजनिक बांधाकाम विभागाने मुदतीत व चांगली कामे होण्यासाठी वास्तव अडवणी लक्षांत घेऊन जरूर भासल्यास बदलून घ्यावेत अशी समिती आग्रह करित आहे. परंतु कामे ठरविलेल्या कालाविधित पूर्ण झाली पाहिजे हे कटाक्षाने पाहिले जावे.

४) शासकीय आश्रम शाळा आणि अनुदानित आश्रम शाळा आदिवासी क्षेत्रामध्ये फार चांगले काम करित आहे. या आश्रम शाळांना मात्र नियमित वाहतुकीची सुविधा नसल्यामुळे मालाची ने-आण करणे, औषधापचार पुरवठा इत्यादी अनेक अडवणींना तोंड द्यावे लागते. सार्वजनिक बांधाकाम विभागाने या सर्व आश्रम शाळांना १२ महिने वाहतूक सुरु राहिल अशी व्यवस्था करून घावी अशी समितीची सूचना आहे.

२५ : महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन -

१) आदिवासी भागांत नवीन मार्ग चालू करतांना, जुने मार्ग बंद करतांना वा चालू ठेवण्याचे संदर्भात विचार करतांना महामंडळाने व्यवसायिक दृष्टीकोनाबरोबर जनरित आणि सामाजिक न्याय सुधदा लक्षांत घ्यावा अशी समितीची सूचना आहे.

२) आदिवासी भागांतील पावसाळ्यांत बंद करण्यांत येणारे बस मार्ग पावसाळा संपल्याबरोबर आवश्यक ती रस्त्यांची पहाणी करून सर्व मार्ग चालू होतील याची काळजी महामंडळाने घ्यावी.

३) महामंडळातील निरनिराळ्या श्रेणीतील पदे शासनाचे आदेशानुसार आदिवासींसाठी राखीव ठेवलेली आहेत. ती पदे भरणेबाबत महामंडळाने जास्त काळजी घ्यावी.

आदिवासी विकास महामंडळ व आदिवासी विकास संचालनालयास शासनाने आदिवासींसाठी रोजगार विनिमय केंद्र म्हणून मान्यता दिलेली आहे तेव्हा आदिवासी विकास विभागाची या कामासाठी महामंडळास खूप मदत होऊ शकेल असे समितीचे मत आहे.

४) शक्य तेथे आदिवासी उमेदवारांना प्रशिक्षण देण्याची सोय महामंडळाने करून त्यांना नोकरीत सामावून घ्यावे. वाटल्यास त्यासाठी आदिवासी विकास विभागाची देखील महामंडळाने मदत घ्यावी.

२६ : आदिवासी विकास विभाग -

समितीने आदिवासी विकास संचालनालयाचे कामकाजाची माहिती घेतली. हे संचालनालय मुख्यत्वे करून आदिवासी विभागांत शिक्षणाचे कामांत योगदान करीत आहे असे समितीला दिसून आले. खा-या अधीने संपूर्ण आदिवासी विकासाच्या व कल्याणाच्या संबंधात जे जे काही करता येण्याजोगे आहे अशी सर्व कामे शासनाने या संचालनालयाकडे अद्याप सोपवलेली नाहीत असे समितीस दिसून आले. म्हणून आदिवासी विकास संचालनालय यांचे कामाचा व्याप वाढवून राज्यांतील आदिवासींचे प्रश्नासंबंधी जे जे काही त्यांना करता येण्याजोगे आहे अशी सर्व कामे त्यांचेकडे सोपविण्यांत यावी व त्या दृष्टीकोनातून त्यांचे संचालनालयाची कार्यक्षमता वाढवावी व त्या - साठी त्यांची प्रशासकीय यंत्रणा बळकट करावी असे समितीचे मत आहे.

आज असेही दिसते की जिल्हा स्तरावर वा तालुका स्तरावर एकूण आदिवासी विकासाच्या वतीने बोलणारी कोणतीच यंत्रणा अद्याप निर्माण झालेली नाही. त्यामुळे प्रकल्प अधिकारी एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प हे निरनिराळ्या खात्याचे कामकाज अंमलबजावणी बाबत बोलत असतात तर आदिवासी विकास अधिकारी फक्त आश्रम शाळा पाहतात.

आणि आदिवासी विकास महामंडळाचे अधिकारी एकाधिकार खारेदी कडे लक्ष देत असतात. परंतु एकूण आदिवासी विकासाच्या अडीअडचणीबाबत, वस्तुस्थिती, त्यावर करावयाची उपाययोजना याबाबत मात्र कोणीच बोलत नाही असे समितीला दिसून आले. या परिस्थितीत तातडीने सुधारणा होणे गरजेचे आहे असे समितीचे मत आहे. या दृष्टीकोनातून समिती खालीलप्रमाणे शिफारसी करित आहे.

१) समितीस आदिवासी उपयोजना म्हणजे आश्रम शाळा, एकाधिकार खारेदी व आदिवासी विकास महामंडळ असे चित्र अनेक ठिकाणी पहावयास मिळाले ते बरोबर नाही. उपयोजनेची संकल्पना येवढीच नाही हे सर्व थरावर स्पष्ट झाले पाहिजे. अर्थात आश्रम शाळा आणि आदिवासी विकास महामंडळ या दोन संस्था आदिवासी विकास विभागांत निश्चित भारीव कार्य करित आहेत या मताशी समिती सहमत आहे.

२) शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही. आदिवासी विभागाचे व आदिवासी जमातीतील साक्षरतेचे प्रमाण पाहू गेल्यास आदिवासी भागांत अद्याप अधिक आश्रम शाळा काढण्याची गरज आहे असे समितीचे स्पष्ट मत आहे.

३) आजच्या आश्रम शाळांच्या कामकाजाचा अनुभव लक्षांत घेऊन नवीन आश्रम शाळा काढतांना त्यांचे योग्यरित्या नियोजन करावे असे समितीचे मत आहे.

४) ज्या ठिकाणी भरपूर पाणी आहे अशा जागी आश्रम शाळा काढण्यांत याव्यात.

५) तसेच भरपूर पाण्याचा साठा पुरवठा प्रथम केलेशिवाय आश्रम शाळांचे बांधकाम हाती घेऊ नये.

६) जिल्हा परिषदेची शाळा, इतर शाळा आणि आश्रम शाळा या तिघांचे कामकाजांत मुलभूत फरक आहे. हे ध्यानी घेऊनच आश्रम शाळांचे नियोजन व व्यवस्थापन आखाण्यांत यावे अशी समिती शिफारस करीत आहे.

७) आश्रम शाळांमध्ये काम करणा-या सर्व कर्मचा-यांना व आदिवासी विकास विभागांतिल सर्व कर्मचा-यांना देखील आरोग्य शास्त्रा, मानस शास्त्रा व आहार शास्त्राचे प्रशिक्षण देणेची नितांत गरज आहे असे समितीचे मत आहे.

८) आश्रम शाळांचे कामकाजाचे स्वरूप पाहता आश्रम शाळांचे कर्मचा-यांना त्यांचे कामाचे स्वरूप पाहून पगाराची अधिक चांगली श्रेणी अथावा विशेष भत्ता देणेची गरज आहे.

९) आश्रम शाळांमध्ये ५ ते ६ वर्गांच्या मुला-मुलींपासून ते पौगंडावस्थेतील मुले-मुली देखील आहेत. त्यामुळे आश्रम शाळा व्यवस्थापन अधिक बळकट करावे असे समितीचे मत आहे.

१०) आदिवासी विकास संचालनालय हे छा-या अर्धाने आदिवासींना मदतस्य व्हावे यासाठी या विभागाकडे खालील कामे आणखी सुपूर्त करण्यांत यावीत अशी या समितीची शिफारस आहे.

१) राज्यांत आदिवासींवर अन्याय झाला असल्यास त्याची चौकशी करणे.

२) आपत्तीत सापडलेल्या आदिवासी कुटुंबांना आर्थिक मदत देणे.

३) अतिशय गरजू व गरीब अनुसूचित जमातीच्या लोकांचे पुनर्वसन करणे, मदत करणे इत्यादी.

४) शासनाचे प्रतिनिधी म्हणून नोक-यांमधील राहणीव जागांचे प्रमाण शासकीय किंवा निमशासकीय संस्थांनी भरलेले आहे किंवा नाही हे पहाणे व शासनास अहवाल सादर करणे.

५) आदिवासींच्या हितासाठी शासन जे जे काम सोपविले ते करणे.

ही सर्व कामे करण्यासाठी या आदिवासी विकास संचालनालयाची प्रशासकीय यंत्रणा कशी असावी या बाबत समितीने स्वतंत्रपणे वेगळा विचार करून नंतरच्या प्रकरणांमध्ये आपल्या शिफारसी केलेल्या आहेत. या ठिकाणी समिती असे नमूद करू इच्छिते की, आदिवासी विकासासाठी व आदिवासी उपयोजनेसाठी नुसती तरतूद करून उपयोगाचे नाही. तर त्या तरतूदीचा वा निधीचा पुरेपुर फायदा या क्षेत्राला आणि आदिवासीला मिळतो की नाही हे काम पाहणेची व करणेची जिम्मेदारी तर सरळ एका विभागावर टाकली गेली पाहिजे. आदिवासी विकासाच्या कामाची जबाबदारी कोणा एका विभागावर टाकली नाही तर सर्वांचीच जबाबदारी म्हणजेच कोणाचीच ती जबाबदारी नाही या म्हणीनुसार कोणा एका यंत्रणेवर ठपका ठेवता येणार नाही. /जबाबदार धरता येणार नाही. यासाठीच आदिवासी विकास विभाग आणि आदिवासी विकास संचालनालयाचे यंत्रणेचे काय महत्त्व आहे हे या ठिकाणी समिती मुद्दाम नमूद करीत आहे.

२७ : महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ, नाशिक

महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ, आदिवासी क्षेत्रांत सन १९७२ सालापासून काम करीत आहे. म्हणजे आदिवासी उपयोजनेची संकल्पना प्रत्यक्षांत अंमलात येण्यापूर्वीपासूनच या महामंडळाची निर्मिती आदिवासी विकासासाठी महाराष्ट्र शासनाने केली आहे. महामंडळाने सुरुवातीला कांही किराणा दुकाने काढली.

आदिवासींमध्ये शिक्षण प्रसार व्हावा यासाठी आश्रम शाळा देखील महामंडळाने काढल्या. नंतर महाराष्ट्र आदिवासी आर्थिक स्थिती (सुधारणा) कायदा, १९७६ अंमलात आल्यानंतर व आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांत या कायद्याखाली एकाधिकार छारेदी योजना लागू झाले नंतर या महामंडळाचे कामास प्रचंड गती मिळाली. शासनाच्या वतीने छावटी योजना आणि आदिवासी क्षेत्रांत छोटे छोटे व्यवसाय करू पाहणा-या आदिवासींना मदत करण्यासाठी न्युक्लिअर बजेट मधून आर्थिक सहाय्य योजना अशी निरनिराळी कामे महामंडळाने आतापर्यंत हाती घेतली आहेत. आदिवासींनी उत्पादीत केलेल्या इतर उन्नधान्य छारेदी व्यतिरिक्त महामंडळाने ठाणे जिल्ह्यांतील काही क्षेत्रांमध्ये गवत छारेदीचे काम देखील मोठ्या प्रमाणांत सुरु केलेले आहे.

एकाधिकार धान्य छारेदी योजना आणि गवत छारेदी योजनाद्वारे उपयोजना क्षेत्रातील शेतक-यांना आणि खास करून आदिवासी कास्तकारांना योग्य भाव देण्यात महामंडळ यशस्वी झाले आहे असे मानावयास हरकत नाही. परंतु या सर्व मालाची विक्री नेहमीच व्यापारी तत्वावर करणेस महामंडळाला पाहिजे तेवढे यश मिळालेले नाही असे या समितीचे मत आहे. छारेदीची व्यवस्था ही त्या मानाने ठराविक चाकोरीची आहे. परंतु विक्री व्यवस्थेमध्ये मात्र बाजाराची प्रचलित पध्दत भावासंबंधी त्वरीत निर्णय आणि मालाचे संरक्षण आणि प्रत टिकविणे या सर्व तांत्रिक बाबी सांभाळण्यास महामंडळ काही ठिकाणी टिकविणे कमी पडलेले आहे. अजून पर्यंत तरी महामंडळास पुरेशी विक्री व्यवस्था आणि कार्यक्षम यंत्रणा उभी करता आलेली नाही असे समितीस वाटते.

समितीला असेही सांगण्यांत आले की, आदिवासी क्षेत्रांत महामंडळ अजूनपर्यंत तरी पाहिजे त्या प्रमाणांत आत्मियता निर्माण करणेस अपुरे पडले आहे. या परिस्थितीत बदल व्हावा आणि आदिवासी विकासासाठी आदिवासी विकास महामंडळाने शासनास जरूर तो हातभार लावावा म्हणून समिती खालीलप्रमाणे शिफारस करित आहे.

१) महामंडळाची सर्व एकाधिकार छारेदी केंद्रे, हंगामापूर्वी सुरु करावीत.

२) महामंडळाने एकाधिकार योजनेखाली छारेदी करावयाच्या मालाची किंमत छारेदी हंगाम सुरु होणेपूर्वी वेळीच जाहीर करावी.

३) आदिवासींना जीवनावश्यक वस्तुंचे रास्त भावांत पुरवठा होणे आवश्यक असल्यामुळे या क्षेत्रातील नियंत्रित किंमतीची दुकाने महामंडळाने चालवावीत.

४) एकाधिकार छारेदी योजनेनुसार जो माल महामंडळ आज छारेदी करीत आहे त्या माल विक्रेत्याला ताबडतोब मालाचे पैसे दिले जातील अशी व्यवस्था आदिवासी विकास महामंडळाने उभी करावी.

५) आदिवासी भागामध्ये हस्तकला, कुटीरोद्योग वा तत्सम कारागीर हेरून त्यांनी तयार केलेल्या वस्तूंना प्रसिद्धी मिळेल वा योग्य बाजारपेठ मिळेल या दृष्टीने महामंडळाने आपल्या कामात बदल करावा.

६) आदिवासी भागांत जी जी आदिवासी कुटुंबे वा कारागीर वा तरुण जो जो कांही व्यवसाय करीत आहे वा करू इच्छित आहे त्यांचे खास प्रकल्प तयार करून त्यांना महामंडळाने आर्थिक मदत मिळवून द्यावी आणि शासनाचा सहभागही मिळवून द्यावा. किंवा महामंडळाने तो सहभाग द्यावा अशी समिती खास शिफारस करीत आहे.

७) महामंडळाची एकाधिकार छारेदी योजना ही छारेदीवर अवलंबून नसून छारेदी केलेल्या माल विक्रीशी पण निगडीत असल्यामुळे आदिवासींच्या आणि महामंडळाच्या हितासाठी आपली विपणन व्यवस्था महामंडळाने अतिशय उत्तम व कार्यक्षम करावी अशी समिती शिफारस करीत आहे.

८) महामंडळाने जनमानसांमध्ये आपुलकी निर्माण व्हावी यासाठी जन-जागरणाचे कार्यक्रम सुद्धा हाती घेण्याची समितीला नितांत गरज वाटत आहे.

९) महामंडळाचे कामकाजांत निश्चितपणे कांही उणिवा आहेत आणि त्यामुळेच गवत खारेदी, माल विक्री, इत्यादी बाबत गैरप्रकार झाल्याची चर्चा होत असते. यासाठी आणि महामंडळाचे कामांत अधिक सुधारणा होणेसाठी महामंडळाने आपल्या कर्मचा-यांचे प्रशिक्षणाचा एक कालबद्ध कार्यक्रम हाती घ्यावा अशी समिती शिफारस करित आहे.

प्रकरण - ३

आदिवासी विकास योजना दृष्टीकोन

सन १९८१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील आदिवासींची लोकसंख्या ५७.७२ लाख म्हणजे राज्याच्या एकूण लोकसंख्येपैकी शेकडा ९.१९ टक्के इतकी आहे. मुख्य आदिवासी उपयोजना अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना माडा व मिनीमाडा क्षेत्रातील ग्रामीण व नागरी एकूण लोकसंख्या आदिवासी व बिगर आदिवासी मिळून ४८.७९ लाख म्हणजेच राज्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या ७.७७ टक्के आहे. आदिवासी उपयोजना अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना माडा व मिनीमाडा क्षेत्रात मात्र आदिवासींची लोकसंख्या फक्त २८.१३ लाख इतकी म्हणजे आदिवासी लोकसंख्येच्या ४८.७३ टक्के आणि राज्याच्या सर्व लोकसंख्येच्या प्रमाणात ४.४८ टक्के एवढी आहे. आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेर रहाणा-या आदिवासींची लोकसंख्या उपयोजनेतील आदिवासींपेक्षा जास्त आहे हे या माहितीवरून दिसून येते.

सन १९७१ च्या खानेसुमारीनुसार महाराष्ट्र राज्यांत आदिवासींची लोकसंख्या २९.५४ लाख होती. याचा अर्ध असणारा निघातो की ७१-८१ या एका दशकांत आदिवासींची लोकसंख्या जवळपास दुपटीने वाढली आहे. कांही कांही जिल्ह्यात व विभागांत हे आदिवासी लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण समितीला अनाकलनीय वाटते. सर्वसाधारणपणे एका दशकांत लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण २५ टक्के आहे. परंतु १९८१ च्या खानेसुमारीनुसार खालील जिल्ह्यातील आदिवासींची लोकसंख्या फार मोठी असल्याचे समितीला दिसून आले आहे.

१)	वाढ
१) मुंबई	१८०
२) रत्नागिरी व सिंधुदुर्ग	२२०
३) सातारा	२२५
४) सांगली	६५०

५)	सोलापूर	४७८
६)	कोल्हापूर	५७५
७)	औरंगाबाद व जालना	१३८
८)	नांदेड	२१८
९)	चंद्रपूर व गडचिरोली	१३८
१०)	उस्मानाबाद व लातूर	१६३३
११)	अमरावती	२०६

वर्धा, नागपूर, भंडारा, अकोला आणि बुलढाणा या जिल्हयात सन १९८१ च्या खानेसुमारीप्रमाणे आदिवासींची बरीच लोकसंख्या आता दिसत आहे.

भारतीय संविधानामध्ये अशी तरतूद आहे की, संसदेला कायद्याद्वारे कोणातीही जनजाती किंवा समाज यांचा भाग किंवा त्यातील गट या संविधानाच्या प्रयोजनार्थ अनुसूचित जनजाती म्हणून मान्यता देण्याची तरतूद आहे. त्या प्रमाणे अधिसूचना काढून अनुसूचित जनजातीच्या सूचीत त्यांचा समावेश होईल किंवा त्या जनजाती वगळता येतील अशी स्पष्ट तरतूद आहे. या संविधानात असे अभिप्रेत आहे असे समितीला वाटते की, प्रथम अशा जनजाती या गेल्या ५०-१०० वर्षांमध्ये जनजाती आहेत हे मानले गेल्या नंतरच यादीत घेणे वा यादीतून बाहेर टाकणे ही बाब अवलंबून आहे. सन १९७१ नंतर कांही जातींनी वा जनसमुहांनी (जमातींनी नव्हे) आपण आदिवासी आहोत असे म्हटल्यामुळे त्या जनजाती होत नाहीत. असा या संविधानामधील तरतूदीचा अर्थ समितीला अभिप्रेत आहे. परंतु १९८१ च्या खानेसुमारीनुसार ज्या कांही जनजातीसाठी क्षेत्राबंधन काढल्यामुळे जनजातींची लोकसंख्या वाढली हे जरी मान्य करण्याजोगे असले तरी देखील एवढ्या मोठ्या प्रमाणात आदिवासींची लोकसंख्या राज्यात नसावी असा या समितीचा अंदाज आहे. शासनाने या प्रश्नात अधिक लक्षा घालून ने आदिवासींची लोकसंख्या कोणात्या जिल्हयात किती आहे याचा

स्वतंत्र अभ्यास करावा अशी समिती शासनाला शिफारस करित आहे.

२) मुख्य आदिवासी उपयोजना अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना माडा व मिनीमाडा क्षेत्रात रायगड, ठाणे, धुळे, जळगांव, अहमदनगर, पुणे, अमरावती, यवतमाळ, नागपूर, भांडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली, नांदेड, बुलढाणा, अकोला, परभाणी व वर्धा या १८ जिल्ह्यातील १०६ तालुक्यांमधील ७५५६ खोडे व १३ शहरांचा समावेश करण्यात आला आहे. ६ व्या पंचवार्षिक योजनेकरिता या आदिवासी उपयोजना क्षेत्राचा नियतव्यय रुपये २९९ कोटी (राज्य नियतव्ययाच्या एकूण ४.४४ टक्के) आणि प्रत्यक्ष खर्च रुपये ३२७ कोटी (म्हणजेच ४.८८ टक्के) इतका होता. ७ व्या पंचवार्षिक योजनेत राज्याचा एकूण नियतव्यय १०,५०० कोटी असून आदिवासी उपयोजना क्षेत्राकरिता रुपये ५२५ कोटी नियतव्यय (५ टक्के) निर्धारित करण्यांत आला आहे. सन १९८५-८६ सालांत (७ व्या योजनेचा पहिले वर्ष) आदिवासी उपयोजना क्षेत्राकरिता शासनाने रुपये ८२.४५ कोटी नियतव्यय (४.८२ टक्के) निर्धारित केला होता. तथापि सुरुवातीला फक्त रु. ६९.५८ कोटी, (४.०९ टक्के) उपलब्ध करून दिला होता. खर्च मात्र रुपये ९४.४९ कोटी (४.५५ टक्के) म्हणजे जास्त होता. यापैकी रोजगार हमी योजनेवरील खर्च रु. ३४ कोटी होता. परंतु या शिर्षाखाली मूळ तरतूद रु. १२ कोटी इतकी होती. जून १९८६ मध्ये शासनाने असा एक धोरणात्मक निर्णय घेतला होता की, राज्याची आदिवासींची लोकसंख्या ही राज्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या ९.१९ टक्के इतकी असल्यामुळे आदिवासी उपयोजना क्षेत्राकरिता उपलब्ध करून दिलेला व्यय हा राज्य योजनेच्या एकूण ९ टक्के पर्यंत वाढवून देण्यांत येईल. सन १९८६-८७ साली आदिवासी उपयोजना क्षेत्राकरिता प्रस्तावित नियतव्यय रुपये ११३ कोटी (५.३७ टक्के) होता व त्यापैकी प्रत्यक्षांत मात्र १००.१४ कोटी रुपयांची तरतूद अर्धसंकल्पात

समाविष्ट करण्यांत आली होती. यापैकी एकूण रुपये १५.२८ कोटी म्हणजेच सुमारे १५ टक्के खर्च झालेला समितीला दिसून आला.

३) आदिवासी उपयोजनेची मूळ कल्पना ही क्षेत्र विकासाच्या आधारावर (**Area Development**) उभी आहे. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात राहणारे आदिवासी व बिगर आदिवासी या दोघांनाही याचा लाभ होतो आहे. तथापि वैयक्तिक लाभाच्या योजनांचा लाभ आदिवासी उपयोजनेत राहणाऱ्या फक्त आदिवासींना होतो आहे. अशा वैयक्तिक लाभाच्या योजनांवर एकूण उपयोजना निधीपैकी २० टक्केच निधी खर्च केला जातो. या क्षेत्रातील बिगर आदिवासी लोकांना क्षेत्र विकास धोरणाप्रमाणे या योजनेखाली करण्यांत येणा-या विविध पायाभूत सोईचा (**Basic Infrastructure**) लाभ होतो. मात्र या सुविधांवर एकूण तरतूदीच्या ८० टक्के खर्च केला जातो. आदिवासी उपयोजना कार्यक्रम मूलतः हा (**Area Plan**) म्हणून मान्य केला गेला आणि त्यामुळे आदिवासी व बिगर आदिवासी या दोन्ही घटकांना त्याचा फायदा होणं स्वाभाविक आहे. परंतु आदिवासी सारख्या अतिशय गरीब घटकाच्या वैयक्तिक लाभदायक व त्यांचे जीवनमान उंचावणार आहे अशा योजनांवर आदिवासी योजनेबदारे उपलब्ध करून दिला जाणारा ५ टक्के नियतव्यय हा मुळांत अत्यंत अल्प आहे असे या समितीचे मत आहे.

४) केंद्र शासनाच्या कल्याण मंत्रालयाने दिनांक १७-२-१९८७ रोजी राज्य शासनाला पाठविलेल्या पत्रांत आदिवासी उपयोजनेची संकल्पना व त्या उपयोजनेकरीता दिल्या जाणा-या निधीचा वापर कसा करावा यासाठी नवीन सूचना दिल्या आहेत. आता पर्यंत आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील आश्रमशाळा, मागासवर्गीयांची वसतिगृहे, आदिवासींना विद्युत मोटारींचा पुरवठा करणे, एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम व रोजगार हमी योजना आदि कार्यक्रम चगळता इतर योजनांचा फायदा

आदिवासी क्षेत्राला व त्यांत राहणा-या आदिवासींनाच मिळत होता. केंद्र शासनाच्या या नवीन धोरणामुळे क्षेत्रा विकासाच्या योजना (Area Development) आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातच घ्यावयाच्या असून वैयक्तिक लाभाच्या योजनांचा लाभ मात्र आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेर राहणा-या आदिवासींनाही आता घ्यावयाचा आहे.

५) शासनाने आदिवासी उपयोजनेसाठी एकूण ९ टक्के व्यय उपलब्ध करून घ्यावा असा धोरणात्मक निर्णय घेतला असला तरी आदिवासी विकास विभागाने शक्य तेवढे प्रयत्न करूनही सन १९८७-८८ सालाकरीता आदिवासी योजनेवरील नियतव्यय हा फक्त रु. १७२.१७ कोटी (७.४६ टक्के) इतका वाढवून देणेत आला. आणि तो देखील आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासाच्या संदर्भात प्रथमक्रमाने महत्वाच्या असणा-या योजनांकरीता देता आलेला नाही. याचे मुख्य कारण म्हणजे आदिवासी उपयोजना तयार करण्याची प्रचलित पध्दत. म्हणून या पध्दतीत मुलभूत बदल झाल्याशिवाय आदिवासी समाजात कांही फार बदल घडून येईल असे या समितीस तरी वाटत नाही.

प्रकरण - ४

आदिवासी उपयोजना तयार करण्याची सध्याची पध्दत व त्यांतील अग्रक्रम

आदिवासी उपयोजना तयार करण्याची व त्यांत विविधा कार्यक्रमास महत्त्व देण्याची आजची प्रचलित पध्दत पुढील प्रमाणे आहे. दरवर्षी नियोजन विभाग निरनिराळ्या सेक्टर करिता (विकास क्षेत्र) विविधा निधीचे वाटप करून देते. त्याच वेळेस आदिवासी उपयोजनेकरीता एकूण किती नियतव्यय या विभागांनी करावयाचा आहे हे त्यांना ठरवून दिले जात नाही. आदिवासी उपयोजना क्षेत्राकरिता आणि आदिवासींची आजची परिस्थिती व शासनाचा त्यांचे विकासाबाबत दृष्टीकोन लक्षांत घेऊन या कामासाठी एकूण किती निधी थावयाचा आहे हे संबंधित विभागाने त्यांना उपलब्ध होणा-या एकूण व्ययातून ठरवून थावयाचे आहे. त्यामुळे वेगवेगळ्या विभागाकडून ठरविलेला आदिवासी उपयोजनेचा निधी हा शासनाच्या धोरणाप्रमाणे अपेक्षित असलेल्या नियतव्ययापेक्षा कमीच असतो. उदा. सन १९८७-८८ सालाकरिता आदिवासी विकास विभागाने सर्व विभागांशी तीनदा चर्चा करून आदिवासी उपयोजनेकरिता ९ टक्के इतका निधी उपलब्ध करून द्यावा असा आग्रह धारला. परंतु विविधा अडचणीमुळे हा व्यय राज्याच्या एकूण व्ययाच्या ७.४६ टक्के इतकाच उपलब्ध करून दिला गेला. प्रत्यक्षात ६७ विकास उपशिर्षांपैकी परिशिष्ट - ३ मध्ये दर्शविलेल्या २३ विकास क्षेत्राकरिता नियोजन विभागाने एकूण १२३.२५ कोटी एवढा निधी त्यांना देऊनही या विकास क्षेत्रांमध्ये आदिवासी उपयोजनेसाठी काहीच निधी उपलब्ध होऊ शकला नाही. कारण त्या विकास शिर्षांखाली असलेल्या कार्यक्रमाचे स्वरूपच असे आहे की त्यापैकी आदिवासी उपयोजना

क्षेत्रातल्यांचे कार्यक्रम जवळ जवळ नाहीतच. तसेच परिशिष्ट - ४

दर्शविलेल्या २० विभागांसाठी नियोजन विभागाने एकूण रु १४३५.३४ कोटी नियतव्यय दिला असला तरी त्यांनी आदिवासी उपयोजनेसाठी फक्त रु. ५३.०५ कोटी (३.७० टक्के) उपलब्ध करून दिलेत. कारण या विकास क्षेत्रातील कार्यक्रम आदिवासी उपयोजनेमध्ये चोण्याला मर्यादितच वाव आहे. परिशिष्ट - ५ मध्ये दर्शविलेल्या २१ विकास क्षेत्रात मात्र नियोजन विभागाने उपलब्ध करून दिलेल्या एकूण ७५३ कोटी व्ययापैकी रु. ११९ कोटी व्यय (१५.९० टक्के) आदिवासी उपयोजनासाठी उपलब्ध करून दिला आहे. अशा प्रकारे आदिवासी उपयोजनेसाठी एकूण व्यय ७.४६ टक्के इतकाच होऊ शकला.

२) सध्याच्या पध्दतीतील दुसरी महत्वाची त्रुटी (Dificiency) म्हणजे आदिवासी उपयोजनेखालील योजनांना मिळणारा नियतव्यय नियोजन विभागाकडून विविध विभागांना मिळालेल्या एकूण व्ययापैकी आदिवासी उपयोजनेसाठी प्रत्येक विभाग जेवढा निधी खर्च करू शकेल त्यावर सर्व काही अवलंबून आहे. म्हणजे दाखविण्यांत येणारा खर्चाचा प्रत्यक्ष आदिवासींच्या विकासाशी संबंध पोहोचतो की नाही या बाबीला गौणत्व प्राप्त होते. सन १९८७-८८ साली आदिवासी उपयोजनेसाठी पान ५५ वर दर्शविल्याप्रमाणे उपलब्ध करून दिलेल्या निधीचे विश्लेषण केले असता हा मुद्दा अधिक स्पष्ट होईल असे समितीला वाटते.

राज्य वार्षिक योजना १९८७-८८ आदिवासी उपयोजना १९८७-८८

(रु. लाखात)

अ.क्र.	क्षेत्राचे नांव	आदिवासी उपयोजने- करिता एकूण व्यय	आदिवासी उपयोजनेकरिता एकूण व्यय टक्केवारी
१	२	३	४
१)	रोजगार हमी योजना	२०३१.७३	११.९८
२)	वहातूक व दळणावळण	२०२३.७३	११.७०
३)	मोठे आणि मध्यम पाटबंधारे योजना.	१६७१.००	९.६६
४)	आरोग्य	१५७५.००	९.०५
५)	लघु पाटबंधारे	१५१९.६८	८.७९
६)	पाणी पुरवठा, गृहनिर्माण आणि नगर विकास.	१४७६.६३	८.५४
७)	मागासवर्गीयांचे कल्याण	१२०१.४२	६.९५
८)	जिल्हयाच्या गरजेनुसार विशेष योजना.	७४५.००	४.३१
९)	विद्युत विकास	१०७७.३१	६.२३
१०)	सामान्य शिक्षण	६३२.९४	३.६६
११)	एकात्मिक ग्रामिण विकास प्रकल्प	५८७.९२	३.४०
१२)	वने	४०१.४८	२.२२
१३)	सहकार	२८८.६४	१.६७
१४)	राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार कार्यक्रम	२७७.४४	१.६०
१५)	कामगार आणि कामगार कल्याण	२५७.२७	१.४९

१	२	३	४
१६)	कृषि संवर्धन	२०५.८२	१.१९
१७)	उद्योग व खानिज	१९१.०४	१.१०
१८)	फलोत्पादन	१७७.६०	१.०३
१९)	सामाजिक वनीकरण	१६१.६०	०.९३
२०)	पशुसंवर्धन	१४१.७४	०.८२
२१)	दुग्धा विकास	१३३.३४	०.७७
२२)	पोषण	१२४.०२	०.७२
२३)	अवर्षाण प्रवण क्षेत्र कार्यक्रम	९५.६९	०.५५
२४)	तंत्र शिक्षण	७३.९४	०.४३
२५)	मत्स्य व्यवसाय	४२.१७	०.२४
२६)	पुनर्वसन	३८.४४	०.२२
२७)	मृद संधारण	२६.०५	०.१५
२८)	वर्धा योजना	१९.८०	०.११
२९)	आयाकट विकास	१६.००	०.०९
३०)	माहिती व जनसंपर्क	१३.००	०.०८
३१)	क्रिडा व युवा सेवा	१२.९३	०.०७
३२)	जमिन सुधारणा	१०.५४	०.०६
३३)	लाभक्षेत्र विकास कार्यक्रम	६.८८	०.०४
३४)	समाज कल्याण	४.४३	०.०३
३५)	धारणागुस्त व्यक्तीना कर्ज	२.९३	०.०२
३६)	सामुहिक विकास	०.९३	०.००५
३७)	वखारी व अन्नसाठी	०.६०	०.००३
३८)	सामान्य आर्थिक सेवा	०.२५	०.००१

१	२	३	४
३९)	सामान्य सेवा	-	-
४०)	मुंबई विकास	-	-
४१)	कृषि व संशोधन व शिक्षण-	-	-
४२)	कला व संस्कृति	-	-
४३)	विज्ञान, तंत्रज्ञान व पर्यावरण.	-	-
४४)	कृषि वित्तीय संस्थोंत गुंतवणूक	-	-
४५)	भू-संपादनासाठी विशेष व्यवस्था.	-	-
४६)	एकात्मिक ग्रामिण उर्जा प्रकल्प	-	-
४७)	रत्नागिरी जिल्हयातील क्षेत्र विकास कार्यक्रम	"	-
४८)	पूर निवारण प्रकल्प	-	-
४९)	प्रादेशिक बँकांना भाग-भांडवल.	-	-
एकूण :-		१७,२९६.६६	१०० टक्के.

वरील माहिती वरून समिती असे निदान काढत आहे की, आदिवासी उपयोजनेतील वरील तरतुदीपैकी शोकडा ५० टक्के खर्च हा अशा कांही शिर्षावर होतो की, ज्यामुळे आदिवासींच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनात कांहीही बदल घडवून आणणारा नाही.

कदाचित् अनुक्रम क्रमांक ३९, ४१, ४२ या सारख्या अन्य शिर्षा खाली कांही तरतूद करून नवीन कार्यक्रम हाती घेतले असते तर त्या कार्यक्रमांचा आदिवासींना निश्चित फायदा झाला असता असे या समितीचे मत आहे.

३) आदिवासी उपयोजनेच्या नियमव्ययाचे प्रमाण पाहू गेल्यास रोजगार हमी योजना प्रथम क्रमांकावर आहे. मात्र राज्य योजनेत चौथ्या प्राथम्यक्रमाने या योजनेस निधी प्राप्त झालेला आहे तरीही या विकास शिर्षाखाली नियोजन विभागाने आदिवासी उपयोजनेखाली रु.२०.३२ कोटी एवढा नियतव्यय या शिर्षास उपलब्ध करून दिला. त्यामुळे आदिवासी उपयोजनेमध्ये रोजगार हमी योजनेला सर्वोच्च प्राथम्यक्रम मिळालेला आहे. वास्वविकरित्या रोजगार हमी योजनेखाली ग्रामिण भागातील अकुशल आदिवासी मजुरांना फक्त निर्वाह वेतन

Subsistence - base) मिळत असल्यामुळे आदिवासींच्या सामाजिक व आर्थिक विकासाचेहित लक्षांत घेता हमी योजनेला प्रथम क्रमांकाने प्राधान्य देऊन सर्वांत जास्त निधी उपलब्ध करून घ्यावा असे आदिवासी विकास विभागाला वाटत नाही. या माहितीवरून असेही दिसून येते की मध्यम व मोठे पाटबंधारे प्रकल्प व विद्युत प्रकल्प हे राज्यातील सर्वांगीण विकासाचा गाभा असल्यामुळे व त्यांना राज्य योजनेतून ^{अग्रक्रमाने} जास्त निधी उपलब्ध करून दिल्यामुळे आदिवासी उपयोजनेत त्या विकास शिर्षाला अनुक्रमे तिसरा व आठवा क्रमांक प्राप्त झाला. प्रत्यक्षांत मोठे व मध्यम प्रकल्पांमुळे आदिवासींचे धोडेव क्षेत्र सिंचनाखाली येते. प्रत्यक्षांत अशा प्रकल्पांमुळे आदिवासींना विशेष लाभ न होता ते त्यांच्या सध्याच्या स्थापासून विस्थापितच होतात. त्यांच्या जमिनी बुडतात. व वनोपजा सारखे त्यांचे उपजीवीकेचे साधन देखील नाहीसे होते. आणि त्यामुळे आदिवासी विकास कार्यक्रमांमध्ये या विकास क्षेत्रांना फार कमी अग्रक्रम

देऊन निधी उपलब्ध करून दिला पाहिजे असे या समितीचे मत आहे. आदिवासींच्या आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत अत्यावश्यक (Vital) असलेल्या शिक्षण, कृषि, फलोत्पादन, पशुसंवर्धन, दुग्ध विकास यासारख्या विकास क्षेत्रांना सध्या कमी प्राधान्य मिळते. व त्यामुळेच अल्प प्रमाणांत त्यांना निधी उपलब्ध करून दिला जात आहे असे समितीला वाटते. परिणामतः आदिवासींच्या वैयक्तिक कौटुंबिक लाभाच्या योजनांवर ६० टक्के खर्च करावा अशी केंद्र शासनाची मार्गदर्शक सूचना असूनही शासनाकडून व आदिवासी विकास विभागाकडून त्यांचे पालन होऊ शकत नाही असे दिसून आले.

राज्यांत आज सुमारे २० टक्के खर्च हा आदिवासींच्या वैयक्तिक कौटुंबिक लाभाच्या योजनांवर खर्च केला जात आहे. त्यांत शासनाच्या धोरणानुसार अजून २० टक्के वाढ त्यांत करावयाची झाली तरी आदिवासींना प्रत्यक्ष मदतरूप ठरणाऱ्या कांही कार्यक्रमास मुळांत पुरेसा निधी मिळत नसल्यामुळे हे उद्दिष्ट गाठता येणारच नाही. परिणामी आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांखाली समाधानकारक खर्च दिसत असला तरी सर्व सामान्य आदिवासी माणसांच्या आर्थिक परिस्थितीत मोठ्या प्रमाणांत अपेक्षात बदल अद्यापि होऊ शकलेला नाही असे समितीला वाटते.

४) वरील विवेचनावरून हे स्पष्ट होईल की प्रचलित पध्दतीमध्ये आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने असलेल्या विविध कार्यक्रमांचा जाणीवपूर्वक अग्रक्रम शासनाने निश्चित केलेला नाही. परिणामतः मोठे व मध्यम पाटबंधारे प्रकल्प आणि विद्युत प्रकल्प हे विभाग आदिवासी उपयोजनेसाठी केवळ जास्त निधीचा ओघ दाखविताना (Flow to Tribal Sub-Plan) म्हणून या क्षेत्राची आदिवासी विकासात उपयुक्तता लक्षांत न घेता त्यांना आदिवासी उपयोजनेमध्ये मुख्य क्रमांक आज

मिळतो आहे. आपण नियोजनात विकेंद्रीकरणाचे तत्व मान्य केलेले असल्यामुळे आदिवासी उपयोजनेतील बहुतांशी योजना या जिल्हा स्तरीय योजना आहेत. त्याबाबतचे नियोजन हे जिल्हा नियोजन व विकास मंडळ आणि विशेष कार्यकारी समिती करीत असतात. जिल्हा स्तरावर हे नियोजन होत असतांना आदिवासी क्षेत्राचा समन्वित विकास आणि त्यामधील अतिशय दुर्बल गटास गरजेनुसार प्राधान्य व पुरेशी तरतूद दिली जात नाही. कारण त्या नियोजन पध्दतीत लवचिकता नसल्यामुळे अशा दुर्बल गटाचा अपेक्षित विकास साधला जात नाही असे या समितीला वाटते आहे. आदिवासी उपयोजनेमधील विविध कार्यक्रमाचे अग्रक्रम ठरवितांना समितीने या पैलूचा सुधदा विचार करण्याचे ठरविले आहे.

५) याच संदर्भात आणखी एका पैलू कडे लक्षा वेघाणे जरूरीचे वाटते आणि ते म्हणजे नियोजनाची प्रक्रीया खालून म्हणजे ग्रामपातळीवरून (**planning from bottom**) सुरु करणे. केंद्र शासनाने दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वानुसार प्रत्येक प्रकल्प क्षेत्राचा व त्या क्षेत्रातील आदिवासींच्या खास निकडीच्या गरजा भागविणारे कार्यक्रम घेणे हे आदिवासी उपयोजनेचे मुख्य वैशिष्ट्य असल्यामुळे नियोजनाची प्रक्रीया प्रकल्प क्षेत्रावरून सुरु करणे अपेक्षित होते. त्यामुळे प्रकल्प क्षेत्रांत येणा-या प्रत्येक विकास गटाने त्यांच्या क्षेत्रात असलेल्या नैसर्गिक साधनसंपत्ती, लोकांचे व्यवसाय व त्यांचे कौशल्य, त्या क्षेत्रातील मानवी व पायाभूत सोयीविषयक गरजा या सर्व गोष्टींचा विचार करून प्रत्येक विकास गटाची वार्षिक योजना तयार करावयाची होती. अशा त-हेने तयार केलेल्या विकास गटवार योजनांचे प्रकल्प स्तरावर एकत्रिकरण करून मग प्रकल्प क्षेत्राची एकात्मिक वार्षिक योजना तयार करावयाची असते. परंतु आपल्या राज्याच्या धोरणानुसार जिल्हा हे नियोजनाचे सर्वात शेवटचे एकक (**unit**)

मानले गेलेले असल्यामुळे प्रत्येक प्रकल्प क्षेत्राच्या गरजांवर आधारीत वार्षिक योजना तयार करणे अद्यापही शक्य झालेले नाही. परिणामतः प्रत्येक विकास शिष्टांखालील राज्यांतील सर्व प्रकल्प क्षेत्रासाठी ^{स्वरूपांचे} एकरूप कार्यक्रम (uniform schemes) राबविले जातात. त्यासाठी एखादा कार्यक्रम एखाद्या आदिवासी विकास प्रकल्पासाठी उपयुक्त व फळदायी आहे किंवा नाही याचा सामान्यपणे विचार केला जात नाही. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे शेती विभागाची निविष्ठा संच वा सहकार विभागाची आदिवासी सेवा संस्था काढण्याची योजना. गडचिरोली जिल्ह्यातील भामरागड क्षेत्रात अजूनही वन जमिनीवर बदलत्या शेतीची लागवड (shifting cultivation) पध्दत अवलंबिली जाते. त्या क्षेत्रातील शेती व्यवसाय हा अजूनही पुर्वापार परंपरेतच चालू आहे. असे असतांना कृषि क्षेत्रातील अत्याधुनिक व तांत्रिक दृष्ट्या व प्रगत अशा योजनांचा त्या विभागात उपयोग होणार नाही या गोष्टीकडे लक्षा गेलेले नाही. तीव्र गोष्ट सहकारी संस्थांची. एका भागात त्या कदाचित अशास्वी होतील. सर्वत्र नाही. परंतु या पैलूकडे सहकार विभाग, कृषि विभाग वा नियोजन विभागाने त्या त्या जिल्ह्यातील कामकाजाचा अग्रक्रम ठरविण्याच्या सध्याच्या प्रक्रियेमध्ये विचार केलेला नाही. ठाणे व रायगड जिल्ह्यातील काही आदिवासी जनसमुदायाचा सुध्दा असाच वेगळ्या त-हेने व अग्रक्रमाने विचार करण्याची आवश्यकता समितीला वाटत आहे.

६) आदिवासी उपयोजना तयार करण्याच्या सध्याच्या पध्दतीतील असलेल्या त्रुटी दूर करण्याच्या दृष्टीने आदिवासी उपयोजनेसाठी निर्धारित केलेला ९ टक्के नियतव्यय हा एकूण राज्याच्या योजनेतून काल्पनिकरित्या वेगळा करावा व त्यानुसार उपलब्ध झालेल्या नियतव्ययाचे नियोजन, आदिवासी विकास विभागाने प्रकल्पस्तरीय अधिका-यांशी, जिल्हा

नियोजन विकास मंडळ तसेच विविध विभाग प्रमुखांशी चर्चा करून करावे असे या समितीचे मत आहे. अशा तऱ्हेने आदिवासी योजनेसाठी वेगळा ठेवलेला निधी खालील गोष्टींचा विचार करून आदिवासी विकास विभागात योजना तयार करून हा-या अधाने आदिवासी विकासासाठी वापरणेस उपलब्ध होऊ शकेल. असे समिती सुचवित आहे.

१) आदिवासी सामाजिक व आर्थिक विकासासाठी संबंधित योजनेची उपयुक्तता / महत्त्व.

२) संबंधित विभागाची प्रशासकीय यंत्रणा विचारांत घेऊन निधी खर्च करण्याची त्या विभागाची क्षमता.

३) आदिवासींच्या जलद आर्थिक विकासासाठी उपलब्ध निधीपैकी ४० टक्के निधी वैयक्तिक/कौटुंबिक लाभाच्या योजनांवर खर्च करण्याची आवश्यकता.

वरील आदिवासी उपयोजना तयार करण्याची पध्दत अवलंबोल्यास आदिवासी उपयोजनेला ९ टक्के नियतव्यय तर मिळेलच तसेच आदिवासींच्या सामाजिक व आर्थिक विकासासाठी महत्त्वाच्या योजनांचा अग्रक्रम मिळून त्या योजनांसाठी आवश्यक तो निधी आदिवासी विकास विभाग इतर विभागांना उपलब्ध करून देऊ शकेल. आदिवासी विकास विभागावर आदिवासी विकासाची जिम्मेदारी आहे हे मानले गेले असेल तर या विभागाने सुचविलेली वरील पध्दत शासनाने त्वरीत मान्य करावी असा या समितीचा आग्रह आहे.

७) सातव्या पंचवार्षिक योजनेत अनुसूचित जमातीच्या विकासासंबंधी आदिवासी विचार करण्यासाठी केंद्र शासनाने नेमलेल्या कार्यकारी गटाच्या अहवालांत ८ उपयोजनेचे प्रमुखा उद्दिष्ट स्पष्ट केले आहे. आदिवासी उपयोजनेतील

विकास कार्यक्रमाचे / योजनांचे अग्रक्रम ठरवितांना समितीला या शिफारसी मार्गदर्शक ठरल्या आहेत म्हणून या कार्यकारी गटाच्या संबंधित शिफारसींचा उतारा खाली उद्धृत करण्यांत येत आहे.

१) उत्पादन क्षमतेच्या पातळीत वाढ करणे हे दारिद्र्य निर्मूलनाचे प्रमुखा साधन आहे. म्हणजे जेथे आदिवासी मोठ्या प्रमाणांत कृषि, फलोत्पादन, पशुसंवर्धन, वन, कुटीरोद्योग, ग्रामिण व लहान उद्योग यांत गुंतले आहेत तेथे असे उद्योगांदे वाढीस लावण्यास प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. हे प्रामुख्याने भांडवल, निविष्टा, तंत्र विज्ञान, शिक्षण, पणन, प्रशिक्षण, इत्यादी उपलब्धा करून देऊन साध्य करणे जरूर आहे. दारिद्र्य निर्मूलन करण्याचे खास कार्यक्रम मोठ्या प्रमाणांत घेऊन ५० टक्के आदिवासी दारिद्र्य रेषेच्या वर येऊ शकतील हे पाहणे आवश्यक आहे. या कार्यक्रमांना उदा. एकात्मिक ग्रामिण विकास कार्यक्रम, राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार योजना, राष्ट्रीय भूमिहीन रोजगार हमी योजना तसेच इतर विविधा कार्यक्रमांना पुरेसा निधी उपलब्ध करून आदिवासी उपयोजनेत त्यांचा समावेश होणे आवश्यक आहे. कुटूंबास दारिद्र्य रेषेवर आणणेकरिता विविधा शिफारशाखाली योजनांचा समन्वय साधून पॅकेज तयार करावा लागेल. या करिता ग्रामिण स्तरापासून ते राष्ट्रीय स्तरापर्यंत सर्व स्तरांवर काटेकोरपणे लक्षा देणे आवश्यक आहे.

२) भूतकाळांत राष्ट्रीय योजनांमध्ये शिक्षणातील प्रगतिवर मोठ्या व व्यापक प्रमाणांत जोर देण्यांत आला ही गोष्ट निर्विवाद आहे. तथापि, या कार्यक्रमास योग्य ते नियम दिलेले नाही. वास्तविक प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण व १५ ते ३५ वयोगटांतील प्रौढ साक्षरता कार्यक्रम हे १९९० पर्यंत पूर्ण करण्याचे शासनाचे मुख्य धोरण आहे. म्हणून औपचारीक व अनौपचारीक शिक्षणास उच्च प्राधम्य देणे आवश्यक आहे.

आदिवासी विकासाच्या (Working Group) सहाय्या योजनेच्या अहवालांत शिक्षणास महत्वाचे स्थान देण्यांत आलेले होते. तथापि हे साध्य झाल्याचा पुरावा उपलब्ध नाही. १९७१ च्या जनगणनेनुसार आदिवासींमधील साक्षरतेचे प्रमाण ११.३ टक्के होते. ते १९८१ च्या जनगणनेनुसार १६.२५ टक्के झाले आहे. राष्ट्रीय साक्षरतेचे प्रमाण हे ३६ टक्के आहे. आदिवासींमधील साक्षरतेचे प्रमाण १६.३५ टक्क्यावरून ३६ टक्केपर्यंत वाढविण्यासाठी केठोर परिश्रम घेणे आवश्यक आहे.

शिक्षण व प्रशिक्षणास व्यवसाय शिक्षणाची जोड देउन त्यास वळण देणे आवश्यक आहे. कमी साक्षरतेचे प्रमाण असलेला भाग व मुलींचे शिक्षणाकडे विशेष लक्ष घ्यावयाचे आहे.

३) वर उल्लेखिल्याप्रमाणे आदिवासींचे शोषण धांबविण्याचे प्रयत्न केल्यास त्यांना बराच लाभ ताबडतोप मिळू शकेल. घाटनेच्या पाचव्या अनुसूचीनुसार आदिवासींकरिता जमिन हस्तांतरण, सावकारी निर्मूलन, दारु दुकांनांना आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांत परवाने न देणे तसेच सहकारी यंत्रणा निर्माण करणे याबाबतचे कायदे केले आहे. तथापि याबाबत भारीव सुधारणा झाल्याचे दिसून येत नाही. आदिवासींच्या जमिनी काढून घेतल्या जात आहेत. सध्याची परिस्थिती लक्षांत घेता याबाबत देखील कडक उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

४) वरील उद्दिष्टये साध्य करण्यांस उत्पादन वाढ, दारिद्र्य निर्मूलन, शिक्षण, शोषण विरोधी कार्यक्रम यासाठी प्रबळ स्वरूपाच्या पायाभूत सोयी (Infrastructural) उपलब्ध होणे जरूर आहे. यासाठी आधारभूत म्हणून वैधानिक, भौतिक, संस्था विषयक व प्रशासकीय कार्यवाही होणे जरूरीचे आहे. भौतिक क्षेत्रांत प्रामुख्याने लघु पाटबंधारे, भू व जल संधारण, सहकार, भू सुधारणा, की जे

लाभार्थीभिन्मुख कार्यक्रम आहेत त्यांना प्राधान्य देणेत यावे. भांडवली खार्चाच्या योजनांमध्ये प्रामुख्याने मोठे व मध्यम उद्योगधंदे, रस्ते व पूल, खाणाकाम, विद्युत, रस्ते विकास इत्यादी कार्यक्रमांना कमी अग्रक्रम देण्यांत यावा. पिण्याचे पाणी पुरविण्याच्या योजनेकडे विशेष लक्ष द्यावे.

५) दुर्बल भाग व दुर्बल घाटकाकडे विशेष लक्ष द्यावे लागेल. उदा. आदिम जमाती, गट, भाटक्या जमाती, स्थलांतरित शोती, वखारे, व वन छोडी (**Forest Villages**) प्रकल्पबाधित कुटूंबे, स्थलांतरित आदिवासी कामगार, आदिवासी महिलांकरिता विशेष स्वरूपाच्या योजना तयार कराव्यांत. औद्योगिक व मोठ्या प्रकल्पांचा प्रभाव पडणा-या समस्यामय भागाकडे विशेष लक्ष पुरविणे आवश्यक आहे. ज्या कारणांमुळे दुर्बल भागांना व घाटकांना त्रास होण्याची शक्यता आहे असे अडथळे दूर करण्यासाठी योग्य त्या उपाययोजना शोधल्या पाहिजेत.

आदिवासी विकास विभागाने या विषयी पुरविलेली माहिती व आजची वस्तुस्थिती या सर्व बाबींचा विचार करून समिती खालीलप्रमाणे शिफारस करित आहे.

१) आदिवासी विकासासाठी कार्यक्रम तयार करणेसाठी ९ टक्के किंवा शासनास शक्य असेल त्याप्रमाणे नियतव्यय आदिवासी विकास विभागाकडे शासनाने सुपूर्त करावा.

२) आदिवासी विकास विभागाने आदिवासी क्षेत्रांत व आदिवासींच्या गरजाप्रमाणे प्राधम्यक्रम ठरवून या निधीचा वापर करावा. खा-या अधीन आदिवासींचा विकास व्हावा यासाठी आदिवासी विकास विभागाने नियोजनात खालीलप्रमाणे अग्रक्रम ठेवावा अशी समिती शिफारस करित आहे.

- अग्रक्रम :- १) कृषि कार्यक्रम, पीक संवर्धन, मत्स्य व्यवसाय, फलोत्पादन, मृद संधारण, आयाकट, पशु संवर्धन.
- २) पिण्याचा पाणी पुरवठा.
- ३) रस्ते व पूल.
- ४) लघु सिंचन.
- ५) सर्वजनिक आरोग्य.
- ६) सामान्य शिक्षण व तंत्र शिक्षण (आय.टी.आय)
- ७) ग्रामिण विकास कार्यक्रम, आवर्षण प्रवण क्षेत्र विकास, ग्रामिण रोजगार.
- ८) विद्युत पुरवठा.
- ९) रोजगार हमी योजना.
- १०) घर बांधणी (गृह-निर्माण)
- ११) इतर सर्व कार्यक्रम.

प्रकरण - ५

डोंगराळ व अतिदुर्गम आदिवासी क्षेत्रा ठरविणे आणि त्याकरीता सुचविलेला कार्यक्रम.

डोंगराळ व अतिदुर्गम आदिवासी क्षेत्राबाबत नियोजन विभागाने सदर क्षेत्रातील गावे व नकाशे याबाबत टिपणी ठेवावी असे समितीने सुचविले. सदर सुचनेप्रमाणे सचिव, नियोजन विभाग व सचिव आदिवासी विकास विभाग यांनी आदिवासी विकास विभागाचे प्रकल्प अधिकारी, कार्यकारी ^{अभियंता} / अधीक्षक अभियंता, जिल्हा नियोजन अधिकारी, पंचे बरोबर चर्चा करून अतिदुर्गम व डोंगराळ क्षेत्रातील गावे निश्चित केली. या बाबत पुढील निकषा ठरविण्यात आले.

- १) दुर्गम क्षेत्रा ठरविताना निदान ५ ते १० गावांचा गट विचारांत घ्यावा.
- २) अशा गावे मुख्य रस्त्यापासून ५ ते १० कि.मी. अंतरावर असावी.
- ३) निदान कांही महिने त्या भागाचा इतर भागांशी संबंध तुटलेला असावा.

अशा गावांचा विचार दुर्गम क्षेत्रा म्हणून करण्यांत आला. वरील निकषाप्रमाणे कांही जिल्ह्यात १/२ गावे जरी वहातुकीच्या दृष्टीकोनातून कराच काळ इतर विभागाशी जोडलेली नसतील तरीही त्या गावांचा समितीने तयार केलेल्या आदीत दुर्गम क्षेत्रातील गांव ^{म्हणून} / सध्या समावेश केलेला नाही.

सचिव समितीने दुर्गम क्षेत्रा अंतर्गत येणाऱ्या गावांची निवड केली. सदर गावांची यादी परिशिष्ट -६ मध्ये दिलेली आहे.

या यादीप्रमाणे दुर्गम क्षेत्रांत येणारी जिल्हानिहाय व तालुकानिहाय गावांची संख्या पुढील प्रमाणे आहे.

जिल्हा	तालुका	पॉकेट क्रमांक	गावांची संख्या
१) गडचिरोली	अहेरी	१	१९
		१	१०
		२	७
		३	७४
		३	१०
		३	१५
		३	६
	अहेरी		७१
२) गडचिरोली	एटापल्ली	१	८
		२	१५
		२	२२
		२	१५
		२	१५
		३	१३
		३	१२
			१२
	५		
	५		
	१०		
	एटापल्ली		१३२

जिल्हा	तालुका	पोकेट क्रमांक	गावांचा संख्या
गडचिरोली	सिरोंचा	१	१०
		२	२८
	सिरोंचा		३८
चामोशी		१	१२
		२	११
		२	९
		३	४
		३	४
		३	८
		३	६
		३	६
		३	४
	चामोशी		६४
गडचिरोली		१	२७
गडचिरोली			२७
धानोरा		१	२२
		२	५७
धानोरा			७९

१	२	३	४
१) गडचिरोली	कुरखोडा	१	२९
		२	२७
		३	६२
		४	
	कुरखोडा		११९
(गडचिरोली जिल्हा एकूण)			५२९
२) नांदेड	किनवट	१	४१
		२	४३
(नांदेड जिल्हा एकूण)			८४
३) नाशिक	सुरगाणा	१	९
		२	२३
		३	९
		४	११
	सुरगाणा		५२
	कळवण	१	८
		१	३
		२	४
	कळवण		१५

१	२	३	४
(नाशिक जिल्हा एकूण)			६७
४) ठाणे	जवहार	१	४
	वाडा	१	५
	शाहापूर	१	८
	मुरबाड	१	५
(ठाणे जिल्हा एकूण			२२
५) धुळे	अक्कलकुआ	१	६
		२	१२
		३	११
	अक्कलकुवा		२९
	घाडगांव	१	२२
		२	५
	घाडगांव		२७
	नवापूर	१	४
	नवापूर		४
	शिबपुर	१	७
(धुळे जिल्हा एकूण)			६७

१	२	३	४
६) पुणे	जुन्नर	१	११
	आंबेगांव	१	१३
	खोड	१	६
(पुणे जिल्हा एकूण)			३०
७) अमरावती	धारणी	१	१७
		२	१०
		३	११
धारणी			३८
	चिखालदरा	१	१३
		२	१०
		३	६
		४	८
चिखालदरा			३७
(अमरावती जिल्हा एकूण)			७५
८) यवतमाळ	मारेगांव	१	२१
		२	९
		३	७
		४	९
		५	८
(यवतमाळ जिल्हा एकूण)			५४

१	२	३	४
९) भांडारा	मारेगांव अर्जुनी	१	२०
		२	१५
	मारेगांव अर्जुनी		३५
	देवरी	१	३४
		२	२८
		३	५
	५ - - - - -		
	देवरी		६७
	सालेकसा	१	२०
(भांडारा जिल्हा एकूण)			१२२
१०) नागपूर	रामटेक	१	१०
		२	१६
		३	८
		४	२९
		५	९
(नागपूर जिल्हा एकूण)			७२
११) चंद्रपूर	चिमूर	१	९
	वरोरा	१	२१
	गोंडपिंपरी	१	१६
	राजूर	१	२४
		२	२५
(चंद्रपूर जिल्हा एकूण)			९५

१	२	३	४
१२) जळगांव	चोपडा	१	५
		२	१०
	यावल	१	४
	रावेर	१	५
(जळगांव जिल्हा एकूण)			२४
एकूण :-			१२४१

सचिव समितीने सुचविल्याप्रमाणे १२४१ गावांचा समावेश अतिदुर्गम व डोंगराळ क्षेत्रा म्हणून करण्यांत आला आहे. याची समितीने नोंद घेतली. या व्यतिरिक्त आदिवासी विकास विभागाने ज्या गावांची अतिदुर्गम व डोंगराळ म्हणून यादी तयार केली आहे त्या यादीचा शासनाने योग्य तो विचार करून त्या यादीस देखाील मान्यता द्यावी अशी समितीची सूचना आहे.

स्वातंत्र्या मिळाल्यानंतर गेल्या ४० वर्षांत आणि खास करून आदिवासी विकासासाठी निरनिराळ्या योजना तयार करून शासन आदिवासींना देशाच्या मुख्य प्रवाहांत सामील करून घेण्याच्या प्रयत्नांत आहे. आदिवासी विकास गटासाठी उच्च श्रेणी देऊन नेमण्यांत आलेले पंचायत समितीतील सुरुवातीचे प्रकल्प अधिकारी आणि त्या नंतर आता आदिवासी विकास विभागाचे प्रकल्प अधिकारी नेमून १२/१३ वर्षांचा काळ लोटला आहे तरही आदिवासी क्षेत्रात कोणती गावे अतिदुर्गम आहेत व कोणत्या गावांना अजूनही कांणी मुलभूत सुविधा नाहीत अशा गावांची यादी शासनाकडे नाही. या बाबत समितीस आश्चर्य वाटले आहे.

विकास योजनांच्या कार्यक्रमांची अंमल बजावणी होत असतांना पंचायत समिती, जिल्हा परिषद, वा जिल्हा नियोजन विकास मंडळामध्ये चर्चा होत असतांना जे लोक बोलकें आहेत त्यांच्याच प्रश्नांची सोडवणूक करण्याचे शासनाच्या निरनिराळ्या विभागाकडून देखाील होत असते. परंतु शासनाचे धोरणास अनुसरून ज्या लोकांना फायदा थावयाचा आहे व ज्या ठिकाणी शासनाच्या मदतीची खारी गरज आहे त्या क्षेत्राचा व गावांचा प्रश्न सोडविण्यासाठी या क्षेत्रांत जी जी प्रशासकिय यंत्रणा आहे त्यांनीच हे प्रश्न गरीब लोकांच्या वतीने मांडले पाहिजे. असे समितीचे मत आहे. आजच्या प्रशासकीय यंत्रणेमध्ये हा दृष्टीकोन नसल्यामुळे अजूनही अनेक गांवे अतिदुर्गम व त्यामुळे अविकसीत राहिलेली आहेत. आता तरी अशा गावांची पाहणी होऊन या गावांचा आणि क्षेत्राचा खास विकास कार्यक्रम आदिवासी विकास विभागाच्या प्रकल्प अधिका-यांनी हाती घ्यावा अशी ही समिती आग्रह करित आहे.

अशा गावांची यादी तयार झाल्यानंतर या अतिदुर्गम भागाच्या खास विकास कार्यक्रमासाठी शासनाने काही वेगळे निकष लावल्याशिवाय व त्या दृष्टीकोनातून विकास कार्यक्रमास प्राधान्य दिल्याशिवाय या अतिदुर्गम क्षेत्राच्या समस्या कमी होणार नाहीत. असे समितीचे मत आहे. आज गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्ह्यातील कांही भागाचा जलद गतीने विकास कार्यक्रम शासनाने हाती घेतलेला आहे. आता अतिदुर्गम क्षेत्रांत मोडणा-या गावासाठी असाच दृष्टीकोन शासनाने स्विकारावा अशी समिती महाराष्ट्र शासनास विनंती करित आहे. या अतिदुर्गम क्षेत्रातील गावांच्या विकास कार्यक्रमासाठी खालील प्रमाणे कार्यक्रम हाती घ्यावेत अशी समितीची सूचना आहे.

१) अतिदुर्गम क्षेत्रांत येणारी/मोडणारी गांवे ही मुख्य रस्त्यापासून

आणि नियमीत प्रवाहापासून अजूनही लांब आहे. ही गावे मुख्य प्रवाहा पासून लांब आहेत करण विकासाची यंत्रणा व प्रशासकीय यंत्रणा या विभागाकडे पाहिले तसे लक्षा देत नाही. म्हणूनच हा प्रश्न निर्माण झालेला आहे. म्हणून प्रशासकीय विभागांनी निश्चित कार्यक्रम तयार करून ठामपणे घशा मिळवून देईल अशीच यंत्रणा या विभागासाठी निर्माण करावी.

२) नेहमीची प्रशासकीय यंत्रणा अथावा प्रशासकीय कर्मचारी या विभागात नेमूच काही एक उपयोग होणार नाही असे या समितीचे ठाम मत आहे. खासाठी आदिवासी विकास विभागाने नुसतीच यंत्रणा निर्माण करणेचे पाठीमागे न लागता एखाद्या खास योजनांबंदारे या कार्यक्रमासाठी नवीन लोकांची निवड करून त्यांची प्रशिक्षणाची नेमणूक इत्यादी मार्गाने ही नवी प्रशासकीय यंत्रणा उभी करण्यांत यावी व त्यांचेवर ही विकासाची जबाबदारी टाकावी.

३) बांधकामाचे निकष, विकास कार्यक्रमासाठी लोक वर्गणी व सहभाग, संबंधित क्षेत्रातील मुलभूत अडचणी लक्षांत घेऊन याबाबत फेरविचार करणेत यावा.

४) ज्या पाड्यावर वा गावांना शासनाने काहीही प्रयत्न केले तरी मुलभूत सोयी निर्माण करता येणार नाहीत अशाही कांही वस्त्या या आदिवासी विभागांमध्ये आहेत. या मुलभूत सोयी व सुविधा देण्यासाठी फार खर्च करत बसण्यापेक्षा या लहान लहान वस्त्या व पाड्यामधील लोकांना ज्या ठिकाणी अशा सुविधा देता येतील अशा ठिकाणी नवीन वस्त्या स्थापन करण्याचा कार्यक्रम शासनाने हाती घ्यावा अशी समिती मुद्दाम शिफारस करित आहे.

वरील शिफारसी करतांना त्यांच्या अंमलबजावणीतील अडचणींची समितीला पूर्ण कल्पना आहे. कदाचित या लहान वस्त्यामध्ये राहणारे लोक अन्य ठिकाणी स्थलांतरित होण्याची शक्यता नाही. किंवा नियोजित स्थलांतरासाठी योग्य व पुरेशी जागा मिळण्याची शक्यता नाही. परंतु अतिदुर्गम ^{व कठीण} गावांची समस्या सोडविण्यासाठी जो काही शासनाला सतत खर्च करावा लागणार आहे त्या मानाने स्थलांतर करावयाची जागा व तेथे वस्त्या स्थापन करणे हे काम कमी खर्चात होऊ शकेल असे या समितीचे मत आहे.

५) आपल्या राज्य घाटनेमध्ये आदिवासींच्या विकासासाठी खास तरतूद आहे. आता तर आदिवासी विकासासाठी आपण वेगळ्या निधीची पण तरतूद करित आहोत. राज्य स्तरावर जनजाती सल्लागार समिती आहे. मा. मुख्यमंत्र्यांच्या अध्यक्षतेखालील उपयोजना अंमलबजावणीचा आढावा घेण्याबाबतची समिती देखील आहे. जिल्हा स्तरावर विशेष कार्यकारी समिती या प्रकारची खास व्यवस्था आतापर्यंत निर्माण करण्यांत आली. या पुढे अतिदुर्गम भागाचे खास विकास कार्यक्रम तयार करून त्या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीवर भार देणे जरूरीचं आहे. तसे केल्याशिवाय व कोणत्या तरी एका खास विभागावर/यंत्रणेवर ही जबाबदारी सोपविल्याशिवाय अतिदुर्गम भागाच्या समस्या कमी होणार नाहीत असे समितीचे स्पष्ट मत आहे. निश्चित जबाबदारी व निश्चित कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यासाठी शासनाने आता अधिक वेळ न घालवता अतिदुर्गम भागाच्या जलद विकासासाठी जरूर ती पावले सत्वर उचलावीत असा या समितीचा शासनाला आग्रह आहे.

६) जिल्हा वा ताजुक्यातील बिगर आदिवासी क्षेत्रातील लोक जागरूक असल्यामुळे जे शासकीय कर्मचारी नीट काम करीत नाही त्यांना शिक्षा म्हणून आदिवासी क्षेत्रांत वा अतिदुर्गम क्षेत्रांत

बदली करण्याची आजची प्रशासकीय व्यवस्था आहे असे समितोला दिसून आलेले आहे. ज्या भागामध्ये अधिक व चांगले लक्षा पुरवावायाचे आहे व जेथे काम करावयाचे आहे त्या ठिकाणी कामबुकार कर्मचारी नेमल्यामुळे आदिवासी भाग आणि अतिदुर्गम भाग प्रगत भागाच्या मानाने पुन्हा मागे राहाणार आहे. म्हणून अतिदुर्गम भागाचा विकास करणेसाठी निव्वळ निधी देऊन विकास करण्याच्या मागे न लागता योग्य कर्मचारी मिळवून त्यांना प्रशिक्षण देऊन हे काम शासनाने हाती घ्यावे. तोपर्यंत कांही जागा काही काळ रिकाम्या राहिल्यांत तरी चालतील असे या समितीचे मत आहे.

प्रकरण - ६

आदिवासी विकास विभागाची प्रशासकीय यंत्रणा

आदिवासी विकास योजनांची अंमलबजावणी शासनाच्या निरनिराळ्या विभागामार्फत होत असते. आदिवासी विकास योजना बंदारा आदिवासी क्षेत्राची व व खास करून आदिवासी जमातीची प्रगती अपेक्षेप्रमाणे कां होत नाही याचा उल्लेख यापूर्वी करण्यांत आलेला आहे. आदिवासी क्षेत्राच्या कांही वेगळ्या समस्या आहेत हे आता सर्वत्र मान्य झालेले आहे. त्यांचे विकास कार्यक्रमांतील भौगोलीक समस्या, प्रशासकीय समस्या, शैक्षणिक समस्या, भाषेच्या समस्या, वाहतुकीच्या समस्या, त्यांत पुन्हा कांही जनसमुहाच्या समस्या इत्यादी लक्षांत घेता आदिवासी विकास क्षेत्रात अद्यापही खूप काम करावयाचे राहिले आहे असे समितीचे मत आहे. आणि म्हणूनच आदिवासी उपयोजनेच्या निधी वेगळा ठेवून तो आदिवासी विकास विभागाकडे सुपूर्त करावा असे या आधीच्या प्रकरणामध्ये समितीने प्रकणाने सुचविले आहे.

आदिवासींच्या शैक्षणिक, सामाजिक व आर्थिक उन्नतीच्या योजनांना गती मिळावी व त्यांच्या प्रश्नाकडे लक्ष केंद्रित व्हावे यासाठी शासनाने १९७२ साली आदिवासी विकास संचालनालयाची निर्मिती करण्यांत आली. सन १९८१ पर्यंत हे संचालनालय, पुणे येथून आपले कामकाज पहात होते. आदिवासींची लोकसंख्या बहुसंख्येने असणा-या क्षेत्राच्या जवळच आदिवासी विकासाची प्रशासकीय यंत्रणा असली पाहिजेहा विचार लक्षांत घेऊन १९८१ नंतर हे संचालनालय नाशिक येथे हलविण्यांत आले.

सध्या आदिवासी विकास संचालनालयाकडे प्रामुख्याने आदिवासी मुला-मुलींसाठी आश्रमशाळा चालविणे, अनुदानित आश्रमशाळांना मदत करणे आदिवासी मुला-मुलींची शासकीय वसतिगृहे चालविणे, आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्त्या, परीक्षा शुल्क पुरविणे, इत्यादी शैक्षणिक बाबी त्यांचेकडे सोपविण्यांत आलेल्या आहेत. त्याचबरोबर आदिवासींना व्यक्तिगत मदत म्हणून त्यांच्या शेती विकासासाठी आदिवासी शेतकऱ्यांना विद्युत पंप व ऑईल इंजिन अनुदानाने पुरविण्याचे काम हे संचालनालय करीत आहे.

सन १९७४-७५ मध्ये आदिवासींचा विकास जलद गतीने होण्याच्या दृष्टीने राष्ट्रीय पातळीवर विचार विनिमय सुरू झालेला होता व त्याप्रमाणे आदिवासी उपयोजना तयार करण्यांत येउन नवीन मार्गदर्शन सुत्रानुसार आदिवासी क्षेत्र व आदिवासी जमातीच्या विकासासाठी आदिवासी उपयोजनेची अंमलबजावणी १ एप्रिल, १९७६ पासून महाराष्ट्र राज्यांत सुरू झाली.

१९७१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्र राज्यांत आदिवासींची एकूण लोकसंख्या २९.५४ लाखा होती. राज्यांच्या एकूण लोकसंख्येच्या मानाने आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांतील एकूण लोकसंख्येचे प्रमाण मात्र ७ टक्के होते. आदिवासी उपयोजनेची अंमलबजावणी आतां महाराष्ट्रातील एकूण १८ जिल्ह्यांतील १०७ तालुक्यामध्ये सुरू असून निरनिराळ्या विकास कार्यक्रमांची अंमलबजावणी सन १९७६ पासून चालू आहे. सन १९८६ च्या सुमारास (माडा व मिनीमाडा क्षेत्र धरून) राज्यातील ज्या इतर जिल्ह्यांमध्ये आदिवासींची लोकसंख्या आहे परंतु ज्या क्षेत्राचा आदिवासी उपयोजना क्षेत्र म्हणून समावेश करण्यांत आलेला नाही. त्याही जिल्ह्यांमध्ये आदिवासी विकासासाठी खास वेगळे कार्यक्रम तयार करण्यांत येउन येथील आदिवासी लोकांच्या विकासाच्या योजनांची अंमलबजावणी कसोशीने करावी याबद्दल शासनाने जरूर ते आदेश दिलेले आहेत. आदिवासी उपयोजना चालू असलेल्या १४ जिल्ह्यांतील उपयोजना क्षेत्रांच्या अंतर्गत असलेली विकास कामाची जबाबदारी अप्पर आयुक्त, आदिवासी विकास यांना पार

पाडावयाची आहे. इतर १६ जिल्हयांतील हेच काम संचालक, आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र राज्य, नासिक यांनी पहावे असे शासनाचे आदेश आहेत.

आदिवासी उपयोजनेच्या अंतर्गत निरनिराळ्या विभागांना योजनामध्ये आदिवासी विकास संचालनालयामार्फत जे कार्यक्रम चालविले जातात त्यांचाही अंतर्भाव आहे. हे सर्व विकास कार्यक्रम योग्य रितीने चालू आहेत व त्यांची अंमलबजावणी नीट होत आहे हे पाहण्यासाठी राज्यस्तरावर सचिव व आदिवासी विकास आयुक्त हे मंत्रालय पातळीवर काम पहात आहेत.

(परिशिष्ट -७) त्यांचे नियंत्रणाखाली व आदिवासी उपयोजना क्षेत्राखाली योजना तयार करण्यासाठी व त्यावर संनियंत्रण ठेवण्यासाठी २ अप्पर आयुक्त, आदिवासी विकास, सह्याद्री विभाग, नासिक व नोंडवन विभाग, नागपूर यांचेमार्फत आदिवासी उपयोजनेखालील व्यवस्था सन १९७७-७८ पासून निर्माण करण्यांत आलेली आहे. या दोन्ही अप्पर आयुक्तांच्या नियंत्रणाखाली प्रत्येकी १० प्रकल्प अधिकारी काम करीत असून ही प्रशासकीय यंत्रणा परिशिष्ट ५८ मध्ये देण्यांत आलेली आहे.

आदिवासी विकास संचालनालय मात्र संपूर्ण राज्यांत शासकीय आश्रमशाळा, अनुदानित आश्रम शाळा, विद्युत पंप पुरविणे इत्यादी काम पाहतात तरीही या संचालनालयाची यंत्रणा फक्त १५ जिल्हयांतच विखुरलेली आहे. त्याची माहिती परिशिष्ट - ९ मध्ये दिलेली आहे. संचालक, आदिवासी विकास हे देहाील सचिव व आदिवासी विकास आयुक्तांच्या नियंत्रणाखालील काम करीत असून हे संचालनालय विभागीय उपसंचालक, आदिवासी विकास नाशिक व नागपूर या २ विभागीय उपसंचालकांच्या हाताखाली काम करीत असलेल्या एकूण २० आदिवासी विकास अधिकारी

यांचे मार्फत त्यांचेवर सोपविलेली संपूर्ण राज्यांतील जबाबदारी पार पाडीत आहेत.

आदिवासींच्या समस्यांबाबत संशोधनाचे व प्रशिक्षणाचे कामकाज करण्यासाठी पुणे येथे स्वतंत्रा संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था ही तिसरी प्रशासकीय व्यवस्था सचिव व आदिवासी विकास आयुक्त यांचे नियंत्रणाखाली काम करीत आहे.

आदिवासी लोकांची व्यापारी व सावकारांकडून होत असलेली पिळवणूक धांबविण्यासाठी व आदिवासींना सहाय्यभूत होतील अशा योजना हाती घेण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ ही एक चौथी यंत्रणा आदिवासी विकास विभागाच्या अंतर्गत काम करीत आहे. महाराष्ट्र आदिवासी आर्थिक स्थिती (सुधारणा) कायदा सन १९७६ या कायद्याखाली फार मोठी जबाबदारी शासनाने स्विकारली असून हे सर्व कामकाज आदिवासी विकास महामंडळाच्या मार्फत करण्यांत येत आहे.

सचिव व आयुक्त, आदिवासी विकास यांचे नियंत्रणाखाली तसे पाहू गेल्यास ५ (senior time scale) वा निवड श्रेणीतील भारतीय प्रशासन सेवेचे अधिकारी असून या पाचही प्रशासकीय यंत्रणा स्वतंत्रपणे आपआपले काम करीत आहे हे परिशिष्ट - ७ वरून दिसून येईल. मंत्रालयाच्या स्तरावर जरी सचिव, आदिवासी विकास विभाग हे आदिवासी विकासाच्या संबंधात धोरणात्मक सर्व काम पहात असले तरी क्षेत्रीय स्तरावर एक संघ व समग्र असे आदिवासी विकास खाते खात्या अधिनि अस्तित्वांत नाही असे त्या वरून दिसते. त्यामुळे राज्य स्तरावर, विभागीय स्तरावर, जिल्हास्तर वा तालुका स्तरावर आदिवासींच्या किंवा खोड्यांच्या ज्या काही समस्या असतील त्या निश्चितपणे कोणी पहावयाच्या आहेत व सोडवावयाच्या आहेत व ती जबाबदारी कोणा एकावर आहे,

की सर्वावरच आहे हे ठरविणे या समितीला देखाील अडवणीचे झाले आहे.

शासनाच्या विभागीय स्तरावरील प्रशासकीय पंत्राणोतील व विभागीय आयुक्तांकडे आदिवासी उपयोजनेच्या क्षेत्रातील सर्व योजनांची अंमलबजावणी नीटपणे करण्याची जबाबदारी शासनाच्या वेगवेगळ्या आदेशाबदारे आदिवासी विकास विभागाने टाकलेली आहे असे समितीला सांगण्यात आले. विभागीय आयुक्तांनी त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील सर्व जिल्हाधिकारी व जिल्हा परिषादेचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी व इतर सर्व जिल्हा पातळीवरील अधिकारी यांना यासंबंधी आवश्यक त्या सूचना, मार्गदर्शन व आदेश थावयाचे आहेत व आदिवासी विकासाची कामे जलदगतीने करून घ्यावयाचे आहे.

आदिवासी उपयोजना क्षेत्राच्या व आदिवासी विकास संबंधाने जिल्हाधिकारी व मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांनी आवश्यक तो भाग घ्यावा, लक्षा पुरवावे व आवश्यक त्या ठिकाणी जरूर तो अधिकार वापरण्यास सहाय्यभूत व्हावे या हेतून उपयोजना क्षेत्रांत असलेल्या १४ जिल्हयांचे जिल्हाधिका-यांना व मुख्य कार्यकारी अधिका-यांना उपायुक्त, आदिवासी विकास म्हणून शासनाने घोषित केलेले आहे. परंतु जिल्हाधिकारी किंवा मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांना उपायुक्त आदिवासी विकास म्हटल्याने उपयोजना क्षेत्रातील १४ जिल्हयांच्या आदिवासी क्षेत्रांतील खास कामकाजात त्यामूळे कांही खास फरक जाणावलेला आहे असे समितीला कोठेही दिसून आलेले नाही याची समितीने स्पष्ट नोंद घेतली आहे.

१४ जिल्हयांतील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रे जे जाहिर झालेले आहे. त्या क्षेत्रासाठी २० प्रकल्प (गट) पाडण्यांत आलेले आहेत. त्यापैकी १० प्रकल्पांसाठी प्रत्येक १ याप्रमाणे वर्ग - १ मधील १० वरिष्ठ अधिकारी, प्रकल्प अधिकारी म्हणून नेमले गेलेले आहेत. बाकीच्या १० प्रकल्पांसाठी

वर्ग-१ चे १० प्रकल्प अधिकारी काम करीत आहेत या २० प्रकल्प अधिका-यांचे मुख्य काम हे त्यांच्या प्रकल्पातील आदिवासी उपयोजने अंतर्गत असलेल्या विकास योजना तयार करणे व त्यांची संबंधित विभागाकडून योग्य प्रकारे कार्यवाही व अंमलबजावणी होते की नाही हे पहाणे व त्यावर सनियंत्रण ठेवणे हे आहे. या सर्व प्रकल्प अधिका-यांना जिल्हयांचे जिल्हाधिकारी आणि जिल्हा परिषदेचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांचे हाताखाली काम करावे अशी शासनानेची अपेक्षा आहे. प्रत्यक्षांत मात्र या अपेक्षेप्रमाणे काम होताना दिसत नाही असे समितीचे स्पष्ट मत झालेले आहे. मुलतः जिल्हाधिकारी व मुख्य कार्यकारी अधिकारी जिल्हा परिषद यांना शासनाने प्रत्यक्षा नेमून दिलेली अनेक कर्तव्ये पार पाडायला वेळ अपुरा पडतो. व त्यामुळे वेळेअभावी ही आदिवासींची विकासाची कामे करण्यास ते असमर्थ असल्याचे सांगण्यात येते. त्यामुळे प्रत्यक्षांत आजचे प्रकल्प अधिकारी हे फक्त अपर आयुक्त, आदिवासी विकास यांनाच जबाबदार आहेत व त्यांचे मार्गदर्शनाखाली त्यांची कामे चालू आहेत. असे समितीला दिसून आलेले आहे. आदिवासी विकास प्रकल्प अधिका-यांना मदत म्हणून एक एक सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी देखील देण्यात आलेला आहे. हे प्रकल्प अधिकारी आदिवासी विकास संचालनालयास सहाय्यभूत व्हावेत म्हणून शासनाने त्यांना उपसंचालक, आदिवासी विकास विभाग म्हणून घोषित केलेले आहे असे समितीच्या निदर्शनास आणून देण्यांत आले. प्रत्यक्षांत मात्र ज्या प्रमाणे जिल्हाधिकारी यांना केवळ उपायुक्त, आदिवासी विकास म्हटल्याने आदिवासी विकासाची जबाबदारी पार पाडता येणार नाही, त्याच न्यायाने प्रकल्प अधिकारी यांना देखील केवळ उपसंचालक, आदिवासी विकास म्हणून आदिवासी विकासाचे काम ते बजावू शकणार नाहीत असे समितीचे स्पष्ट मत

झालेले आहे. आजची ही प्रशासकीय यंत्रणा लक्षांत घेता ती बरीचशी नामधारी यंत्रणा आहे हे लक्षांत घेते. या यंत्रणेतील उणीवा खालीलप्रमाणे नमूद करण्यांत आलेल्या आहेत.

आदिवासी विकास विभागाच्या सध्याच्या प्रशासकीय यंत्रणेतील दोर्बल्य

१) सन १९८१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील आदिवासींची लोकसंख्या ५७.७२ लाखा इतकी असून त्यापैकी ^{२८.१३} लाखा आदिवासी लोकसंख्या आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांत आहे. उरलेली ^{२९.५९} लाखा आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेर आहे. यावरून असे दिसून येईल की, निम्यापेक्षा जास्त आदिवासींची लोकसंख्या ही आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेर राहत आहे. आतांपर्यंत उपयोजना क्षेत्राबाहेरील आदिवासींसाठी शासनाने कोणात्याही किंवा खास विशिष्ट योजना हाती घेतलेल्या नव्हत्या. फक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्रामधील आदिवासींच्या विकासावर शासनाने लक्षा केंद्रीत केलेले होते. आता केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक तत्वानुसार आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेरील आदिवासींना देखील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील आदिवासींना मिळणा-या वैयक्तिक लाभाच्या योजनांचा लाभ देण्यांत यावा असे धोरण नव्याने स्विकारले असल्यामुळे शासनाने ह्या आदिवासींसाठी वैयक्तिक विकासाच्या व लाभाच्या योजनांचा कार्यक्रम हाती घेतला आहे. त्यामुळे सहाजिकच आदिवासी विकासाचे काम हे महाराष्ट्रातील फक्त १४ जिल्हयांपुरते मर्यादीत न रहाता ते आता सर्वच्या सर्व ३० जिल्हयांमध्ये सुरु झालेले आहे. आदिवासी विकास संचालनालय आज उपयोजना क्षेत्राच्या बाहेर १६ जिल्हयांत त्यांची कोणातीच प्रशासकीय यंत्रणा उभी नसताना देखील वैयक्तिक लाभाच्या योजनांची अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

नवीन योजना हाती घोण्यात आल्या व येत आहेत. त्यांचे कामाचा व्याप दिवसें दिवस वाढत गेला आहे. तरी देखील तालुक्याला एक अधिकारी वा जिल्हयांला किमान एक वरिष्ठ अधिकारी असा कोणातच निकष आदिवासी विकास संवालयालयातील प्रशासकीय यंत्रणा वाढीसाठी आतापर्यंत वापरण्यात आलेला नाही, त्यामुळे ६ जिल्हयांसाठी वर्ग-२ चे ३ आदिवासी विकास अधिकारी व ३ जिल्हयांसाठी वर्ग-२ चे ३ आदिवासी विकास अधिकारी अशी यंत्रणा आज काम करीत आहे.

सन १९७६ मध्ये जेव्हा आदिवासी उपयोजना सुरु करण्यांत आली त्या वर्षी फक्त ३० कोटी रुपये इतका नियतव्यय मजूर केला होता. तथापि आता शासनाच्या धोरणानुसार आदिवासी उपयोजनेसाठी नियतव्यय हा राज्याच्या वार्षिक योजने च्या नियतव्ययाच्या ९ टक्के असावा असे अरल्यामुळे चालू वर्षी आदिवासी उपयोजनांसाठी सर्वसाधारण रु. १७३ कोटी इतका नियतव्यय मजूर झालेला आहे. अशा प्रकारे आदिवासी उपयोजनांसाठी नियतव्ययामध्ये सुमारे ७ पट वाढ झाली आहे. मात्र एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प स्तरावर १० वर्षांपूर्वी निर्माण केलेल्या प्रशासकीय यंत्रणेत तशी वाढ किंवा बदल झालेला नाही. परिणामतः आदिवासी विकासाच्या कामात पाहिजे तेवढा वेग मिळू शकत नाही. अशा परिस्थितीमुळेच बामणी, जिल्हा धुळे वा गडचिरोली जिल्हयांतील अतिदुर्गम क्षेत्रापर्यंत आदिवासी विकास कवभागासहीत शासनमंत्री अन्य कोणाचीही प्रशासकीय यंत्रणा नियमितपणे आजही पोहचू शकत नाही. आज एका आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्रात सरासरी ३०० ते ३५० गावे आहेत. या सर्व गावांशी देखील हे सर्व प्रकल्प अधिकारी नाट संपर्क साधू शकलेले नाहीत असे समितीला दिसून आले आहे.

२) प्रशासकीय धोरणानुसार प्रकल्प अधिकारी एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प यांची निवड जेष्ठ व अनुभावी अशा वर्ग-१ मधील कार्यक्षम अधिका-यांमधून करावयाची असते. परंतु हे तत्त्व आता मागे पडून अलिकडे वर्ग-१ मध्ये नुकतीच पदोन्नती मिळालेल्या अधिका-यांची प्रकल्प अधिकारी म्हणून नेमणूक केली जात आहे. प्रकल्प अधिकारी यांनी प्रकल्प क्षेत्राच्या विविध विभागांच्या अंमलबजावणी करणा-या अधिका-यांशी समन्वय साधून त्यांना मार्गदर्शन करणारे व समन्वय साधणारे अधिकारी म्हणून भूमिका पार पाडावी अशी अपेक्षा आहे. थोडक्यात म्हणजे उपयोजना क्षेत्रांत उदा. कार्यकारी अधिपंता, विभागीय वन अधिकारी, कृषी अधिकारी वगैरे सारख्या जेष्ठ व क्षेत्रीय स्तरावर अंमलबजावणीचे काम करणा-या अधिका-यांचा कर्णधार म्हणून प्रकल्प अधिका-यांनी काम करावे अशी धारणा आहे. त्यादृष्टीने प्रकल्प अधिकारी म्हणून कनिष्ठ श्रेणी वर्ग-१ अधिका-यांची नेमणूक न करता वर्ग-१ मधील उच्चश्रेणीच्या अनुभावी व कार्यक्षम अधिका-यांची नेमणूक झाली असती तर त्याचा अधिक चांगला परिणाम दिसून आला असता असे या समितीस वाटते. या ठिकाणी समिती शासनाच्या मुद्दम नजरेस आणून देते की, आंध्र प्रदेश सरकारने याबाबत त्या राज्यांत उच्चश्रेणी भारतीय प्रशासकीय सेवा (Senior time scale) वर्गातील अधिकारी वा विशेष श्रेणी उपजिल्हाधिकारी यांची प्रकल्प अधिकारी म्हणून नेमणूक करण्याचा निर्णय अंमलात आणला आहे. आंध्र प्रदेश सरकारने घेतलेल्या या निर्णयाची प्रत या सोबत परिशिष्ट -१० म्हणून जोडलेली आहे. आंध्र प्रदेशांत उपयोजना क्षेत्रातील विविध विभागामार्फत राबविण्यांत येणा-या योजनांमध्ये सुसुत्रीकरण आणण्याच्या दृष्टीने व एक हाती

समादेशाधिकार (**single line command**) असावा या दृष्टीने उपयोजना क्षेत्रांत काम करणा-या प्रत्येक विभागाच्या सर्व कर्मचारी वर्ग हा या प्रकल्प अधिका-यांच्या प्रशासकीय यंत्रणेखाली ठेवण्यांत आला असून त्यासाठी प्रकल्प अधिका-यांना पदसिद्ध सहजिल्हाधिकारी (आदिवासी विकास) व अतिरिक्त जिल्हादंडाधिकारी म्हणून संबोधण्यांत येते. तसेच उपयोजना क्षेत्रातील सर्व अधिका-यांच्या नेमणूका व बदल्या प्रकल्प अधिकारी यांच्याशी विचारविनिमयाने करण्यांत येतात. आणि त्यांच्या वार्षिक गोपनीय अहवालांत योग्य तो अभिप्राय हे प्रकल्प अधिकारी देऊ शकतात. त्यामुळे आंध्र प्रदेशातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांची प्रशासकीय यंत्रणा ही परिणामकारक प्रशासकीय यंत्रणा (**Effective Administration**) ठरली आहे. व त्यांचा आदिवासी विकासाला फार मोठा हातभार लागला आहे.

या संबंधात नियोजन आयोगाच्या कार्यक्रम मुल्यमापन संस्थेने एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प अहवालांतील प्रकरण १८ मध्ये सुधदा अशी शिफारस केली आहे. की, प्रकल्प क्षेत्रात काम करणा-या विविध विभागातील सर्व अधिका-यांना प्रकल्प अधिका-यांच्या प्रशासकीय नियंत्रणाखाली आणून एकहाती समादेशा-धिकार (**single line command**) निर्माण करण्यांत यावा अशा त-हेची शिफारस करण्यांत आलेली आहे. त्या शिफारसी विचारांत घेता महाराष्ट्र राज्यांत सुधदा आदिवासी विकास विभागाची प्रशासकीय यंत्रणा बळकट करण्याच्या दृष्टीने महाराष्ट्र शासनाने निश्चित व त्वरीत उपाययोजना करावी अशी समितीची शिफारस आहे.

३) अपर आयुक्त, आदिवासी विकास , हे प्रकल्पस्तरीय अंमलबजावणी करणा-या समितीचे अध्यक्ष म्हणून सध्या काम करतात. त्यांना

जिल्हाधिकारी , मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद, मुख्य कार्यकारी अध्यायता वगैरे सारख्या उच्चस्तरीय अधिका-यांशी समन्वय साधून त्यांच्या कार्यक्षेत्रांत राबविल्या जाणा-या आदिवासी उपयोजनांतर्गत कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करावयाची असते. हे लक्षात घेऊन अप्पर आयुक्त, आदिवासी विकास हे जिल्हाधिकारी यांच्यापेक्षा वरच्या दर्जाचे व ज्येष्ठ अधिकारी असावेत या उद्देशाने सामान्य प्रशासन विभागाने पूर्वी भारतीय प्रशासकीय सेवेतील निवडश्रेणी अधिका-यांची अतिरिक्त आयुक्त, आदिवासी विकास म्हणून नेमणूक करणेचे मान्य केले होते. परंतु या निकषाप्रमाणे आज अप्पर आयुक्त आदिवासी विकास यांच्या नेमणूका केल्या जात नाहीत. कांही वेळा तर भारतीय प्रशासकीय सेवेत नसलेल्या अधिका-यांची सुध्दा अप्पर आयुक्त, आदिवासी विकास म्हणून नेमणूक केली जाते. त्यामुळे जिल्हा स्तरीय योजनांची परिणामकारक अंमलबजावणी करणे त्यांना शक्य होत नाही., असे समितीचे मत आहे. म्हणून भारतीय प्रशासकीय सेवेतील निवडश्रेणी अधिका-यांचीच नेहमी अप्पर आयुक्त, आदिवासी विकास म्हणून नेमणूक केली जावी असा समिती शासनास आग्रह करित आहे.

४) सध्याच्या जिल्हाधिका-यांना पदसिध्द उपआयुक्त, आदिवासी विकास म्हणून शासनाने घोषित केले असले तरी जिल्हाधिका-यांना त्यांच्याकडे संपूर्ण केलेल्या अनेकविधा कामांमुळे आदिवासी उपयोजनेच्या कामाकडे पुरेसे लक्षा देता येणे शक्य नाही. जिल्हास्तरावर आदिवासी विकास विभागाचा त्या त्या जिल्ह्यांतील जिल्हाधिकारी यांच्या मदतीला एकही अधिकारी आज उपलब्ध नाही. राज्याच्या ३० जिल्हापैकी २६ जिल्ह्यांमध्ये वर्ग-२ चा वा वर्ग-१ चा देखील आदिवासी विकास विभागाचा एकमेव अधिकारी जिल्हा प्रतिनिधी म्हणून

जिल्हास्तरावर आज कार्यरत नाही. अशा परिस्थितीत समिती या निष्कर्षाला आलेली आहे की, आदिवासी विकास विभागाचे काम उपयोजना क्षेत्रातील १४ जिल्ह्यामध्ये कांही प्रमाणांत आहे परंतु अन्य १६ जिल्ह्यांत तर आदिवासी विभागाचे काम चालू असले तरी तेथे प्रशासकीय यंत्रणे अभाविते कोणाच्या दृष्टीतूनही येत नाही. अशा परिस्थितीत आदिवासी विकासाचे काम रेंगाळले, असंधाटीतपणे चालू राहिले तर त्याचा दोष त्या त्या जिल्ह्याच्या जिल्हाधिकाऱ्यांना देता येणार नाही असे या समितीला वाटते.

५) आज जरी आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील १४ जिल्ह्यांत २० प्रकल्प अधिकारी आणि २० आदिवासी विकास अधिकारी वेगवेगळ्या स्तरावर काम करीत असले तरी, एकूण कामाचा आवाका पहाता व कामाचे स्वरूप पाहता ही यंत्रणा आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांत अपूर्ण व तोकडी आहे त्या यंत्रणेत आमुलाग्र बदल करावा लागेल व यंत्रणेत वाढही करावी लागेल. असे समितीचे मत आहे.

आदिवासी विकास संचालनालय आज प्रामुख्याने आश्रमशाळा चालवित आहे. या " शाळा " शब्दामुळे आदिवासी विकास संचालनालय नेमके काय काम करीत आहे हे आदिवासी विकास संचालनालय व त्यांचा विभाग सोडला तर अन्य कोणाला या कामाचे खारे स्वरूप समजून येत नाही. असे समितीच्या निदर्शनास संचालक, आदिवासी विकास यांनी आणून दिले. आश्रमशाळा योजना सन १९७२ मध्ये जेव्हा संचालनालयाकडे आली त्या वेळेला शासन निर्णय क्र.

BCP-1072/3893-G

दिनांक १४ ऑगस्ट, १९७२

(समाज कल्याण, सांस्कृतिक तर्प, क्रिडा व पर्यटन विभाग) या निर्णयाप्रमाणे ८ आश्रमशाळा समुहासाठी एक आदिवासी विकास अधिकारी

राहिल असा निर्णय झालेला आहे. याचे कारण असे की, अतिदुर्गम, वाहतुकीच्या, घारांच्या (निवासाच्या) समस्या असणा-या गावांमध्ये आश्रमशाळा काढून ४ ते ५ वर्षांच्या मुलामुलींपासून , पौगंडावस्थेत असणा-या मुला-मुलींची देखाभाल, संगोपन इत्यादी सर्व देखारेखाची कामे या आदिवासी विकास अधिका-यांना करावयाची असतात. आज शासकीय आश्रमशाळा ३३४ + ११९ अनुदानित आश्रमशाळा अशा एकूण ४५३ आश्रमशाळां समुहासाठी या शासकीय निर्णयाप्रमाणे ५६ आदिवासी विकास अधिका-यांची पदे शासनाने निर्माण करावयास हवी होती. असे समितीचे मत आहे. पुन्हा दरवर्षी शाळांच्या संख्येत भार पडत चालली आहेच. त्याचा वेगळा विचार करावाच लागेल. या आदिवासी विकास अधिका-यांकडे आज किती मुलामुलींचे संगोपन करण्याची जबाबदारी आहे हे दाखविणारी माहिती परिशिष्ट -११ मध्ये दिलेली आहे. हा एकूण पसारा पाहता आवश्यक ती प्रशासकीय यंत्रणा निर्माण न झाल्यामुळे आश्रमशाळे सारखे विद्यादानाचे व आदिवासी मुलामुलींच्या कल्याणाचे व त्यांच्या संगोपनाचे काम करणा-या या महत्वाच्या प्रशासकीय विभागास कामाच्या प्रचंड बोज्यामुळे कामाच्या दर्जात हवी असलेली सुधारणा त्यांना करता येत नाही. असे या समितीचे मत झालेले आहे. शासनाने या प्रश्नाचा वेळीच गंभीरपणे विचार करण्याची वेळ आलेली आहे हे ध्यानी घ्यावे.

६) एका आश्रमशाळेमध्ये सर्वसाधारणपणे ३०० ते ३२५ मुले-मुली असतात. शासनाच्या धोरणाप्रमाणे शिक्षकांची पदे निर्माण करित असतांना (एका वर्गाला १ शिक्षक) याप्रमाणे ती केली जात आहेत. शिक्षक वर्गाने मुलांना शिकविण्याचे कामावर फक्त लक्षा केंद्रीत करावयाचे आहे. मुलांच्या संख्येवर आधारित स्वयंपाकी व कामाठ्यांची पदे

(वर्ग-४) निर्माण करावयाचे शासनाचे धोरण आहे. आश्रमशाळांमध्ये असणा-या हजारो रुपयांच्या मालाचा हिशोब, स्वयंपाकासाठी माल आणणे व स्वयंपाकासाठी माल देणे, स्वयंपाकी लोकांकडून चांगला स्वयंपाक करून घेणे आणि मुलांना व्यस्थीत नाश्ता, व जेवण देणे, मुलांच्या निवासाची, अभ्यासाची व्यवस्था पहाणे इत्यादी कामे करण्यासाठी मात्र २०० निवासी विद्यार्थी असले तर कनिष्ठ लिपिक स्तरावरील एक अधिकाक देण्याचे शासनाचे धोरण आहे. २०० पेक्षा कमी संख्या असलेल्या ठिकाणी मात्र हे काम एक शिक्षक पहात आहे असे समितीला सांगण्यांत आले. याच्या उलट ५० वा ७५ मुलांच्या एका शासकीय वसतिगृहासाठी (केवळ देखाभालीसाठी) एक गृहपाल व एक कनिष्ठ लिपिक अशा दोन तृतीय श्रेणीतील कर्मचा-यांची नेमणूक तालुका स्तरावरील वसतिगृहांमध्ये शासन आज करीत आहे. व त्यांची गरज पण आहे असे आदिवासी विकास विभागाचे मत आहे. शिक्षण विभागाची जी कांही विधानिकेतेने आहेत त्या ठिकाणी त्या मानाने पुरेसा कर्मचारी वर्ग शासनाने दिलेला आहे. (परिशिष्ट - १२) म्हणजेच शिक्षण विभागाची विधानिकेतेन योजना, आदिवासी विकास विभाग व समाज कल्याण विभागाची वसतिगृह योजना आणि आदिवासी विकास विभागाची आश्रमशाळा यांची तुलना केल्यास व आश्रमशाळांच्या कामकाजाचे स्वरूप पाहता ज्या अडचणी उदभवतात व समितीला जाणावल्या आहेत त्याचा शासनाने समग्र विचार केलेला नाही. या प्रश्नाची शासनाच्या वरिष्ठ धारावर चर्चा होणे व त्यावर त्वरीत निर्णय घेणे जरूरीचे आहे. येथे समिती ठामपणे मत व्यक्त करते की शिक्षण विभागाचे नियम आश्रमशाळा प्रशासनासाठी लावले पाहिजेत. केवळ आदिवासी आश्रमशाळा आहे म्हणून वेगळे नियम हा दुजाभाव त्वरीत धांबविला पाहिजे असे समितीचे मत आहे.

७) आदिवासींसाठी आश्रम शाळा उघाडणे व चालविणे हे आदिवासींच्या शिक्षणाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचे कार्य आदिवासी विकास विभागाकडे आहे. त्यासाठी संचालक, आदिवासी विकास यांना मुख्यतः जबाबदार धारण्यांत येते. सध्या राज्यांत एकूण ३३४ शासकीय आश्रमशाळा आहेत. त्यापैकी ९८ ठिकाणी पक्क्या इमारती बांधल्या आहेत. १०८ आश्रम शाळांचे बांधकाम सध्या सुरु आहे. अद्यापी १२८ आश्रम शाळांना इमारतीची सोय करून थावयाची आहे. बांधकामाबाबत असे दिसून येते की आश्रम शाळांचे बांधकाम पूर्ण होण्यास फारच विलंब होतो. काही वेळा तर ८ ते १० वर्षांचा कालावधी लागतो. त्यामुळे विधीमंडळाच्या विविध समित्यांनी आश्रम शाळांच्या बांधकामास होणा-या विलंबाबाबत असमाधान व्यक्त केले आहे. या कारणास्तव संचालक, आदिवासी विकास यांच्या कार्यालयांत एक स्वतंत्र अभियांत्रिकी कक्ष असावा असे समितीचे मत आहे. या बाबत आंध्र प्रदेश शासनाने अशा त-हेचा अभियांत्रिकी कक्ष निर्माण करण्यासंबंधी निर्णय घेतला आहे. असे समितीच्या निदर्शनास आले.

८) सध्या प्रकल्प अधिकारी व अतिरिक्त आयुक्त, आदिवासी विकास हे फक्त आदिवासी उपयोजनेचे संनियंत्रण व समन्वय यासाठी मुख्यतः जबाबदार आहेत. तसेच संचालक, आदिवासी विकास हे मुख्यतः आदिवासींच्या शिक्षणाचे काम पहातात. म्हणजे सध्या त्यांचे कामाची वाटणी कार्यात्मक पध्दतीने (**Functional Jurisdiction**) केलेली आहे. ही व्यवस्था आदिवासींच्या विकासाच्या दृष्टीने समाधानकारक नाही असे समितीला वाटते. त्या ऐवजी प्रादेशिक अधिकारीता या तत्वावर (**Territorial Jurisdiction**) किंवा आदिवासी विकास विभागाचा तालुका स्तर, जिल्हा स्तर आणि विभागीय स्तर अशा

प्रचलित प्रशासकीय पध्दतीची प्रशासकीय यंत्रणा निर्माण झाली तरच आदिवासी विकास विभाग उपयोजनेअंतर्गत वा उपयोजनेबाहेर अपेक्षीतरित्या काम करू शकेल असे समितीचे मत आहे.

९) सध्या राज्यस्तरावर सचिव, आदिवासी विकास विभाग हे आदिवासी विकास विभागाचे प्रशासकीय प्रमुखा आहेत. परंतु सचिवांना आयुक्त, आदिवासी विकास म्हणून घोषित केलेले असल्यामुळे आदिवासी उपयोजनेच्या अंमलबजावणीसाठी क्षेत्रीय पातळीवर समन्वय व कार्यान्वयांची सुध्दा त्यांना भुमिका पार पाडावी लागते. परंतु मंत्रालयीन पातळीवर सचिवांना भारपूर काम असल्यामुळे त्यांना क्षेत्रीय अधिकारी म्हणून (Field Agency) त्यांचे काम परिणामकारकरित्या पार पाडता येत नाही असे समितीला सांगण्यांत आले. समिती या मताशी सहमत आहे.

१०) आदिवासी विकासासाठी किती निधीची तरतूद केलेली आहे यावर कांही अंशी आदिवासी उपयोजनेचे यश अवलंबून आहे हे खारे. परंतु त्या मानाने जो निधी शासनाच्या निरनिराळ्या विभागाच्या अंदाजपत्रकांत तरतूद करून देणेत आलेला आहे त्या निधीच्या खर्चाची नेमकी फलश्रुती काय आहे यावर जास्त अवलंबून आहे असे समितीचे मत आहे. आदिवासी उपयोजनेच्या तरतूदीमधून शासनाचे निरनिराळे विभाग, आदिवासी लोकांच्या आणि आदिवासी विभागाच्या गरजा लक्षांत घेऊन व त्या तपासून शासनाच्या अपेक्षोप्रमाणे विकासाचे कार्य होत आहे या दृष्टीकोनातून या सर्व योजनांची अंमलबजावणी करावयाची असते. शासनाचे हे विभाग ही सर्व अपेक्षात कामे करतात की नाही हे पहाणे व वाटल्यास त्यांना मदत व मार्गदर्शन करण्यासाठी शासनाने २ अप्पर आयुक्त आदिवासी विकास अधिकारी आणि २० प्रकल्प अधिका-यांची पदे

१९७७ सालापासून निर्माण केली आहेत. परंतु या यंत्रांपेक्षा अपेक्षात कामे होत नाहीत हे समितीच्या लक्षांत आलेले आहे. सन १९८०-८१ साली नेमलेल्या " वळवी समिती " ने त्यांच्या शिफारस क्र. २२ मध्ये त्या वेळेला स्पष्ट लिहीलेले आहे की, जिल्हा पातळीवर आज जे प्रकल्प अधिकारी आहेत ते निष्प्रभ असून त्यांचे मुख्य कारण म्हणजे त्यांना दिलेला अतिसामान्य दर्जा. वळवी समितीने असे स्पष्ट निदान केलेले असूनही गेल्या ८ वर्षांमध्ये शासनाने या प्रश्नाकडे लक्ष दिलेले नाही असे समितीला दिसून आलेले आहे.

आदिवासी विकास विभागाची प्रशासकीय यंत्रणा :-

आदिवासी भागातील व विशेषतः डोंगराळ व अतिदुर्गम क्षेत्रात राहाणा-या शेवटच्या माणसापर्यंत शासकीय योजना योग्य प्रकारे जातात की नाही याचा सर्वकश अभ्यास झाले नंतर समिती या निष्कर्षाला आलेली आहे की, आदिवासी विकास खात्याची आदिवासी विकासासाठी आज स्वतःची अशी कोणातीच परिपूर्ण यंत्रणा नाही. आदिवासी जनसमुदाय व त्यांच्या क्षेत्राचा विकास शासनाचे निरनिराळे विभाग त्यांच्या पध्दतीनुसार व धोरणानुसार करीत आहेत. असे समितीला वारंवार सांगण्यात आले आहे. एका बाजूला हे सर्व विभाग आपआपले काम नीट चालू आहे या समजूतीखाली त्यांचे अधिपत्याखाली असलेल्या प्रशासकीय यंत्रणेमध्ये कांही उणिवा आहेत असेही सांगत नाहीत आणि समितीने विचारल्यानंतर देखील त्यांची प्रशासकीय यंत्रणा बळकट करण्याची त्यांना मुळीच आवश्यकता वाटत नाही. धोडक्यात आदिवासी विकास विभागा व्यतिरिक्त अन्य विभागांना आदिवासींचा व आदिवासी क्षेत्राचा विकास करण्याचे कोणाचेच प्रयोजन असल्याचे आढळून आले नाही. ही उदासिनता आदिवासी विकासाला पोषक नाही व अशा

प्रशासनामार्फत आदिवासींचा विकास होणार नाही असे समितीचे मत झालेले आहे. या उलट आदिवासी विकास विभागात काम करणा-या अधिका-यांना तसेच लोकप्रतिनिधींना असे वाटते की, आदिवासी लोकांच्या अडचणी अपेक्षोप्रमाणे सुटत नाहीत व शासनाचे निरनिराळे विभाग आदिवासी क्षेत्रांत चांगले काम करण्यास कमी पडत आहेत. एका अध्याने आदिवासी विकासाची जबाबदारी आदिवासी विकास विभागावरच प्रामुख्याने असल्यामुळे आदिवासी विकास विभागाच्या सध्याच्या प्रशासकीय यंत्रणेमध्ये महत्वाचे व मुलभूत बदल करण्याची गरज आहे असे समितीला निश्चितपणे वाटते. आदिवासी विकासाची जबाबदारी आदिवासी विकास विभागावरच निश्चित आहे असे समितीचे पण मत आहे आणि म्हणून समिती आदिवासी विकास विभागाच्या पुनर्रचनेबाबत खालील शिफारस करीत आहे.

१) आदिवासी विकास विभागाची जिल्हा स्तरावर आणि तालुका स्तरावरील जी यंत्रणा शोवट्या घाटक म्हणून राहणार आहे ही यंत्रणा " प्रादेशिक अधिकारीता " या तत्वावर राहावी. यापुढे या घाटकांच्या कामाचे स्वरूप कार्यात्मक पध्दतीचे नसावे.

२) या शोवट्या घाटकाने आदिवासी विकास संबंधाने जी जी कामे करावयाची आहेत ती करण्यासाठी वा आदिवासी माणसाला जी जी कांही मदत वा मार्गदर्शन करावयाचे आहे ते काम या यंत्रणेला करता आले पाहिजे.

३) आदिवासी विकास विभागाची प्रशासकीय यंत्रणा शासनाच्या इतर विभागांसारखीच म्हणजे राज्यस्तर, विभागीय स्तर, जिल्हा स्तर, व तालुका स्तर आदिवासी लोकसंख्या आणि त्या त्या तालुक्यांतील देखारेखा करावयाच्या शैक्षणिक संस्थांची संख्या लक्षांत घेऊन अशी

निर्माण केल्या शिवाय आदिवासी विकास विभागाच्या कामकाजांत लक्षाणीय फरक पडणार नाही असे या समितीचे मत आहे.

या साठी समितीने आदिवासी विकास विभागाच्या पुनर्रचनेबाबत खालील पर्यायांवर संखोल चर्चा केली.

पर्याय पहिला :-

अ) आज आदिवासी विकास विभागाचे जे एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प गटासाठी २० प्रकल्प अधिकारी आहेत या २० अधिकाऱ्यापैकी १४ प्रकल्प अधिकाऱ्यांची कार्यालये त्या जिल्हयाचे जिल्हाधिकारी किंवा जिल्हा परिषदांचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांचे नियंत्रणाखाली ठेवण्यात यावीत. जिल्हाधिकाऱ्यांच्या नियंत्रणाखाली जिल्हा नियोजन अधिकारी काम करतात अगर मुख्य कार्यकारी अधिकारी जिल्हा परिषाद यांचे नियंत्रणाखाली प्रकल्प अधिकारी, जिल्हा ग्रामिण विकास संस्थाहे ज्या पध्दतीने काम करतात त्या पध्दतीची प्रशासकीय यंत्रणा या उपयोजनेकरीता १४ जिल्हयांपुरती रहावी हा विचार समितीने केला.

ब) बाकीच्या ६ प्रकल्प अधिकाऱ्यांच्या सेवा आदिवासी विकास संचालनालय आणि अप्पर आयुक्तांकडे त्यांच्या वाढत्या कामाचा पसारा पाहता त्यांचेकडे सुपूर्त कराव्यात.

क) दोन्ही अप्पर आयुक्त, यांचे कामकाजाचे स्वरूपांत या पर्यायामध्ये समिती कांही बदल सुचवू इच्छित नाही.

ड) मात्र जिल्हा स्तरावर समाज कल्याण विभागाचे ज्या प्रमाणे वर्ग-१ चे समाज कल्याण अधिकारी व वर्ग-२ मधील अधिकारी (परिशिष्ट - १३) शासनाने नेमले आहेत त्याच धर्तीवर आदिवासी

विकास विभागाचा प्रतिनिधी म्हणून जिल्हा स्तरावर, त्या त्या जिल्ह्यात उपयोजना क्षेत्रा व बाहेर मिळून कामास जबाबदार असणा-या एका अधिका-याचे पद निर्माण करावे. त्यांचेवर सर्व आदिवासी विकास अधिकारी यांचे कार्यालयाचे नियंत्रण तसेच सर्व शासकीय वसतिगृहांची जबाबदारी, आदिवासींच्या अडीअडचणी सोडविणे, त्यांना मदत व मार्गदर्शन करणे इत्यादी कामे सोपविता येतील.

पर्याय दुसरा :-

अ) गुजरात राज्यांत आणि आंध्र प्रदेशांत ज्या प्रमाणे आदिवासी विकासासाठी जिल्हा स्तरावर अंमलबजावणीची जबाबदारी ज्या पध्दतीने एक एक अधिका-यांवर टाकलेली आहे त्याच पध्दतीने भारतीय प्रशासन सेवेमधील अधिका-यांना प्रकल्प अधिकारी म्हणून नेमले गेले पाहिजे. म्हणून ज्या १४ जिल्ह्यांत आदिवासी उपयोजना अंमलबजावणी चालू आहे त्या १४ जिल्ह्यांत आ.ए.एस. दर्जाच्या अधिका-यांना प्रकल्प अधिकारी म्हणून नेमण्यांत यावे. त्यांना अतिरिक्त जिल्हाधिका-यांचा दर्जा देण्यांत यावा.

आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेर आदिवासी विकास संचालनालय काम करित असल्यामुळे व आदिवासी विकास संचालनालयाचा ज्या जिल्ह्यांत एकही अधिकारी काम करित नाही त्यासाठी विभागीय स्तरावर व जिल्हा स्तरावर अधिका-यांची पदे निर्माण करून आदिवासी संचालनालय सुदृढ करण्यांत यावे.

पर्याय तिसरा :-

वरील दोन पर्यायांचा अभ्यास केल्या नंतर व आदिवासी विकास विभागाने आता पर्यंत केलेले काम लक्षांत घेता आदिवासी विकासाच्या

कामाला निश्चित व जलद घती प्राप्त होण्यासाठीवरील दोन पर्यायापेक्षा खालील तिसरा पर्याय जास्त योग्य वाटत आहे व समिती या अहवालांत त्याची शिफारस करित आहे. या प्रशासकीय यंत्राणेमध्ये खालीलप्रमाणे स्तर असावेत असा या समितीचा आग्रह आहे.

१) आदिवासी विकास विभागाच्या अंतर्गत राज्य स्तरावर क्षेत्रीय प्रमुखा नियंत्राणा अधिकारी म्हणून आदिवासी विकास आयुक्त हे नविन पद निर्माण करण्यांत यावे. त्यासाठी राज्यस्तरावर काम करित असलेली आदिवासी विकास विभागाची जी यंत्राणा, ज्याच्यांत आदिवासी विकास संचालनालयाचा समावेश आहे, राज्य-स्तरावरील नियोजन, संनियंत्राण व मुल्यमापन इत्यादी विभाग प्रमुखांची सर्व कामे आणि आदिवासी विकासाची पूर्णपणे जबाबदारी असलेली ही यंत्राणा निर्माण करण्यांत यावी. त्यांचे अधिपत्याखाली ४ विभागीय कार्यालय, आदिवासी उपयोजना लागू असणा-या १४ जिल्ह्यांसाठी १४ जिल्हा विकास अधिकारी यांची कार्यालये आणि शोवट्यां स्तर म्हणून ६० आदिवासी विकास अधिकारी अशी यंत्राणा निर्माण करण्यांत यावी. या क्षेत्रीय रचनेचे विवरण परिशिष्ट - १४ व १५ व १६ मध्ये जोडण्यांत आलेले आहे.

२) आदिवासी विकास विभागाकडे क्षेत्रीय स्तरावर आदिवासी विकास संचालक व अप्पर आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक आणि नागपूर या प्रमाणे ३ भारतीय प्रशासन सेवेतील अधिकारी आज काम करित आहेत. तसेच आदिवासी विकास संचालनालयाची २ विभागीय कार्यालये संचालक, आदिवासी विकास यांचे अधिपत्याखाली कार्यरत आहेत. समिती शिफारस करित असलेल्या तिस-या पर्यायामध्ये अप्पर आयुक्तांचे कामकाज व आदिवासी विकास संचालनालयाचे कामकाज आता एकाच यंत्राणेकडे सोपवावयाचे असल्यामुळे व आदिवासी विकासाची संपूर्ण

जबाबदारी एकाच यंत्रणेवर टाकावयाची असल्यामुळे समिती आदिवासी विकास आयुक्तांच्या अधिपत्याखाली ४ विभागीय कार्यालये उघाडणो बाबत (परिशिष्ट - १७) शिफारस करित आहे.

३) आज आदिवासी विकास विभागाच्या अप्पर आयुक्त नाशिक आणि नागपूर यांचे अधिपत्याखाली २० प्रकल्प अधिकारी आदिवासी उपयोजना लागू असलेल्या जिल्हयांत काम करित आहेत. या यंत्रणेकडून अपेक्षात असे कामकाज होत नाही असे समितीने या पूर्वीच नमूद केलेले आहे. म्हणून आदिवासी उपयोजना लागू असणा-या १४ जिल्हयांसाठी आदिवासी विकास कामासाठी सर्वस्वी जबाबदार आणा-या यंत्रणेची नितांत गरज आहे. म्हणून या १४ जिल्हयांसाठी जिल्हा विकास अधिकारी (आदिवासी उपयोजना) अशा प्रकारची यंत्रणा (परिशिष्ट - १८) निर्माण करावी अशी समितीची शिफारस आहे.

४) वरील परिच्छेद क्रमांक - ३ प्रमाणे २० प्रकल्प अधिका-यांच्या कामाचे स्वरूप बदलण्यांत यावे अशी समितीची शिफारस आहे. परंतु एकात्मिक आदिवासी प्रकल्प गट ही सद्य व्यवस्था शासनाने मान्य केलेली असल्यामुळे या २० ठिकाणी आणि आदिवासी विकास संचालनालयाचे २० आदिवासी विकास अधिकारी असे एकूण ४० आदिवासी विकास अधिका-यांची यंत्रणा आदिवासी विकास विभागाच्या शेवटचा घाटक म्हणून सहजगत्या आज उपलब्ध होऊ शकेल असे समितीस वाटते.

५) आदिवासी विकास विभागाचा शेवटचा घाटक म्हणून आदिवासी विकास अधिका-यांच्या या नव्या फेररचनेच्या दृष्टीने व संपूर्ण आदिवासी विकासाचे कामाच्या दृष्टीने राज्यांत ४० आदिवासी विकास अधिका-यांना एकूण कामाचे क्षेत्र लक्षांत घेता आपली जबाबदारी नीट पार पाडता येणार नाही असे समितीचे मत आहे. शासन निर्णय

क्र. बीसीपी-१०७२/३८९३-जी दिनांक १४-८-१९७२ (समाज कल्याण विभाग) या शासकीय निर्णयाप्रमाणे सर्वसाधारणापणे ८ आश्रमशाळा

अनुदानित आश्रम शाळा व वसतिगृह अशा १० संस्थांच्या कामकाजावर देखारेखा करण्यासाठी व मुलामुलींचे नीट संगोपन व्हावे या दृष्टीने एक आदिवासी विकास अधिका-याचे पद प्रथम निर्माण झाले. हे धोरण लक्षांत घेता आणि कामाचे स्वल्प प्रमाणात एक आदिवासी विकास अधिका-याकडे जास्तीत जास्त २ जिल्हे या धोरणाप्रमाणे १४ जिल्हा विकास अधिकारी यांचे नियंत्रणाखाली ६० आदिवासी विकास अधिकारी यांची कार्यालये उघडण्यांत याची अशी समितीची शिफारस आहे. (परिशिष्ट - १४)

६) समिती या ठिकाणी मुद्दाम नमूद करित आहे की, आज क्षेत्रीय स्तरावर आदिवासी विकास विभागाच्या अंतर्गत ४० कार्यालये काम करित आहेत. आदिवासी विकास संचालनालयाचे वर्ग - २ मधील ४ अधिकारी शासकीय वसतिगृहाचे गृहप्रमुखा म्हणून काम करित आहेत. एकूण कामाची नवीन जबाबदारी, दैनंदिन वाढत जाणारा कामाचा पसारा, एकूण मुलामुलींचे संगोपन आणि आदिवासी विकास विभागासाठी एकच यंत्रणा निर्माण करण्यांच्या दृष्टीने समिती तालुका स्तरावर आदिवासी विकास विभागाचा शेवटचा घटक म्हणून फक्त जादा १६ आदिवासी विकास अधिकारी यांची गरज बघून एकूण ६० आदिवासी विकास अधिकारी यांची कार्यालये सुरु करणेबाबत शासनास आग्रह करित आहे.

७) समितीची अशी धारणा आहे की, आदिवासी विकास विभागांत काम करणा-या एकूण यंत्रणेची पुनर्रचना झाल्याशिवाय व एकाच यंत्रणेवर आदिवासी विकासाची जबाबदारी टाकल्याशिवाय आणि या यंत्रणेचे सुदृढीकरण झाल्याशिवाय आदिवासी विकास

विभागाच्या कामकाजास एकूण राज्यांत गती मिळणार नाही. म्हणून समिती पुन्हा पुन्हा आग्रह करीत आहे की, शासनाने परिशिष्ट - १४ ते १८ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे या विभागाची तात्काळ पुनर्रचना करावी.

८) शिक्षण विभागाकडे फक्त शिक्षण प्रसाराचे व शिक्षकां-वरील देखाभालीचे काम असते. आदिवासी विकास विभागाकडे मात्र आश्रम शाळांतील व वसतिगृहांतील सर्व मुला-मुलींची २४ तास देखाभाल करावी लागते. एका तालुक्यांत वर्ग - २ मधील एक गट शिक्षण अधिकारी आणि २० ते ३० शाळांसाठी एक भाग शिक्षणाधिकारी या प्रमाणे तालुक्याला ४ ते ५ भाग शिक्षणाधिकारी शिक्षण विभागांत आज काम करीत आहेत. आदिवासी विकास विभागाकडे मात्र २४ तास देखाभाल व मुला-मुलींचे संगोपन करावयाचे असून देखील राज्यांत फक्त ७९ आदिवासी विकास निरीक्षक आज काम करीत आहेत. यासाठी प्रत्येक आदिवासी विकास अधिका-यांकडे किमान ३ निरीक्षक याप्रमाणे ६० आदिवासी विकास अधिका-यांकडे १८० आदिवासी विकास निरीक्षकांची पदे शासनाने निर्माण करावीत अशी समिती शिफारस करीत आहे. त्यापैकी एक वसतिगृहाचे काम बघेल. दुसरा आश्रमशाळाचे काम करील व तिसरा अधिकारी आदिवासी लोकांच्या अडचणी व तक्रारींकडे लक्ष पुरवील.

समारोप :-

आदिवासी उपयोजनेची फलश्रुती काय आहे व आदिवासी भागातील आणि विशेषतः डोंगराळ व अतिदुर्गम क्षेत्रात राहाणा-या शोबटच्या माणासांपर्यंत शासकीय योजना पोहोचल्या नसतील तर का पोहोचल्या

नाहीत या बद्दल समितीने आतापर्यंत उहापोह केलेला आहे. शासनाच्या आजच्या नियोजनाच्या पध्दतीमध्ये आणि प्रचलीत प्रशासकीय यंत्राणेची कामाची पध्दत पहाता एकूण पंचवार्षिक योजनेत किती तरतूद केलेली आहे व त्या पैकी किती खर्च झालेला आहे यावरच विकासाचा आलेखा रेखाटण्याची पध्दत झालेली आहे असे अनुमान निघालेले आहे. त्यामुळेच अधून मधून बामणी, मुरबाड वा गडचिरोली सारखे प्रश्न निर्माण झाले म्हणजे त्या वेळेला नक्की विकासाचा गाडा कुठे रतला आहे व कसा चालला आहे हे पाहण्याची वा तपासण्याची वेळ शासनावर येत असते.

आदिवासी उपयोजना महाराष्ट्रांत सुरु झाल्यानंतर खाली निर्देश केल्याप्रमाणे ३ प्रमुखा समित्यांनी आपला अमूल्य वेळ खर्च करून शासनास ज्या महत्वाच्या शिफारसी केलेल्या आहे त्यांनी केलेल्या शिफारसीचा गोष्टावारा परिशिष्ट - १९(२) परिशिष्ट - २० (३) परिशिष्ट - २१ मध्ये दिलेला आहे.

- १) वळवी समिती, सन १९८०-८१ अध्यक्ष श्री.आर्.पी.वळवी, विधानसभा सदस्य
- २) मोटो समिती, सन १९८३-८४ अध्यक्ष श्री.शिवाजीराव मोटो, विधानसभा सदस्य
- ३) पिचड समिती, सन १९८४ अध्यक्ष श्री.मधुकरराव पिचड, विधानसभा सदस्य

आमच्या समितीचे असे स्पष्ट मत आहे की, शासनाने या शिफारसीची अंमलबजावणी आतापर्यंत केली असती तर बामणी, मुरबाड वा गडचिरोलीचे प्रश्न एवढ्या तीव्रतेने शासनापुढे उभे राहिले नसते.

म्हणून आमची समिती मुद्दाम शासनास अशी विनंती करित आहे की, आदिवासी विकासासाठी खास तरतूद केल्या नंतर योजनांची अंमलबजावणी योग्य रितीने होणेसाठी जरूर ती सर्व दक्षाता देखिल वेळीच घ्यावी. त्या शिवाय आदिवासी क्षेत्रात व आदिवासींमध्ये अपेक्षित सुधारणा होणार नाही असे आमच्या या समितीचे मत आहे.

आमची अशी अपेक्षा आहे किं या महत्वाच्या कामाकडे व आमच्या शिफारसीवर काळापेढ्य न होतां शासन लवकर निर्णय घेईल जेणेकरून शासकीय प्रयत्न व निधी योग्य रितीने व योग्य त्या ठिकाणी खर्ची पडेल व आदिवासींच्या विकासाला आधिक गती प्राप्त करून देतां येईल.

महाराष्ट्र शासन आदिवासी विकास विभाग, शासन निर्णय क्र. एम.आयएस-१०८७/प्र.क्र.१४२/का-१६ दि.१ सप्टेंबर १९८७ अन्वये नियुक्त केलेल्या समितीपुढे विचारार्थ ठेवलेल्या विषय क्र. अ चा १ व २ व विषय क्र. ब च्या संबंधांत समितीने अहवाल पृष्ठ क्र. १ ने १०४ वर केलेल्या शिफारसी बहुमताने केलेल्या आहेत.

म्हमी

१) श्री.सुरूपसिंग नाईक, आदिवासी विकास मंत्री - अध्यक्ष

२)	श्री.सुधाकरराव नाईक, समाजकल्याण, उर्जा आणि संसदीय कार्यमंत्री	सही	-	उपाध्यक्ष
३)	श्री.मधुकरराव पिचड, आदिवासी विकास राज्यमंत्री	सही	-	सभासद
४)	श्री.प्रभाकर बाबूराव मामुलकर, विधानसभा सदस्य	सही	-	सभासद
५)	श्री.सत्यवानराव विश्वेश्वरराव राजे, विधानसभा सदस्य	सही	-	सभासद
६)	श्री.अर्जुनसिंग पिरसिंग वळवी, विधानसभा सदस्य	सही	-	सभासद

- ७) श्री.सुमंत राजाराम राउत, विधानसभा सदस्य - सभासद
- सही
- ८) श्री.शांकर सखाराम नम, विधानसभा सदस्य - सभासद
- सही
- ९) श्री.हरी शांकर महाले, विधानसभा सदस्य - सभासद
- सही
- १०) श्री.रामू म्हातंग पटेल, विधानसभा सदस्य - सभासद
- सही
- ११) श्री.शांकर आबा गोवारी, विधानसभा सदस्य - सभासद
- सही
- १२) श्री.अण्णा डांगे, विधानपरिषद सदस्य - सभासद

- सही
- १३) श्री. किसनराव मकाजी राठोड, विधान परिषद सदस्य' - सभासद
- सही
- १४) सचिव, आदिवासी विकास विभाग - सभासद
- सही
- १५) सचिव, सार्वजनिक आरोग्य विभाग - सभासद
या शिफारशीबाबत माझ्या काही
अभिप्रायाच्या आधीन राहून सहमत
हे अभिप्राय वेगळे दिलेले आहेत.
- सही
- १६) सचिव, नियोजन विभाग - सभासद
- सही
- १७) संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था,
पुणे. - सभासद
- सही
- १८) संचालक, आदिवासी विकास, नाशिक. - सदस्य-सचिव

परिशिष्ट सूची

<u>परिशिष्ट क्र.</u>	<u>विषय</u>	<u>पान नं.</u>
१	समितीने ज्या विभाग प्रमुखांच्या / खाते प्रमुखांच्या साक्षी द्याल्या त्यांची यादी.	१०९
२	आदिवासी उपयोजना १९८७-८८ नियन्त्रण व त्याची शिर्षानिहाय टक्केवारी .	१११
३	सन १९८७-८८ च्या वार्षिक आदिवासी उपयोजनेसाठी निधी उपलब्ध करून न दिलेल्या विकास शिर्षाची नांवे	११५
४	सन १९८७-८८ च्या वार्षिक योजनेसाठी ९ टक्क्यांपेक्षा कमी नियतव्यय दिलेल्या विकास शिर्षाची नांवे.	११६
५	सन १९८७-८८ च्या वार्षिक उपयोजनेसाठी ९ टक्क्यांपेक्षा जास्त निधी उपलब्ध करून दिलेल्या विकास शिर्षाची नांवे.	११८
६	दुर्गम क्षेत्रा म्हणून घोषित केलेल्या गावांची यादी.	१२०
७	सचिव तथा आयुक्त, आदिवासी विकास यांचे अधिनस्त असलेली आजची प्रशासकीय यंत्रणा.	१५८
८	अप्यर आयुक्त, आदिवासी विकास यांची प्रशासकीय यंत्रणा	१५९

परिशिष्ट क्र.	विषय	पान नं.
९	संचालक, आदिवासी विकास यांची प्रशासकीय यंत्रणा.	१६०
१०	आंध्र प्रदेशातील प्रकल्प अधिकारी एकात्मिक अधिकारी आदिवासी विकास प्रकल्प यांच्या दर्जाबाबत आंध्र प्रदेश शासनाचा निर्णय	१६१
११	आदिवासी विकास अधिकारी निहाय शैक्षणिक संस्थांची माहिती (१९८८-८९)	१६८
१२	शिक्षण विभागाच्या निवासी शाळा व शासकीय आश्रम शाळांची तुलनात्मक प्रशासकीय व्यवस्था.	१७०
१३	समाज कल्याण संचालनालयाची प्रशासकीय व्यवस्था.	१७३
१४	आदिवासी विकास विभागाची नवी क्षेत्रीय प्रशासकीय सचना (प्रस्तावित)	१७५
१५	आदिवासी विकास विभागाची ४ स्तरांतील प्रस्तावित प्रशासकीय व्यवस्था.	१७६
१६	आयुक्त, आदिवासी विकास यांचे कार्यालयाची प्रस्तावित रचना	१७७
१७	अप्यर आयुक्त, आदिवासी विकास यांचे कार्यालयाची प्रस्तावित रचना	१७८
१८	जिल्हा विकास अधिकारी (आदिवासी उपयोजना) यांचे कार्यालयाची प्रस्तावित रचना	१७९

<u>परिशिष्टे क्र</u>	<u>विषय</u>	<u>पान नं.</u>
१९	वळवी समितीच्या अहवालातील प्रमुखा शिफारसी.	१८०
२०	मोघो समितीच्या अहवालातील प्रमुखा शिफारसी	१८७
२१	पिचड समितीच्या अहवालातील प्रमुखा शिफारसी	१९०

परिशिष्ट - १

समितीने ज्या विभाग प्रमुखांच्या, खाते प्रमुखांच्या आदिवासी विकास कार्यक्रमाबाबत साक्षी घेतल्या त्यांची यादी.

मंत्रालय विभाग	पदाचे नांव
१) महसूल व वन विभाग (मदत व पुनर्वसन)	सचिव
२) महसूल व वन विभाग (वने) सामाजिक वनीकरण	सचिव
३) महसूल व वन विभाग (महसूल व वन)	विशेष कार्य अधिकारी
४) कृषी व सहकार विभाग (पदुम)	सचिव
५) कृषी व सहकार विभाग(सहकार)	उपसचिव
६) गृह विभाग (दळणावळणा)	सचिव
७) ग्रामविकास विभाग	उपसचिव
८) उद्योग उर्जा व कामगार विभाग (उर्जा)	अवर सचिव
९) उद्योग उर्जा व कामगार विभाग (उद्योग)	सहसचिव
१०) शिक्षण व सेवायोजन (शिक्षण) विभाग	सचिव
११) शिक्षण व सेवायोजन (तांत्रिक शिक्षण)	सचिव
१२) नियोजन विभाग	सचिव
१३) आदिवासी विकास विभाग	सचिव
१४) सार्वजनिक आरोग्य विभाग	सचिव
१५) समाज कल्याण सांस्कृतिक कार्य क्रीडा व पर्यटन विभाग	उपसचिव
१६) अन्न व नागरी पुरवठा विभाग	सचिव
१७) सार्वजनिक बांधकाम विभाग	सचिव
१८) पाटबंधारे विभाग	मुख्य अभियंता व सहसचिव
१९) निधी व न्याय विभाग	सहसचिव

खाते प्रमुखा

१) महाराष्ट्र राज्य, परिवहन मंडळ मुंबई	चेअरमन
२) आदिवासी विकास संचालनालय, नाशिक	संचालक
३) आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे	संचालक
४) क्रिडा व युवक सेवा संचालनालय, पुणे	उपसंचालक
५) समाज कल्याण संचालनालय, पुणे	सहसंचालक
६) आयुर्वेद संचालनालय, मुंबई	संचालक
७) प्रधान मुख्य वन संरक्षण, नागपूर	प्रतिनिधी
८) शिक्षण संचालनालय, पुणे	संचालक
९) महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ, नाशिक	प्रतिनिधी
१०) महाराष्ट्र राज्य, विद्युत मंडळ, मुंबई	मुख्य अभियंता
११) पाणी पुरवठा व जलनिःसारण मंडळ, मुंबई	मुख्य अभियंता
१२) पाणी पुरवठा व जलनिःसारण मंडळ, मुंबई	मुख्य अभियंता
	(ग्रामीण)
१३) उद्योग संचालनालय, मुंबई	विकास आयुक्त
१४) उद्योग संचालनालय, मुंबई	सह संचालक
१५) फलोत्पादन संचालनालय, पुणे	संचालक
१६) मत्स्य व्यवसाय विकास संचालनालय, मुंबई	संचालक
१७) दुग्ध व्यवसाय विकास, मुंबई	आयुक्त
१८) पशुसंवर्धन संचालनालय, पुणे	संचालक
१९) कृषि संचालनालय, पुणे	संचालक
२०) भूजल सर्वेक्षण यंत्रणा, पुणे	विशेष कार्यकारी अधिकारी
२१) आरोग्य संचालनालय, मुंबई	संचालक
२२) सांस्कृतिक कार्य संचालनालय, मुंबई	संचालक

परिशिष्ट - २

आदिवासी उपयोजना १९८७-८८ नियतव्यय व त्याची शिर्षानिहाय टक्केवारी

अ.क्र.	क्षेत्राचे नांव	आदिवासी उपयोजनेकरिता एकूण व्यय रु. लाखात	आदिवासी उपयोजनेकरिता एकूण व्यय टक्केवारी
१	२	३	४
१)	रोजगार हमी योजना	२०३१.७३	११.९८
२)	वहातूक व दळणावळण	२०२३.७३	११.७०
३)	मोठे आणि मध्यम पाटबंधारे योजना.	१६७१.००	९.६६
४)	आरोग्य	१५७५.००	९.०५
५)	लघु पाटबंधारे	१५१९.६८	८.७९
६)	पाणीपुरवठा, गृहनिर्माण आणि नगर विकास.	१४७६.६३	८.५४
७)	मागासवर्गीयांचे कल्याण	१२०१.४२	६.९५
८)	विद्युत विकास	१०७७.३१	६.२३
९)	जिल्हयाच्या गरजेनुसार विशेष योजना.	७४५.००	४.३१
१०)	सामान्य शिक्षण	६३२.९४	३.६६
११)	एकात्मिक ग्रामिण विकास प्रकल्प	५८७.९२	३.४०
१२)	वने	४०१.४८	२.२२
१३)	सहकार	२८८.६४	१.६७
१४)	राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार कार्यक्रम	२७७.४४	१.६०
१५)	कामगार आणि कामगार कल्याण	२५७.२७	१.४९

१.	२	३	४
१६)	कृषि संवर्धन	२०५.८२	१.१९
१७)	उद्योग व खानिज	१९१.०४	१.१०
१८)	फलोत्पादन	११७७.६०	१.०३
१९)	सामाजिक वनीकरण	१६१.६०	०.९३
२०)	पशुसंवर्धन	१४१.७४	०.८२
२१)	दुग्धा विकास	१३३.३४	०.७७
२२)	पोषाण	१२४.०२	०.७२
२३)	अवर्षाण प्रवण क्षेत्र कार्यक्रम	९५.६९	०.५५
२४)	तंत्र शिक्षाण	७३.९४	०.४३
२५)	मत्स्यव्यवसाय	४२.१७	०.२४
२६)	पुनर्वसन	३८.४४	०.२२
२७)	मृद व जल संधारण	२६.०५	०.१५
२८)	वर्धा योजना	१९.८०	०.११
२९)	आयाकट विकास	१६.००	०.०९
३०)	माहिती व जनसंपर्क	१३.००	०.०८
३१)	क्रिडा व युवा सेवा	१२.९३	०.०७
३२)	जमीन सुधारणा	१०.५४	०.०६
३३)	लाभक्षेत्र विकास कार्यक्रम	६.८८	०.०४
३४)	समाज कल्याण	४.४३	०.०३
३५)	धारणाग्रस्त व्यक्तीना कर्ज	२.९३	०.०२
३६)	सामुहिक विकास	०.९३	०.००५
३७)	वखाररी व अन्नसाठी	०.६०	०.००३
३८)	सामान्य आर्थिक सेवा	०.२५	०.००१
३९)	सामान्य सेवा	---	---

१	:	२	:	३	:	४
४०)		मुंबई विकास		---		---
४१)		कृषि संशोधन व शिक्षण संस्था		---		---
४२)		कला आणि संस्कृति		---		---
४३)		विज्ञान, तंत्रज्ञान व पर्यावरण		---		---
४४)		कृषि वित्तीय संस्थेत गुंतवणूक		---		---
४५)		भू-संपादनासाठी विशेष व्यवस्था		---		---
४६)		एकात्मिक ग्रामीण उर्जा प्रकल्प		---		---
४७)		रत्नागिरी जिल्हयातील क्षेत्र विकास कार्यक्रम		---		---
४८)		पूर निवारण प्रकल्प		---		---
४९)		प्रादेशिक बँकाना भाग-भांडवल		---		---
एकूण :-				१७२६६.९३		१०० टक्के

परिशिष्ट - ३

सन १९८७-८८ च्या वार्षिक आदिवासी उपयोजनेसाठी निधी
उपलब्ध करून न दिलेल्या विकासशीळांची नावे

(रुपये लाखांत)

अ.क्र.	विकास शीळाचे नांव	सन १९८७-८८ साठी मिळालेला एकूण नियतव्यय
१	२	३
१)	कृष्णी संशोधन व शिक्षण संस्था	७४५.००
२)	कृष्णीय वित्तीय संस्थांत गुतवणूक	२००.००
३)	प्रादेशिक व ग्रामिण बँकांना भाग भांडवल	७.५०
४)	सिंधुदूर्ग व रत्नागिरी जिल्हांतील क्षेत्र विकास कार्यक्रम	४०.००
५)	पूरनियंत्राण कार्यक्रम	१५.००
६)	जलविद्युत प्रकल्प	६८५३.००
७)	उर्जेची अपारंरीक साधने	८०.००
८)	केंद्रीय उद्योगासाठी मुलभूत सुविधा	२७०.००
९)	सर्वसाधारण सेवा	२१०६.३०
१०)	घातू व खानिज विषयक उद्योग	८५.००
११)	बंदर व दिपगृहे	२१२.४१
१२)	नागरी विमान चालन	७३.८८
१३)	अंतरदेशीय जलवाहतूक	१८.००
१४)	विज्ञान व तंत्रज्ञान	५५.००
१५)	नागरी पर्यावरणांत सुधारणा	५५.००

परिशिष्ट - ३ (पुढे चालू) ... (रुपये लाखात)

१	२	३
१६)	बृहन्मुंबईचा परिसर सुंदर बनविण्याचा कार्यक्रम	५२.००
१७)	जल प्रदूषाण नियंत्रण	६५.००
१८)	सांख्यिकी	४३.६८
१९)	महाराष्ट्र विकास प्रशासन संस्था (मिडा)	२०.००
२०)	नियोजन यंत्रणा	२०.००
२१)	कला व संस्कृती	४५.३१
२२)	कामगार राज्य विमा योजना (इ.एस.आय.एस.)	१३.१३
२३)	मुंबई विकास	१२५०.००
एकूण		१२३२५.२१

परिशिष्ट - ४

सन १९८७-८८ च्या वार्षिक योजनेसाठी ९ टक्के पेक्षा कमी
निसतव्यय दिलेल्या विकास शिगाची नांवे

(रुपये लाखांत)

अ.क्र.	विकास शिगाची नांव	एकूण नियतव्यय १९८७-८८	पैकी आदिवासी उपयोजनेसाठी नियतव्यय	टक्केवारी
१	२	३	४	५
१)	पीक संवर्धन	३२६०.९९	२०५.८२	६.३१
२)	मृदू व जल संधारण	२३५७.५७	२६.०५	१.१०
३)	वहारी व अन्न साठवण	९१.६४	०.६०	०.६५
४)	मध्यम व मोठे पाटबंधारे प्रकल्प	३२८२०.५५	१७१२.३७	५.२१
५)	आयाकट	५५०.००	१६.००	२.९१
६)	औष्णिक विद्युत प्रकल्प	४३१९२.६८	१०७७.३१	२.४९
७)	ग्रामीण व लघु उद्योग	१४३५.९२	२९.६६	२.०६
८)	मोठे व मध्यम उद्योग	६७८४.००	१६१.३८	२.३७
९)	रस्ते वाहतूक	५५१०.००	४७५.००	८.६२
१०)	पर्यटन	१३९.४५	०.२५	०.१७
११)	क्रिडा व युवक सेवा	२२४.४७	१२.९३	५.७६
१२)	तांत्रिक शिक्षण	२१३२.१२	७३.९४	३.४६
१३)	वैयकीय शिक्षण व औषधो	६९६.९६	१२.७९	१.८३
१४)	पाणीपुरवठा व मलप्रवाह	२७१४७.३६	१३३०.४७	४.९०
१५)	गृह निर्माण	७३५५.५७	८६.०३	१.१७

परिशिष्ट - ४ (पुढे चालू) ...

(रुपये लाखांत)

१	२	३	४	५
१६)	नगर विकास	२९१६.७७	६०.१३	२.०६
१७)	माहिती व प्रसिध्दी	१४९.२८	१३.००	८.७०
१८)	समाज कल्याण	३०६.१७	४.४३	१.४५
१९)	सामुहिक विकास	६६.१७	०.९३	१.४१
२०)	कडा	६३९६.९२	६.८८	०.११
एकूण		१४३५३४.५९	५३०५.९७	३.७०

परिशिष्ट - ५

सन १९८७-८८ च्या वार्षिक आदिवासी उपयोजनेसाठी ९ टक्क्यापेक्षा जास्त निधी उपलब्ध करून दिलेल्या विकास शिष्टांची नावे

(रुपये लाखांत)

अ.क्र.	विकास शिष्टांची नांव	एकूण नियतव्यय १९८७-८८	पैकी अदिवासी उपयोजनेसाठी	टक्केवारी
१	२	३	४	५
१)	फलोत्पादन	५३९.००	१७७.६०	३२.९५
२)	पशु संवर्धन	१०४४.९५	१४९.७४	१३.५६
३)	दुग्धा विकास	९८०.१७	१३३.३४	१३.६०
४)	मत्स्य व्यवसाय	४६४.४६	४२.१७	९.०८
५)	वने	१२३७.३४	४०९.४८	३२.४५
६)	सामाजिक वनीकरण	१६३७.००	१६९.६०	९.८७
७)	सहकार	२५१०.००	२८८.६४	११.५०
८)	आय.आर.डी.पी.	२२८०.३९	५८७.९२	२५.७८
९)	डी.पी.ए.पी.	६३३.००	९५.६९	१५.१२
१०)	एन.आर.ई.पी.	१९९९.००	२७७.४४	१४.४६
११)	रोजगार	१६२५०.००	२०७९.४६	१२.७५
१२)	भूसुधारणा	७६.२७	१०.५४	१३.८२
१३)	लघु पाटबंधारे	११२८३.०१	१५९९.६८	१३.४७
१४)	रस्ते व पूल	९२७०.७३	१५४८.७३	१६.७९
१५)	सामान्य शिक्षण	५७९६.८०	६२२.९४	११.०७

परिशिष्ट - ५ (पुढे चालू)

१	२	३	४	५
१६)	सार्वजनिक आरोग्य	८४८२.७२	१५५२.२१	१८.३०
१७)	मागासवर्गीयांचे कल्याण	२२४७.९१	१२०१.४२	५३.४५
१८)	कामगार व कामगार कल्याण	१५१२.२४	२५७.२७	१७.०१
१९)	पोषाण	६६४.०९	१२४.०२	१८.६८
२०)	वर्धा प्लॅन	२२०.००	१९.८०	९.००
२१)	विशेष गरजांवर आधारीत कार्यक्रम	६४००.००	७४५.००	११.६४
	एकूण	७५३६९.००	११९८०.६९	१५.९०

परिशिष्ट - ६

दुर्गमक्षेत्रा म्हणून घोषित केलेल्या गावांची यादी -

जिल्हाचे नांव	तालुक्याचे नांव	पॉकेट क्रमांक	पॉकेटमध्ये समाविष्ट झालेल्या गावांची नावे
१	२	३	४
गडचिरोली	१) अहेरी	१	वात्रा बुद्रक वात्रा छुर्द अबालमारी वेंकटपूर कहेळी लंकावेम झेनू बोंद्रा बोगला गुदेलाम मुयाबिनपेट्टा कोटापल्ली रेल्लुतापल्ली नरसय्यापल्ली विदटाराव पेट्टा चंदाराम (माळ) रावणगा-पेट्टा पिरवेली विकयाला वारसेवाडा करंछा मारपल्ली दुबा गुडम मातुकपल्ली रेगुलवाडी दालबारोड मुंदवाडी तेलबिलना

१	२	३	४
गडचिरोली	१) अहेरी	१	रणासिंगपल्ली पारसेवाहा
		२	किस्सापूर दादगेर शिंदू शिंदू (एम) मुखापल्ली जोगनी गुडेलाम देचाली
		२	तोडका पेठा मेदू गड्डम खोजेड विराम घाट बोडरा वाडलापेट चिलखापेट आल्यापल्ली बोटलू-चेर गोलाकारगी राजगट्टा राजू-राम खांडन पटीगांव कारेपल्ली तोड गेडा आरधा ओपनार कोरली गडा
		३	कंडोळी कोरली खुर्द कोरली बुद्रुक पेरिमली

१	२	३	४
गडचिरोली	१) अहेरी	३	अलदंडी चंद्रा पल्ले रेमेपल्ली कुरुमपल्ली कोडे काजा मुंघ्या दाम-रेचा भंगाराम पेट चिटवेली गेरेकोडा दाग रेष्ठा दुबाहुलम ब्रम्हपल्ली येचाली मन्ने राजाराम मुरुमपल्ली
	२) एटापल्ली	१	मंजीगड गर्दावाही बेलागांव गाहगांव कुरमावाडा सिरपूर दोलंडा चन्नादोडी कोटाकैठा कारका थोटसूर करीम गुंडम मालेबारा गडाराम भुमके

१	२	३	४
गडचिरोली	२) एटापल्ली	२	गाटेपल्ली एकनसूर ताडपेल्ली मावेली वाटर वाधागट्टा धावेगुडा गटेरी लंपी एटापल्ली कुट्टी नगुलवाडी मोहार्त हेट्टी हेतलकासा एतमागड कोरनार रेगादंडी कवतार नेलवाडी बुरगी जावेली सेनारी रुन्नूर कुळाली जेजादंडी दोदूर रेकामेटा वौटेली नेट्टाही मोडक्के गट्टागुडा गट्टा

१	२	३	४
गडचिरोली	२) एटापल्ली	२	मोहाडी कुरजेकाही धोरगुदबा कोटी चोडागट्टा पुष्कोटी हिंदूर गव्हाण मंचापंचा हिकार मुखाडा कोईदारते तुंगारकोसी मरुप भारती कोयानार बाडसी मरकान्हा बुलनार कोरपानसी परसाळगोंदी पुसमपल्ली जरावाडा मालेंगा उदेरा गोंदी कुवेर बोडमेट्टा मारधूर खांडीबडेवाडा पंकूर टेकडा टिकामेटा

१	२	३	४
गडचिरोली	२) एटापल्ली	२	कुमुरगुडा बेजूर हेमलकासा बुरगी उदेर बटनपुंडी कुडी पिसामुंडी पडेली केकुमूर दोडोपल्ली ताडगांव केहकपुरी पल्ली कसनसूर बोरीया सारगुडा झीझगांव देदसुर हिंदूर हिवापेटी राणीपिडार धोडराज एरमानर पारपीनार गोंगवाडा भिंतगुडा भिडापल्ली कावंडी गोलागुंडा दरबा

१	२	३	४
गडचिरोली	२) एटापल्ली	३	हितलवारा भाटपेर दुबेगुहा मेडपल्ली धीदराज राणी पिडार मल्लम पोडूर माहेरी ताडपेर बिनागुडा गुडाले पुगांव पेंगुरवाडा कुवाकोडी कावासूर निंधुनी हळोदंडी दिरंगी पुलधेर पेरमलभट्टी सरेमर्का दोमंका तिमेली मोर्दपाद वांगडी मुरंग ब्यार जेवाळी हिकमेटा गर्दावाडा पिसेवाडा नालवाडा

१	२	३	४
गडचिरोली	२) एटापल्ली	३	कोपवाडी मालेंगा
	३) सिरोंचा	१	सिरकोंडा सिरकोंडी काजीगुडाम मारीगुडाम त्राकगुडाम बनलाया रामपल्ली झिंनूर वांद्राईत रोजली रामेश्यादम किस्टप्यामल्ली गोंटा बुलीगुडाम कोसेला
		२	सोमनपल्ली दाद्रया राईगुडाम बातगुडाम असराल्ली कोपेला दुर्गा गेडाम सुकारेल्ली झापा चाल झापाबाद पेंच सोमनूर गुमाल कोंडा जामगांव मारापल्ली सुमार गुडा दामपूर
	४) चामोशी	१	

१	२	३	४
गडचिरोली	४) चामोशी	१	कनेहपूर कोपराळी कोठारी काशीपेठ ताबामहेली (पेच) सुंदरनगर कोंडीगांव चिंचोस्ता
		२	रामपूर रेगेपूर राकृष्णापूर कल्हलगांव नंदगाग सगनापूर गडबोरी मारोडा डोली कृष्णनगर श्रीनिवासपूर दांबेला प्रियदर्शनी रविंद्रपूर वित्तरंजनपूर रामनहानपूर गानपूर सेलूर लक्ष्मणापूर दुर्गापूर
		३	चपलवाडा चाक मछलीघाट माकेपल्ली माकेपल्ली नं४

१	२	३	४
गडचिरोली	४) चार्मोशी	३	मुचोली मांजीगांव हळदगांव कोठारी मुधोली नेताजीनगर ठेकानी धदनूर पेमुंरंडी लेन्यूडा चिमेकन्हाल भाटारी तारोही कुघाडा बांधोणा गिलगांव भांडी कान्हाळ तळोधी नौतुला भाडमिधी टेकेगांव आमगांव जनपमा टेकानी अबापूर जागगा सिरपूर मुरवाला सुरजापूर मरोडा पेकिनकसा रामपूर
	५) गडचिरोली	१	

१	२	३	४
गडचिरोली	५) गडचिरोली	१	कोसघाट सावेला रावणझोरा
		१	गजनगुडा सुईमारा केळीगट्टा तोहगांव राजोली वदालहेती रामगड पोटगांव सुर्यडोंगरी बेनोली कोरकुटी नागवेती किठनटोला देवापूर देवाडा खालगुडा काडसी जडगांव
	६) धानोरा	१	कोहाका-गोकाला खालोदा एडफळ
		१	सिंदेवाडी खामताडा क्षितिया देवसूर खोडी मोवाड तोया गोंदी भेदभाटो मोंहती

१	२	३	४
गडचिरोली	६) धानोरा	१	सिंगापूर निमगांव मुस्का साईधाकनी छांबाडा एसालोडा मुरुपगांव रेगेगोव गोरेकासा चारवाही काटेझारी
		२	वडगांव दब्बा गतानेल्ली दराची
		२	सिनसूर
		२	रिदवाही पन्नेमारा उमरपाल कोहाकवाडी छाकार्काडी माकार्कागांव मुदाझार येनगांव बेनडी गोडलवाडी तोहाकपार हळोही माकेपावली कुठेगांव कारवाफा

१	२	३	४
गडचिरोली	६) धानोरा	२	मेढाटोला सखाराम तोलोडी
		२	जंबाडी पठारगोटा
		२	मुंगनेर मिचगांव तुडमेर मोहेगांव
		२	पुलचाळ गदटा चिचोडा गोटा कचखाल येडमपायली झपडा सरांडा (खुर्द) सरांडा (बुद्रुक) जप्पी
		२	कुमानेर गुंडी कोडेवाडी लेट झोरा पुस्तोला
		२	भापडा येडमपायली (बुद्रुक) कामधाडा कमानगड नानेगांव सावंगा कन्हैरि बोटहूर झोडापापडी दुर्गापूर धोरगदटा

१	२	३	४
गडचिरोली	७) कुरखोडा	१	भाहगांव रहापूर आंधाळी आंबेझारी पार्ची नेहरीआळी सावरगांव नावरगांव (रामटोला) नावरगांव कुलकुल्ली भंडारी रिट चिपारी टाल्ली धागेश्वर रानवाडी धानेगांव लेटारी चिरबेडी येदापूर वावी विवेवाडी भंडागांव सोनसरी मोडागांव उराडी भगवानपूर वाढोळा जांभळी खांब्रामेंदा येडसकुही रिट पालपुंडी येडसकुही (एम)
		१	
		१	
		१	
		२	

१	२	३	४
गडचिरोली	७) कुरखोडा	२	देवगड बेंजारी रिट प्रतापगड बारी
		२	दहाकटोला आंबेखारी तुतेकन्हार नाडेकला (बेतकाठ)
		२	हलतधाग सागळवाही कोचीनारा पिपरझोरा बेळगांव कुकडेल वडगांव कोहाका
		२	जोडलराई दपंडी आंबेहरी
		२	डंकारगोंदी तेगाली बोदेना जागनारा बोडे आंबेखोरी मुरकुटी मायाळघाट मेंटा मोहेगांव बाकाडी मांसी पळसगांव सलंगटोला

१	२	३	४
गडचिरोली	७) कुरखोडा	२	चारभट्टी कोतळडोह लवारी पेरवडी
		२	डोंगरगांव धानोरी लोशीटोला बाम्हणी अस्वलदुडगी दोडकी जांभाडी संदूर सुरवाडी कोसामी बेडगांव नावरगांव भिमपूर भारीटोला सोहाळे होडेपार मारकेहासा रावळी केमुल शिकारीटोला हितापली कोटारा काळेपाठकाता मुळेरी हेतलकासा हिहाकासा पडीकासा बोगाटोला

१	२	३	४
गडचिरोली	७) कुरखोडा	२	खोडेगांव नाहनी चिखाळी तळगांव साधुटोला धानोरी पळसागड दाबरी बेलारगोंदी बोडलदंड बिझापूर प्राणपूर रेट मारकेहासा खारटोला नंदेली हितेकासा कोठारा बेठाकाठी टेकामेंदी काझामखाडका आशिाटोला बोटेकासा तलोधी देकेपार हुकूमसल मसलबुद्रुक कोलार नंदारा कोलंबी गाने मोहाली आडेगांव महालगांव सुसा साहारा कवडापूर सुमठाणा
		२	
चंद्रपूर	१) चिमूर	१	
	२) वरोरा	२	

१	२	३	४
चंद्रपूर	२) वरोरा	२	वडाळा कासरसार हिरापूर सिन्दोली घोरगांव मांडवाभोराड मकसूर लोणार-घोसे वरोरा-मक्ता असपोर मोबारा अम्बोरा ताळारा चोराखोडा लेम्बाडा केम
	३) गोंडपिंपरी	३	साखार-कामटी सातार-भोसला सातार-टुकूम बोरडा-घुरोरवार बोरडा-दिक्षौत कासारगट्टा अंबाई-हुकूम छाक छेनोटी थेंक-धमोटी बार्डा बोरकर डोंगरहळदी चाकहेकट्टीबाडी अंबे-धानोरी अमरी पोतदार अहेरगांव धानोतीदूक

१	२	३	४
चंद्रपूर	४) राजुरा	४	मार्का गांधी रोहापल्ली - खू सौतेकाज्या रोहापल्ली-बू. भारी सोन्हेवाडी बाबपूर भाराई पाटण भोकसापूर धोरराम नंदप्पा आंबेहारी टिअपी टाकाटोला खाडकी टाकाकोनाड डोंगरगांव रामपूर गोविंदपूर नवेगांव कवडगोंडा गोनेरी पांढरवणी अमरहारी दुरगाडी खाडकी खापापेठ शिावेपेर मुंगलहिरा टीप्पा अमरहिरा टंगाला मांडवा चनाई-खू. सावळीहिरा येबापर

१	२	३	४
चंद्रपुर	४) राजपुरा	५	पाटण लाम्बोरी नरपाठार गडसाल कमलापूर नाकेवाडी चारपाना शोडवाही वणी-खू टेकमांडवा हिरापूर मार्कलमेटा
भांडारा	१) मोरेगांव-अर्जुनी	१	अंभोरी अराटोंडी जांभाभाडी जुनवाही इलाडा साईगांव कन्हालगांव कणोरी गांधारी गावरा केशोरी बारोनी केलवाडा गरदनपूर गेवरी पारसटोला खाडकी राजोली भानोली तिरखुरी

१	२	३	४
भंडारा	१) मोरेगांव-अर्जुनी	२	तुमडोकसा महाजटोला पळसगांव रामपूरी येलोडी पौनी दाभटेकाडी येडी सुरटोली माहुली जब्बारखाडा टीडाकार चुटीया तांबोरा मलकाशरी
	२) देवरी	३	बेळगांव धानोरीधा भागी वाडेकसा मुरमाडी कडीकसा पौनी इस्तरा चिंचोटा कोसाबी पोलसोला वनधारा चिपाटी तुंबडीकला डोंगरगांव गोवारा

१	२	३	४
भंडारा	२) देवरी	३	मिसिपोरी उचपूर खामखुरा रावहाडी गोठणमार काकोडी मेहताखोड तुबरी येडामागोंडी महाका गजरबाबा काळकसा धावाककेडी धामडीटोला निलज माळेगांव नाकाडी केसुरी नवाटोला रेगेपार उशीखोडा दल्ली केसलवाडा पांढरवणी मैचपूर डुग्गीपार देवपेली सालेधारणी साहीकेपार सुबाठोला खांटालाव सालेगांव चरभाटा

१	२	३	४
भांडारा	२) देवरी	४	चट्टाटोला छुरझारीटोला टेकेबेडार पिंडेकडार जमनापूर आमगांव मुडीपार वाडेगांव कनारपल्ली कोयलारी महाघाटा कोहलीमार पिंडकेपार
		५	भारेगांव राजमडोंगरी तोयागोंडी नकटी
	३) सालेकसा	६	मुरपार पिपारीया निंबा गंधुरझरी विचारपूर तोयागोंडी तुरकरझरी बंजारी दारेकसा दंडारी सोनखोरी पोतडवना जांबाडी बाकलखारा जामकुंडी चांदसूरज

१	२	३	४
भंडारा	३) सालेकसा	६	मुरकुडोह दलदलकुही कचरगड काहली हलबीटोला
नागपूर	१) रामटेक	१	सुराला देवळी बोर्डा खुमारी भाडेवाही चोरखुमारी कांद्री चोरबाहुली
		२	खापा सितबारी पिपारीया छोटी जमुनिया मोहागांव तुधापार बोहाडा हिवरा चारगांव चौधिया पालोरा
		२	अंबाझरी पाथराई फलझरी शाहापू
		३	कट्टा झिजारिया देवळापार डोंगरतळ

१	२	३	४
नागपूर	१) रामटेक	३	हाटीखोडा उसरोपार सावरा सांपटी
		४	पोनी सवंगा मझेगांव वारघर हिवरा अभारी चिचल महारपेठा राणीजाम घोटी सल्लाइ तंगाळ चिकनापूर अकोला फुलझरी खामोरां भोंडरी शिादेवाणी खिाडकी तय्यापार बेल्हा नाखापूर सिरसोली उमरी जुनेवणी नवेगांव गोरेघाट वडांबा

१	२	३	४
नागपूर	१) रामटेक	४	नवेगांव दुलारी चावरी लोव्हा सीतापूर पिंडकेपार कारसघाट मानेगांव गुररा खुरसापार
अमरावती	१) धारणी	१	धाकरमळ केकाड चतवाबोड कातकुंभा हातमाळा भोडीलावा कसाईखोडा पाडीडाम बेरागड हरडे सावळखोडे कुसुंगा रंमुबेली कुंदा दोकडा चोपान खामडा बड दिदमडा बेरडा-बडे भुलोरी घोला

१	२	३	४
अमरावती	१) धारणी	२	मलुर बोर्धाट जंम्बु कोठा कारा
		३	सुसर्डा शिवसरी गाणीगांव हराबंबई कंजोली गोलाई मायरखोडा दादरा भवर रेहदया मारडू
	२) चिखालदरा	१	विविलिया टेंभू हिगवा राहू खारी बिबा अबिका लखोवारा पानवा बासगाण कमेडा
		२	हातरु मारीटखोडे सोडीमल अवधार नवलगांव रोजरी

१	२	३	४
अमरावती	२) विखालदरा	२	चुनखारी बिच्चूखोद्य बोस्थ्याखोडा
		३	बडनागपूर चिचपाट लालईबाल्डी कालापानी बागलीनगा राईटेक
		४	सावरपाणी छारपानी काकादरी अकई चोरयामल पिपादुरी टेंबुरसोंडा बहारपूर
यवतमाळ	१) मारेगांव	१	अंबेसरी सुसरी पेटारी रोहपत वटोनाबंदी खानदानी कोंडगी वांगदर दुगोडा खोरगांवखोडी सुरबी रायपूर सिंगणापूर गोधानी हिवरी

१	२	३	४
यवतमाळ	१) मारेगांव	१	अर्जनीपोड वागाव केगांव बोरगांवबंदी
		२	मांडवी पीवरडोल गवारा जूननी कारेगांव कू. नेबाडेबी कुंदी आंबेजरी आंबेजरी कु.
		३	महाडपूर कोंडखिंडी मांडवा दाभाडी
		३	झामकोला दरार येसापूर येवकी शोकापूर बेरसाईपेठा मरकी कू. मरकी बु. अरकूली वाढोना हू. डोंगरगांव कोसार पादरकवडा चिंचाडा गांवरला वरुड

१	२	३	४
पवतमाळ	१) मारेगांव	३	डोलडोंगरगांव वजूजा लाखापूर
नांदेड	१) किनवट	१	तक्कडकोट सिरंजनी दहेगांव सांबरलोळ (माहेपूर) सारकूर दिगडी लाला धानोरा (दिगडी) माहेपूर खोडी पितांबरवाडी राजगड(डुकरावे) (निवपूर) गणेशापूर बागोळा राजगडतांडा निवपूर रामपूर मुंगशी मैडकी रामपूर तांडा पाचुंदा चोरडा भोरडा जुनापाणी(चक्रमवाडी) रामनाईक तांडा पवनाळा साळंबी भेट धारमवाडी तोळातांडा वाईतांडा रेवानाईक हरडफ

१	२	३	४
नांदेड	१) किनवट	१	सायफड करडगांव बोड्याव्हाण सावरखोडा नाईकवाडी लोकरवाडी मलकागुडा पार्डी आष्टा पडसा कोळी सायफळ पार्डी तांडा बोधा टेंभी तांडा मसालातांडा भावती वायफणी सतीगुडा सिंदखोडाधानोरा गोरी टेंभी तांडा पाधारी पिंपळशेंडा लिंगी तांडा लिंगी खोडी सिंगोडा सिरपूर हिरपूर भोडखोडी डोंगरगांव (सिंदखोड) मिनकी पिंपळगांव वझरा बू.
		२	

१	२	३	४
नांदेड	१) किन्नवट	२	दरसावंगी निराळा तांडा तलाई गोंडखोडा येदा पेंटा पाडीं छुर्द भलजा पाटोदा चिखाली पिंपरी भंडारपाडी कपट बू. झलकवाडी तललारा करंजी (हस्तापूर) दिग्रस झजेगांव सिंगारवाडी चिखाली पिंपरफोडी करंजी सोनवाडी लाकरवाडी ठाकरवाडी
पुणे	१) जुन्नर	१	निमगिरी छोरे हाडकाले देवळे हिरडी पाटधार अंजनावळे तळेरान तळमाचीवाडी कोकाटवाडी

१	२	३	४
पुणे	२) आंबेगांव	२	बोरघार तांबे असोणे माळीण सुकळवेटे आंबे आमडे जाळपूरवाडी झाळून इंगळून हातवीडा डोणे उचिछल शिवाळी भिवाडे बु. भिवाडे खु. पिपारेवाडी दरमुलाई हिरवेपठार तांबे
	४) खोड	३	तांबे मोरीशा दाळणागांव चिखालगांव गुडडी एकलहरे
धुळे	१) अक्कलकुवा	१	वडफळी पांढरीमाती जांभीमन मोकाल चापडी केवडी

१	२	३	४
धुळे	१) अक्कलकुवा	२	भांगरापाणी पिंपरापाणी वेरी वेनवई वलखोडी कांजळे खोरसबरे सांबार वहसखोबरा माळ भाकडकुंडा डेबरामाळ
		३	चामने गोडावणी खुंट गवाहन अंबारीबार तुडीकुंट उर्मिलामाळ वेरी बेडकुड वडीबार बोरीकुंट बोरवाडी वडफळी
	२) धाडगांव	१	उमराणी शांगीगावाड शोलकुई धातगाडे राजबडी कमोद कुंडवाडा बळीद बु. खाडी बु.

१	२	३	४
धुळे	२) धाडगांव	१	खोर्डी बू. कतरा शिंदवाडी तलखाडी कवायेड बोरी चिखाली बिलगावजन गंदे
		२	त्रिशुल तोरणमाळ खाडक्या पाणी शिंदीदिगार भवरी
	३) नवापूर	१)	बालमराय हैलडाणी बेडकी दापूर नांगीपाडा
	४) शिरपूर	१	नवी बोरडाई उमरडे काळापाणी वाकवड काकडमळ गुरडपाणी नांदवनचौकी
नाशिक	१) सुरगाणा	१	राशा माटा
		२	रगतविहीर कुंकडणे पांगराणे

१	२	३	४
नाशिक	१)सुरगाणा	३	चिंचले पाघारणो चिंचपाडा कुरजूल
		१	झापडपाडा
		२	कोकरीवहिर नोंडतपाडा खिरंडी माटी
		३	तेन्होपाडा खोबलेतिगार
		४	कलमणो काचमरपाडा सायलपाडा
		५	अमडा वाघाडी
		६	दुधावल
		७	पिंपळचेड कोटबा
		८	देडसे आंबोले सरमळ
	२)पेठ	१	अंत्रुटे
		२	विकास अंबरपाडा भूवन
		३	हरसूल दळपदपुल तोरंगणान खाडकी तोंडवळ

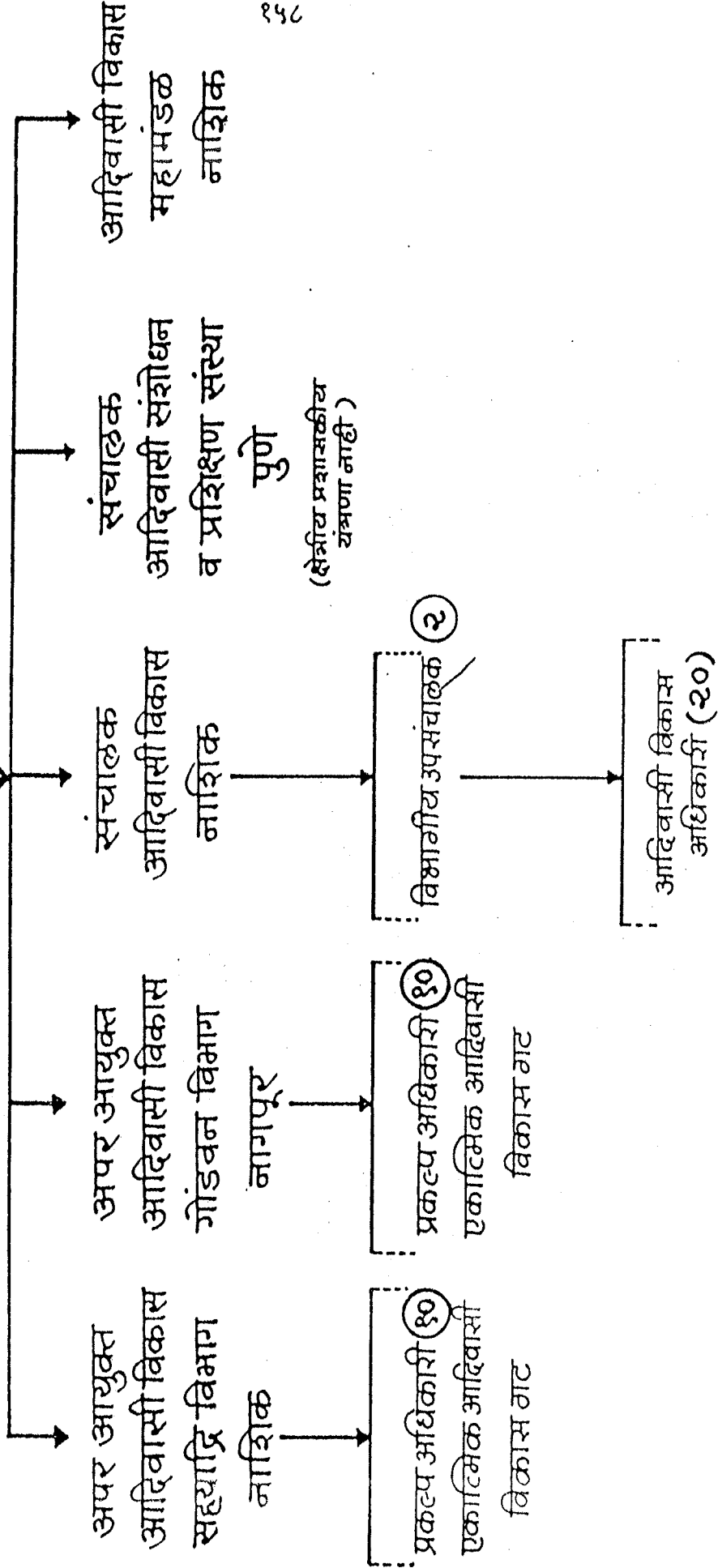
१	२	३	४
नाशिक	२)पेठ	१	औझार मूलवड रायते भागोल
		२	मुळवड (बोरीमल) गंरजपाडा
		३	भूतमोछाडा रयते
		४	गावधा मोरंबी
	३)कळवण	१	रापानीखारडे नारआंबे
	४)इगतपुरी	१	तळेगांव पुगळगव्हाण बोरली
		२	पिंपरीसादरोड भावली खुर्द गवाडे पूरंगवाडी
ठाणे	१)जव्हार	१	चांभारशेत तिलांडा पिंपळशेत खारोड
	२)वाडा	२	केळठण गोराड निंबोळी गायगोठा
	३)शाहापूर	३	दांडा अन्नरवेण फुगाळे कोथळे हिंगळूद

१	२	३	४
ठाणे	३)शाहापूर	३	चौंटा खु. गांडूळवाडा चौंटा बू. छारखींड वातीवरे दिवाणपाडा लोटल्याची वाडी पिटनी
	४)मुरबाड	४	
जळगाव	१)चोपडा	१	मोचिरा आसलवाडी उमरधी गौरधपाडा सत्रासेन वैजापूर भालापूर करजाने बारेमाळी विष्णापूर मैलाणी देवहारी जिरायतपाडा छारपाडा लंगडा अंबा गड-या जमाना उस्माली
	२)यावल	३	पाल अंधारमाळी निमडा तिड्या मोरमांडली
	३)रावेर	४	

आदिवासी आयुक्त यांचे अधिनस्त प्रशासकीय यंत्रणा

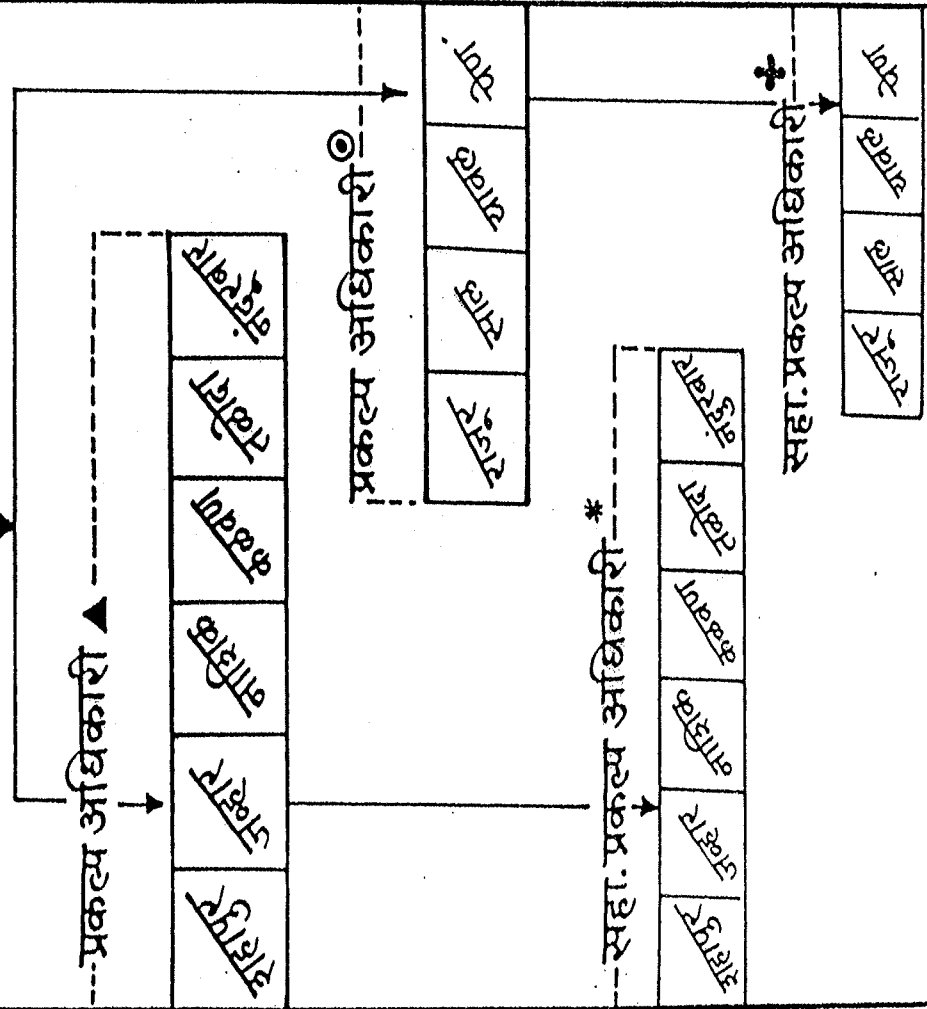
साचिव तथा आयुक्त आदिवासी विकास

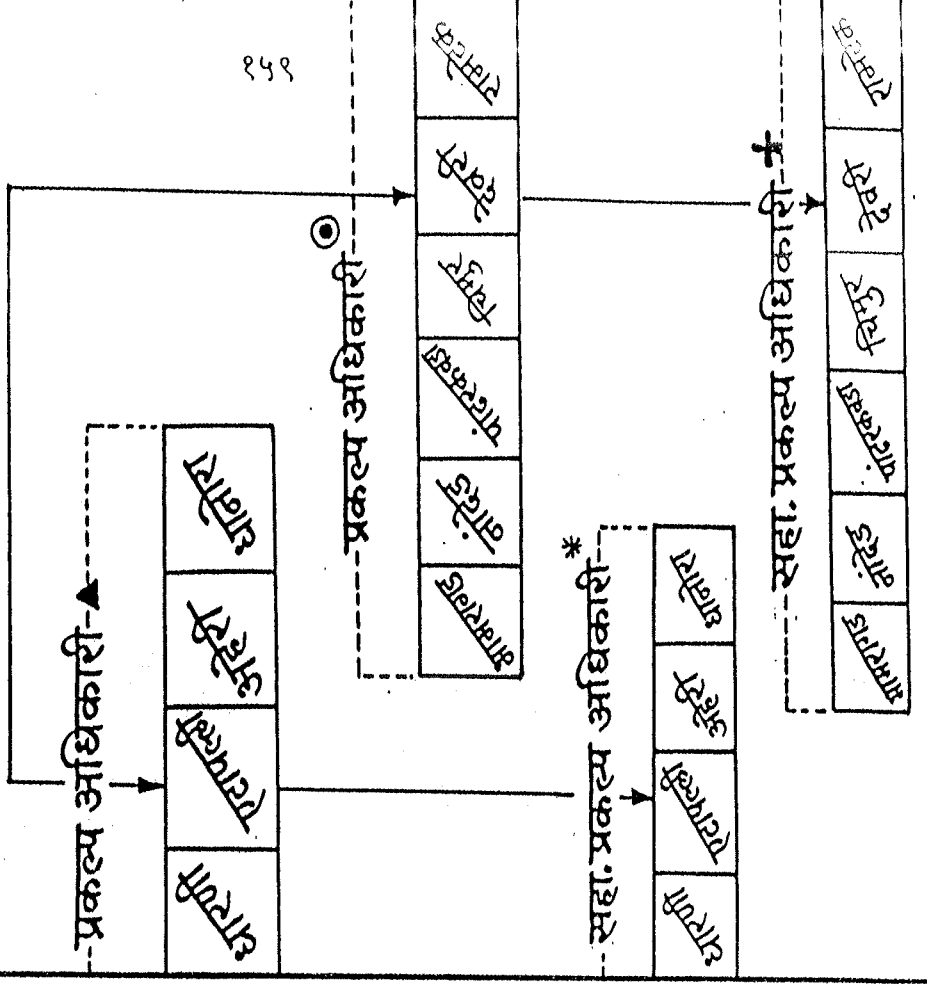

सचिव तथा आयुक्त आदिवासी विकास

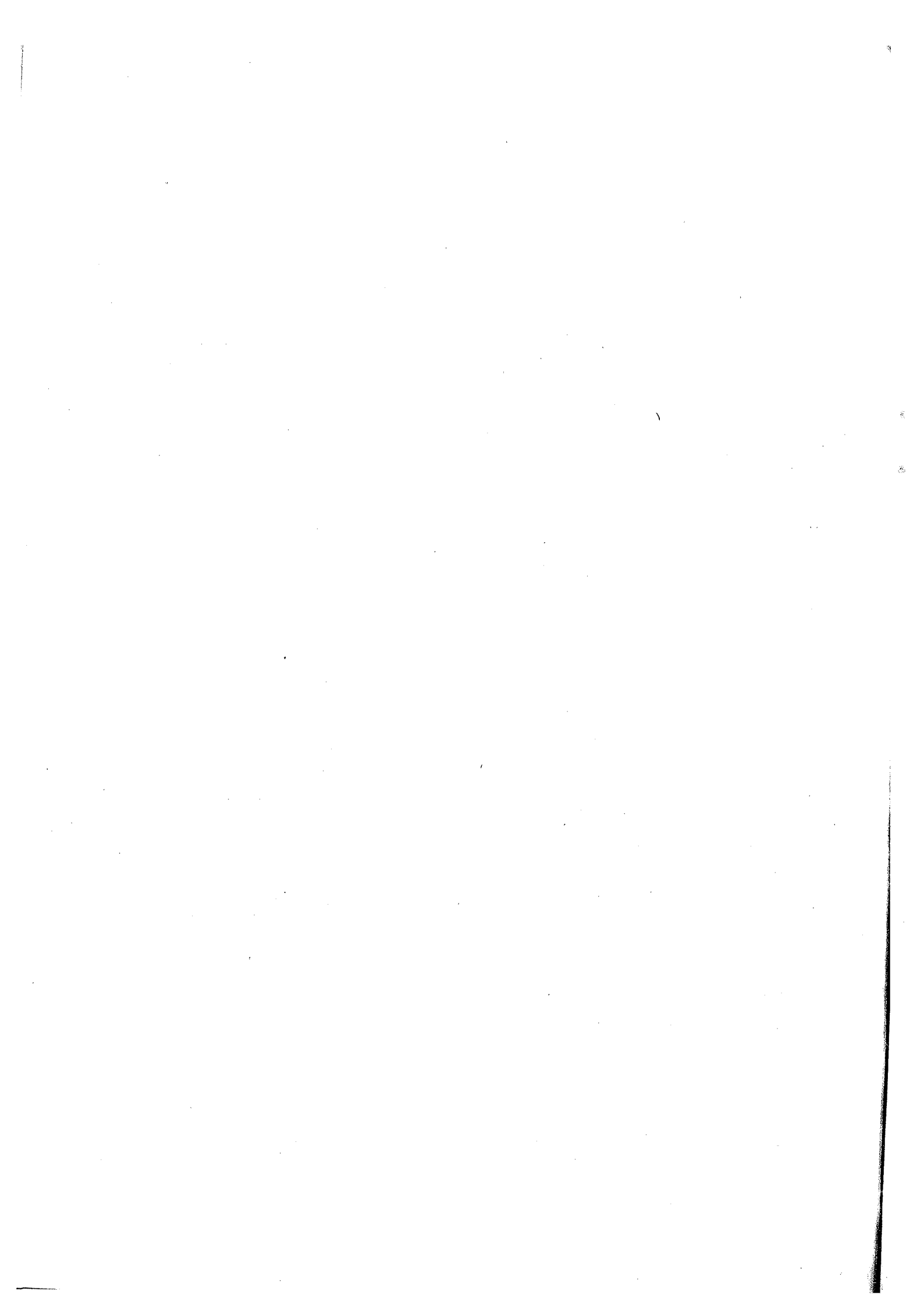
अपर आयुक्त, आदिवासी विकास सहायत्री विभाग, नाशिक

अपर आयुक्त, आदिवासी विकास गो. वि. नागपूर

▲ - उपसंचालक स्तर
 ○ - सहा. संचालक स्तर
 * स. प्र. अ. (वर्ग-२)
 † स. प्र. अ. (वर्ग-३)

Government of Andhra Pradesh

Abstract

Tribal Welfare - Streamlining of administration in Tribal Sub-Plan areas to gear up implementation of development programmes - Introduction of single line administration - Orders - Issued.

GENERAL ADMINISTRATION (SPECIAL A) DEPARTMENT

G.O.Ms.No.434.

Dated : 14-8-1986

Order

The Integrated Tribal Development Agencies (ITDAs) Vizianagaram, Srikakulam, Visakhapatnam, E.Godvari, West Godavari, Khamman, Warangal and Adilabad were established with the primary object of ensuring any integrated approach towards implementation of developmental programmes for tribals in the Sub-plan areas. The Project Officers of Integrated Tribal Development Agencies were vested with the administrative control over Agriculture, Horticulture, Live-stock farms, Ashram Schools etc. The Block Development Officers of Tribal Development Blocks were also brought under the administrative control of Project Officers who were empowered to initiate confidential reports on the concerned Block Development Officers. The District Tribal Welfare Officers of the Districts where there are sub-plan areas were designated as Assistant Project Officers and are placed under the administrative control of Project Officers. The entire staff sanctioned for the implementation of Tribal Welfare Programme in Sub-Plan area and the special staff

sanctioned for implementing the protective regulations in the Scheduled areas of the State were also brought under the administrative control of the Project Officers.

2. It has been observed that there are several Departments working in the Sub-Plan area independent of the Integrated Tribal Development agency and the Project Officer, Integrated Tribal Development Agency. As a result, the tribals are forced to approach several agencies for redressal of their grievances in developmental as well as regulatory matters. It has therefore been considered necessary by Government that all officers and staff working in the Sub-Plan area irrespective of their departments should be brought under the administrative control of the Project Officer, Integrated Tribal Development Agency, a single agency. This is intended to facilitate better coordination among all the functionaries operating in sub-plan area and to meet the needs of tribals who can look to a single agency for all their problems.

3. Government accordingly after careful consideration of the matter, issue the following orders :-

i) The Project Officers of the Integrated Tribal Development Agencies who are in the Senior-Time Scale of IAS shall be redesignated as Project Officer, Integrated Tribal Development Agency and Ex-Officio Joint Collector (Tribal Welfare) and Additional District Magistrate.

ii) The Project Officers of the Integrated Tribal Development Agencies holding a rank of special Grade Deputy Collector or lower in rank than Senior Time Scale of IAS shall be redesignated as Project Officer, Integrated Tribal Development Agency and Ex-Officio Additional Joint Collector (Tribal Welfare) and Additional District Magistrate.

iii) Such of the powers as now exercised by the Collector Joint Collectors/District Revenue Officers as per GO.Ms.No. 77, Revenue, dt.22.1.1968 and shown in the Appendix to this order shall be exercised by the Project Officers of Integrated Tribal Development Agencies in the Districts of Srikakulam, Vizianagaram, Viskhapatham, E.Godavari, W.Godavari, Khamman, Warangal and Adilabad in so far as the Tribal Sub-Plan areas is concerned and necessary notifications etc. in this regard will be issued from the Revenue Department.

iv) The Project Officers of the Integrated Tribal Development Agencies will be designated as Additional Agents so far as agency areas are concerned.

v) All developmental programmes in the sub-plan area shall be approved by ITDAS.

vi) All officers and staff in the sub-plan area, concerned with regulatory and developmental functions shall be under the administrative control of the Project Officer, Integrated Tribal Dev. Agencies.

vii) In respect of officers whose jurisdiction lies both inside and outside sub-plan area, the officers will be

responsible to Project Officers, Integrated Tribal Development Agencies as far as Integrated Tribal Development Agency area is concerned.

viii) The Project Officers are authorised to call for any record, review and inspect the works being executed by any department in sub-plan area.

ix) All postings and transfers of the highest non-gazetted and the gazetted personnel in regard to and within Integrated Tribal Development Agency area should be made in consultation with the Project Officers and personnel will be screened as per GO.Ms.No.11, Social Welfare (D) Department, dated 18-1-1977.

x) In all recruitments for sub-plan area, the Project Officers, Integrated Tribal Development Agency will be the Chairman/Member of the Selection Committee.

xi) The Project Officer, ITDA will add remarks on the work of the officers in the Annual Confidential Rolls of the officers concerned.

Government also direct that the orders issued in the para 3 above are in addition to the powers already conferred on the Project Officers of Integrated Tribal Development Agencies.

(BY ORDER AND IN THE NAME OF THE GOVERNOR OF ANDHRA PRADESH)

SHRAVAN KUMAR
Chief Secretary to Government

A P P E N D I X

POWERS OF COLLECTORS, JOINT COLLECTORS AND DISTRICT REVENUE OFFICERS DELEGATED TO PROJECT OFFICERS, INTEGRATED TRIBAL DEVELOPMENT AGENCIES

I. Public Servants

1. Confidential Reports of all Gazetted Officers in the Revenue Departments including Mandal Revenue Officers, Divisional Officers in sub-plan area.

2. Confidential Reports of all Gazetted Officers of other Departments within sub-plan area including Police, Forest Department etc.

3. Enquiry into allegations against the Gazetted Officers in sub-plan area.

II. Planning and Development

1. All works relating to Planning and Development within sub-plan area.

2. Control and supervision over officers doing development work within sub-plan area as Project Executive Officers and Block Development Officers.

III. Agency

1. In the capacity of Additional Agent to Government, he will attend to the following duties :

- 1) Agency administration and development
- ii) He will be appellate authority over the orders passed by the Special Deputy Collector (Tribal Welfare) on L.T.R.

iii) The Collector will continue to retain the power of appellate authority and interfere with the orders if he so chooses.

2. The A.P. Scheduled Areas Land Transfer Regulation, 1959 (A.P. Regulation No. I of 1959)

3. The A.P. (Scheduled Tribes) Money Lenders Regulation-I of 1960.

4. The A.P. (Scheduled Tribes) Debt Relief Regulation, 1960 and 1970.

5. The A.P. Mahals (Abolition and Conversion into Ryotwari) Regulation 1960 and 1970.

IV. Inspection

Inspection of works of all Departments situated in sub-plan area.

V. Magisterial powers of Additional District Magistrate

1. Powers under Criminal Procedure Code	} in the sub-plan area
2. Enquiry cases of torture by policy	

VI. Forests

1. A.P. (Andhra Area) Preservation of Private Forest Act (Act XII of 1954) in sub-plan area
2. The A.P. Forest Manual in sub-plan area
3. The A.P. Forest Act, 1967 (Act I of 1967) in sub-plan area.

VII. Epidemics

1. The A.P. Public Health Act (Act III of 1939)

VIII. Miscellaneous

1. Co-operative Societies Act

2. Weights and Measures

3. Fisheries

आदिवासी विकास अधिका-यांकडील शैक्षणिक संस्थाची माहिती देणारा तक्ता

अ.क्र.	आदिवासी विकास अधिकारी	शासकीय आश्रम शाळा संख्या	अनुदानीत आ.शाळा संख्या	शासकीय वसतिगृहे संख्या	रकाना १,२,व ३ ची बेरीज	रकाना ३ व ४ च्या विद्यार्थ्यांची संख्या	एकूण वर्ग ३ व ४ कर्मचा-यांची संख्या
१	२	३	४	५	६	७	८
१)	आदिवासी विकास अधिकारी, नाशिक	२५	११	८	४४	१२४७६	७०२
२)	आदिवासी विकास अधिकारी, कळवण	२६	०९	५	४०	१२४८१	६८८
३)	आदिवासी विकास अधिकारी, ठाणे	१५	०७	७	२९	५२९७	४१८
४)	आदिवासी विकास अधिकारी, शाहापूर	२७	०६	७	४०	९७४०	६९७
५)	आदिवासी विकास अधिकारी, डहाणू	२४	१२	५	४१	९६९३	६१८
६)	आदिवासी विकास अधिकारी, नंदुरबार	२७	१३	१२	५२	१२८५३	७३२
७)	आदिवासी विकास अधिकारी, तळोदा	२७	१३	१०	४८	११७२१	७११
८)	आदिवासी विकास अधिकारी, पुणे	१९	०३	५	२७	६०९४	५७२
९)	आदिवासी विकास अधिकारी, राजूर	१२	०४	४	१९	५०५६	४५८
१०)	आदिवासी विकास अधिकारी, जळगाव	१०	०६	१	१७	६४८२	३२१

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

११)	आदिवासी विकास अधिकारी, औरंगाबाद	०५	०१	२	८	१९९८	१४८
१२)	आदिवासी विकास अधिकारी, अमरावती	१६	०३	३	२१	४८२८	४३०
१३)	आदिवासी विकास अधिकारी, अकोला	०५	०१	३	९	१५७३	१४९
१४)	आदिवासी विकास अधिकारी, यवतमाळ	२१	०७	८	३६	७५९३	७१३
१५)	आदिवासी विकास अधिकारी, नांदेड	१५	०४	६	२५	५९६७	४६२
१६)	आदिवासी विकास अधिकारी, नागपूर	१०	१	५	१६	३०५१	३०३
१७)	आदिवासी विकास अधिकारी, गोंदिया	९	२	४	१४	२८९१	२३८
१८)	आदिवासी विकास अधिकारी, अहेरी	१२	१२	४	२२	४५६१	३३५
१९)	आदिवासी विकास अधिकारी, गडचिरोली	२०	१	७	२८	५२८५	६३४
२०)	आदिवासी विकास अधिकारी, वंद्रपूर	९	३	७	१८	२३४५	२७९
२१)	आदिवासी विकास अधिकारी, मुंबई	-	-	१	-	-	२१

एकू ण :-

३३४ ११९ ११४ ५६७ १३१९८५ ९६२९

२५०

शिक्षण विभागाच्या निवासी शाळा व शासकीय आश्रम शाळांची प्रशासकीय व्यवस्था

शिक्षण विभागामार्फत चालू असलेल्या विद्या
निकेतना जास्तीत जास्त मंजूर कर्मचारी वर्ग

आदिवासी विकास विभागामार्फत चालू असलेल्या
शासकीय आश्रम शाळातील जास्तीत जास्त
मंजूर कर्मचारी वर्ग.

अ.क्र.	पदनाम	वर्ग	वेतनश्रेणी	पद संख्या	पदनाम	वर्ग	वेतनश्रेणी	पद संख्या
१	२	३	४	५	६	७	८	९
१)	प्राचार्य	वर्ग-१	२२००-३७००	१	माध्यमिक मुख्याध्यापक	वर्ग-३	२०००-३२००	१
२)	कुलप्रमुखा	वर्ग-२	२०००-३५००	१	प्राथमिक मुख्याध्यापक	वर्ग-३	१४००-२६००	१
३)	गृहप्रमुखा	वर्ग-२	२०००-३५००	१	अध्याकाक (प्राथमिक शिक्षाक श्रेणी)	वर्ग-३	१२००-२०४०	१
४)	मुख्य लिपीक	वर्ग-३	नियमित वेतन श्रेणी	१				(३)
५)	वरिष्ठ लिपीक	"-	"-	१	कनिष्ठ लिपीक	वर्ग-३	नियमित वेतन श्रेणी.	१
६)	कनिष्ठ लिपीक	"-	"-	३				(१)
				(५)				(१)

१	२	३	४	५	६	७	८	९
७)	सहाय्यक शिक्षक वर्ग-३	निर्णयित वेतन श्रेणी	१८	माध्यमिक शिक्षक वर्ग-३	निर्णयित वेतन श्रेणी	४		
८)	चित्राकला शिक्षक	"	१	प्राथमिक शिक्षक	"	७		
९)	अध्विल शिक्षक	"	३	बालवाडी शिक्षक	"	१		
			(२२)					
१०)	अध्विल मेडीकल अटेंडंट	"	१	प्रयोगशाळा सहाय्यक शिक्षक	वर्ग-४	१		
११)	चपरासी	वर्ग-४	६					
१२)	स्वयंपाकी	"	(६)					
१३)	स्वयंपाक गृहनोकर	"	२					
१४)	कामाठी	"	११					
१५)	वॉटरमन	"	१०					
			२					
			(२५)					
१६)	सफाई कामगार	"	२	सफाईदार	"	१		
			(२)					

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९

१७) चौकीदार वर्ग-४ नियमित वेतन चौकीदार वर्ग-४ नियमित वेतन १

-----
(२)

१८) पंप ऑपरेटर वर्ग-३ -"- -"- दाई (रु.५०/- एकत्रित) १

१९) चालक -"- -"- १

६८

३७

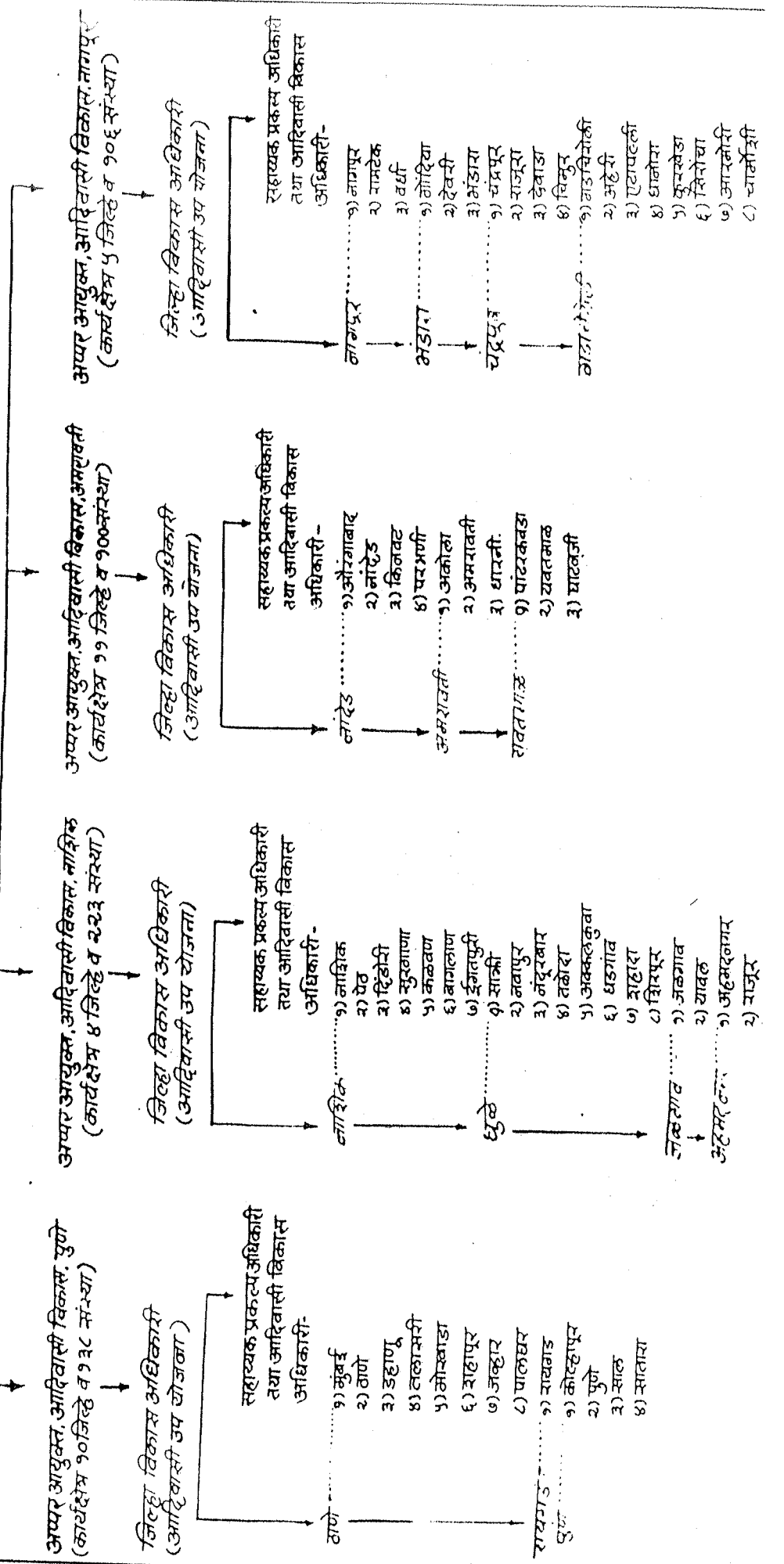

आयुक्त आदिवासी विकास व संचालक, आदिवासी विकास यांचे कार्यालयाचे एकत्रिकरण करून आयुक्त आदिवासी विकास कार्यालयीन निर्माण केल्यास त्याची विभागीय जिल्हास्तर तसेच प्रकल्प व तालुकास्तर प्रशासकीय यंत्रणा दर्शविणारी माहिती.....

आयुक्त, आदिवासी विकास

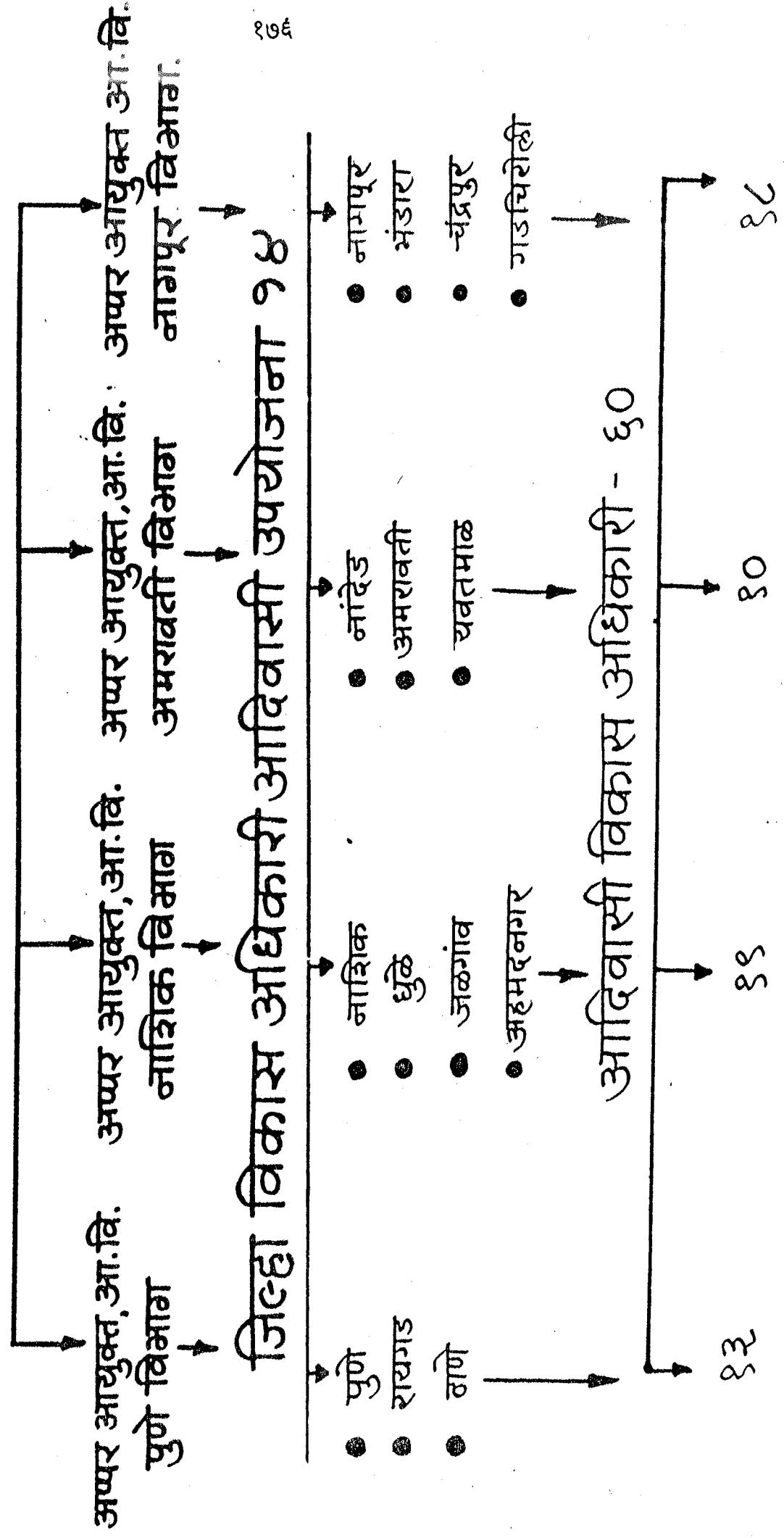

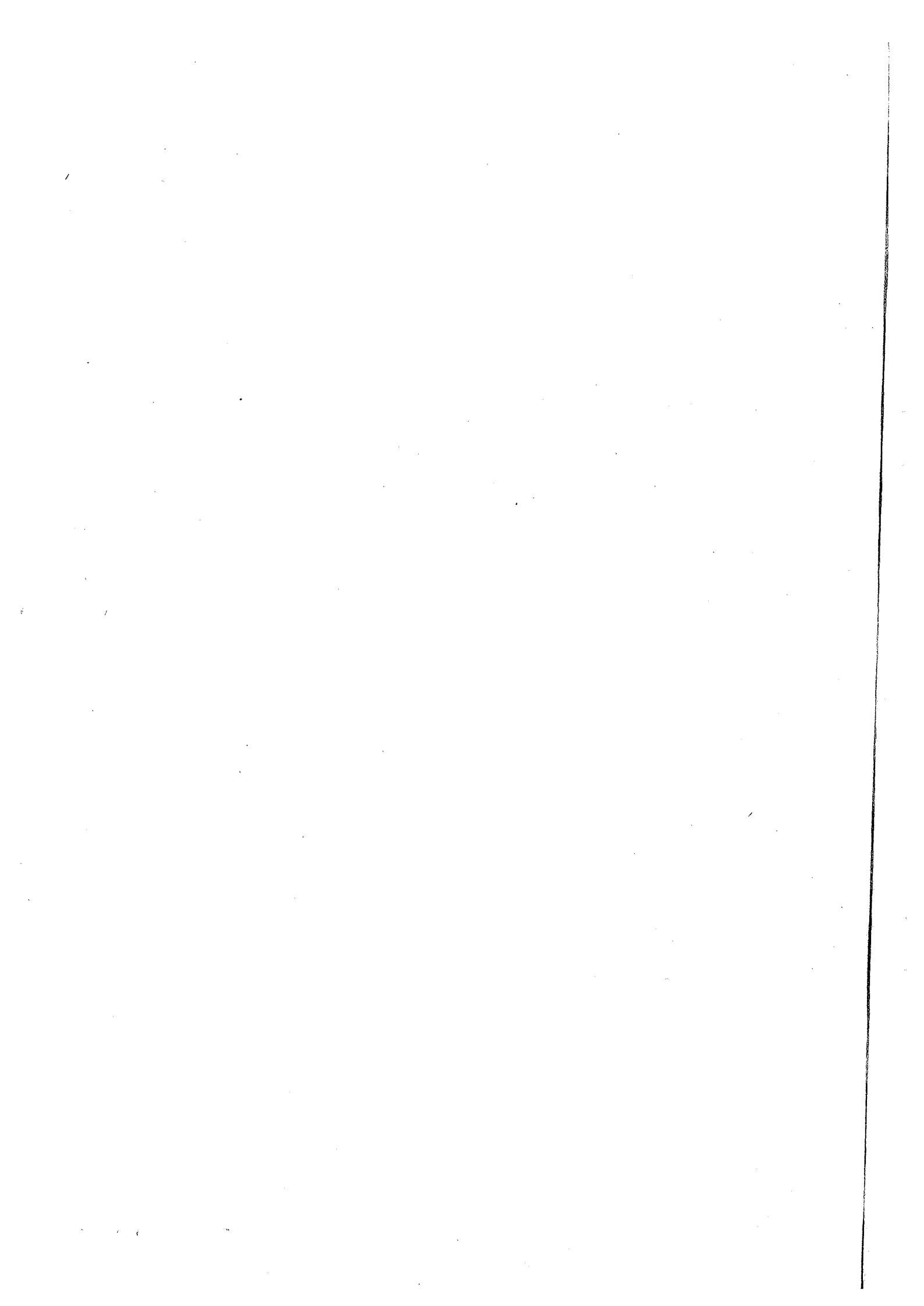

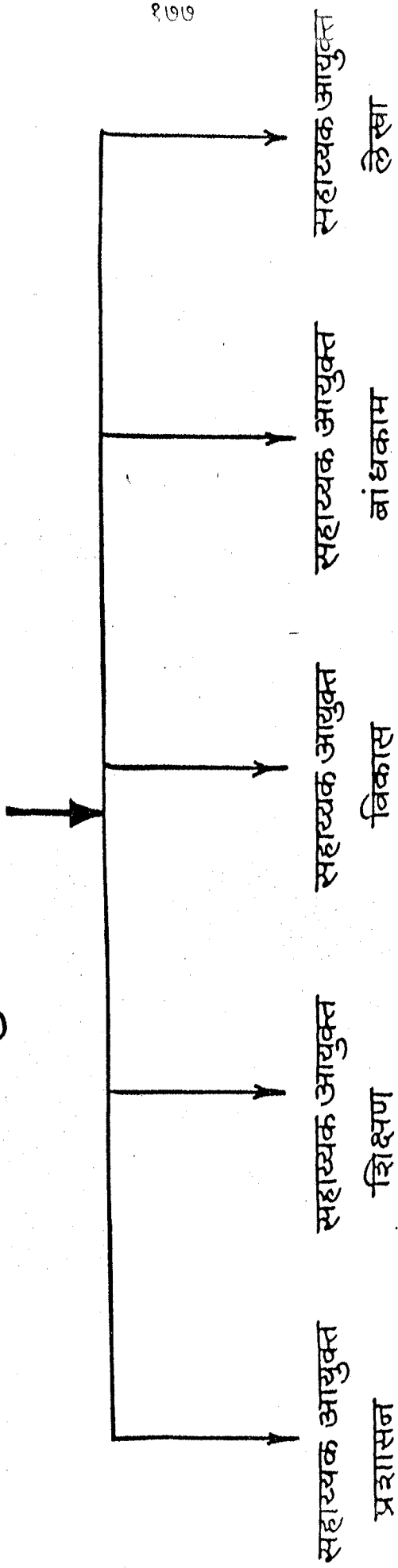
आदिवासी विकास विभागाची क्षेत्रीय प्रशासकीय व्यवस्था

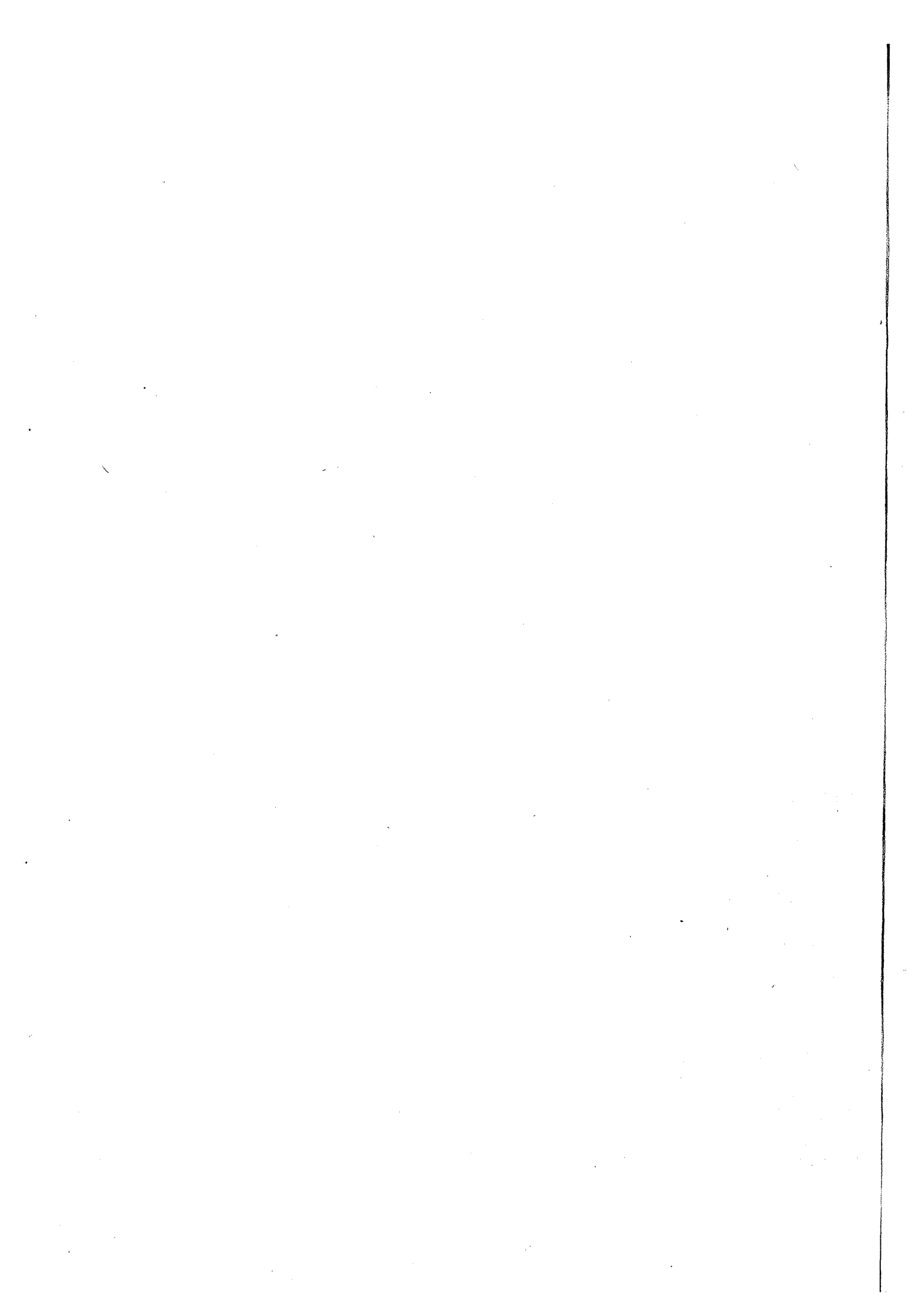
आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक

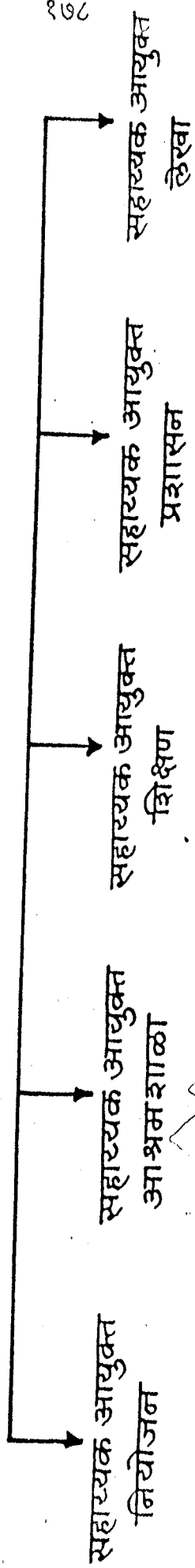

आयुक्त, आदिवासी विकास यांचे कार्यालय आयुक्त, आदिवासी विकास

अप्पर आयुक्त आदिवासी विकास,

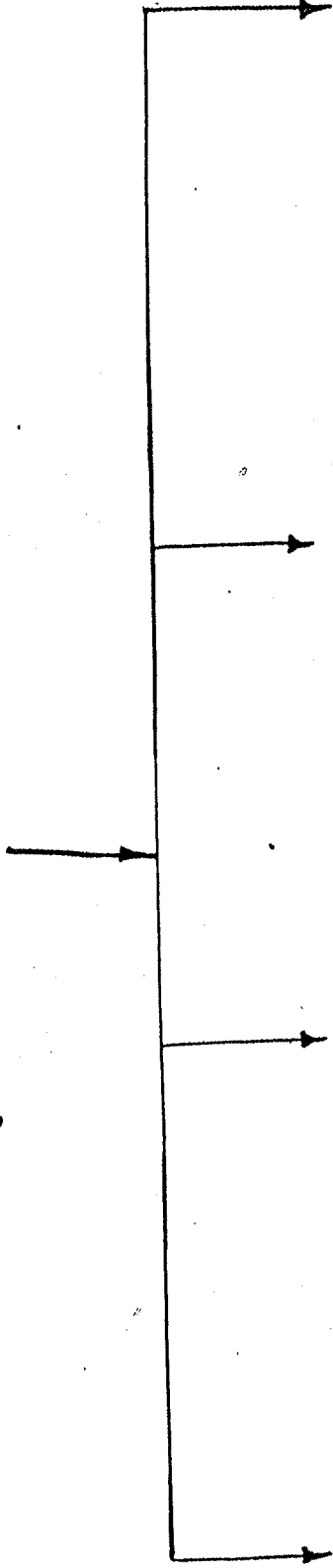
जिल्हा विकास अधिकारी (आदिवासी उपयोजना) चांचे कार्यालय

(१४ जिल्हे)

577203

जिल्हा विकास अधिकारी

१७९

आदिवासी विकास अधिकारी
(आक्रम शाळा)

आदिवासी विकास अधिकारी
(प्रशासन)

आदिवासी विकास अधिकारी
(नियोजन)

लेखाधिकारी

परिशिष्ट - १९

आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील प्रशासकीय यंत्राणेत सुधारणा करण्यासाठी शिफारसी सुचविण्यांत नियुक्त केलेल्या समितीच्या कांही महत्त्वाच्या शिफारसी.

(वळवी समिती)

१) अनुसूचित क्षेत्र व त्यामध्ये राहणारा समाज व विशेष करून जनजाती समाज यांचे प्रश्न हे इतर भागांपेक्षा व इतर समाजापेक्षा निराळे असल्याने त्याच प्रमाणे जनजातीचे उप योजना क्षेत्राबाहेरील प्रदेशामध्ये कांही विशेष सामाजिक व आर्थिक प्रश्न असल्यामुळे या प्रश्नांचा सर्वांगीण विचार करण्यासाठी व अनुसूचित क्षेत्राचा खास विकास करण्यासाठी राज्य स्तरावर तज्ञ प्रतिनिधी व्यक्ती असलेल्या " मंडळाची " किंवा " प्राधिकरणाची " निर्मिती करावी, व या प्राधिकरणांस जनजातीचा विकास करण्यासाठी व जलद गतीने काम करण्यांस मोकळीक देण्यासाठी शासनाचे अनेक अधिकार प्रदान करावे. हे प्राधिकरण शासनाचा एक भाग असावे व त्याची स्थापना एक खास विधेयक बनवून करावी. शासनाचाच हे " प्राधिकरण " अविभाज्य भाग राहिल्यामुळे शासनाच्या निरनिराळ्या स्तरांवरील यंत्राणेशी संबंध ठेऊन व अधिका-यांना आदेश देऊन काम करणे सुलभ होईल. त्याच प्रमाणे प्राधिकरणाच्या आर्थिक व्यवहारावर सुद्धा विधान सभेचे तसेच लेखापालाचे (Accountant General) हयांचे नियंत्रण राहिल. हया " प्राधिकरणाचे नांव " महाराष्ट्र आदिवासी विकास प्राधिकरण " (Maharashtra Tribal Development Authority) असे ठेवण्यांत यावे. हया " प्राधिकरणाचे " अध्यक्ष हे मंत्री (आदिवासी कल्याण) व उपाध्यक्ष हे राज्यमंत्री (आदिवासी कल्याण) असावेत. राज्यमंत्री (वित्त) व राज्यमंत्री (नियोजन) हे सुद्धा पदसिद्ध सभासद असावेत. त्यांचे शिवाय इतर दहा आदिवासी आमदारांची व दोन आदिवासी खासदारांची नेमणूक शासनाने करावी. आदिवासींच्या

विकासासाठी अनेक वर्षे हाटलेल्या इतर व्यक्तित्मधून तीन समाज सेवक नेमावेत. " मुख्य आयुक्त " आदिवासी विकास, हे त्या प्राधिकरणाचे पदसिद्ध सचिव व सभासद असावेत. ह्या " प्राधिकरणाचे " मुख्य कार्यालय मुंबईतच असावे. कारण त्यामुळे प्राधिकरणाच्या अधिका-यांना राज्य शासनाच्या अधिका-यांबरोबर तसेच मंत्राी महोदयांबरोबर विचारविनीमय सहजपणे करता येईल.

२) ह्या " प्राधिकरणाचे " मुख्य कार्यकारी अधिकारी हे मुख्य आयुक्त (आदिवासी विकास) राहतील. त्यांचेवर असलेली ही जबाबदारी पार पाडण्यासाठीच व राज्य स्तरावरील सचिव व तत्सम अधिका-यांकडून आदिवासी उपयोजना करवून घेण्यासाठी " प्राधिकरणावरील " आदिवासी मुख्य आयुक्तांचा अधिकार हा बिहार राज्यांत उप योजनेसाठी ज्या प्रमाणे " रिजनल डेव्हलपमेंट कमिश्नर तथा प्रिन्सिपल सेक्रेटरी " प्रमाणेच या राज्यातील मुख्य सचिवांच्या छालोछाल रहावा व इतर आयुक्तापेक्षा त्यांचे निराळे असे स्थान दर्शविण्यासाठी त्यांना " मुख्य आयुक्त " (**Chief Commissioner**) असा हुद्दा द्यावा. त्यांना आदिवासी भागापुरते " मुख्य आयुक्त -तथा-विशेष सचिव " (**Chief- Commissioner-cum-Special Secretary**) असे स्थान देउन मंत्रालयाच्या स्तरावर काम करण्याकरीता त्यांना अधिकार द्यावे. आदिवासी आयुक्त व सचिव ह्या अधिकारांची फारकत झाल्यास आदिवासी उपयोजना चाडविण्यास विघातक ठरेल. कारण मंत्रालयातील आदिवासी कल्याण छाल्याकरवी इतर छाल्याकडून आदिवासी क्षेत्रासाठी योजना करून घेणे हे आयुक्तांचे प्रमुखा कार्य आहे. व हे कार्य पत्राब्दारे आयुक्तांना दुस-या एका सचिवांना लिहून होण्यासारखे नाही. मंत्रालयातील कार्यपध्दती पाहता निरनिराळ्या कार्यासनावर अवर सचिव, उपसचिवांवर प्रत्यक्षा नियंत्रण असलेला आयुक्तच

विकासाच्या

आदिवासी योजना त्वरेने मंजूर करून घेऊ शकेल. अशा प्रकारे मंत्रालयात वजन किंवा स्थान नसेल तर आदिवासी आयुक्त बाकीच्याच फिल्ड अधिका-यांसारखा शासनाला अहवाल देणारा (रिपोर्ट) व इतर खात्यांवर प्रभाव पाडू न शकणारा असा होईल. या समितीस पुन्हा सांगावेसे वाटते की, आदिवासी क्षेत्रा विकास हा सर्व खात्यांना व्यापून टाकणारा, सर्व खात्यांना सामावून घेणारा असा सर्वकष कार्यक्रम आहे व तो राबविण्यासाठी नेमलेल्या मुख्य अधिका-यांचे तसे स्थान निर्माण केले नाही तर ह्या कार्यक्रमाचा कणा मोडल्यासारखे होईल.

३) जिल्हा पातळीवर आज जे प्रकल्प अधिकारी आहेत ते निष्प्रभ उरण्याचे प्रमुखा कारण म्हणजे त्यांना दिलेला अतिसामान्य असा दर्जा. त्याचप्रमाणे जिल्हास्तरावर किंवा प्रकल्प पातळीवर काम करणा-या निरनिराळ्या खात्याच्या अधिका-यांवर कोठल्याही एका अधिका-याचे नियंत्रण नाही. महाराष्ट्रामध्ये विशेषतः जिल्हा परिषद निर्मितीच्या नंतर जिल्हाधिका-यांना इतर शासकीय खात्याच्या किंवा स्थानिक पातळीवर काम करणा-या स्थानिक संस्थेच्या अधिका-यांवर नियंत्रणाचा अधिकार नाही. मध्यप्रदेश, गुजरात येथे सुध्दा समितीस असे दिसून आले की, जिल्हाधिका-यांना शासनाच्या जिल्हा पातळीवर काम करणा-या सर्व खात्याच्या अधिका-यांना आदेश देण्याचे व त्यांच्या कामाबद्दल मत प्रगट करून त्यांचा वार्षिक अहवाल लिहीण्याचे अधिकार दिलेले आहेत. त्यामुळे जिल्हाधिका-यांचे स्थान त्या राज्यामध्ये महाराष्ट्रातील जिल्हाधिका-यां सारखे निव्वळ समन्वय साधण्यापूरते (कोऑर्डिनेशन) मर्यादीत व कमकुवत असे न राहता सर्व अधिका-यांकडून सुसुत्रापणे त्यांच्यावर नियंत्रण करून काम करून घेणा-या वरिष्ठ अधिका-यांचे आहे.

४) या प्रकल्प अधिका-यांवर प्रकल्प पातळीवर योजना करून त्या राबविण्याची व प्रादेशिक आयुक्तांना म्हणजेच सह्याद्री विभाग व गोंडवन विभाग आदिवासी आयुक्तांना वेळोवेळी कार्यक्रमाचा/ योजनांचा आढावा देण्यासाठी व योजनांचे नियोजन करून संपूर्ण माहिती देण्यास मदत करण्यासाठी नियोजनाची योग्य ती यंत्रणा व त्याच प्रमाणे योजना राबविणा-यांवर देखरेखा करण्यासाठी उप जिल्हाधिका-याच्या दर्जाचे अधिकारी व त्याखालील योग्य ती यंत्रणा प्रकल्प अधिका-याच्या सरळ नियंत्रणाखाली देण्यांत यावी. त्याच बरोबर त्या प्रकल्प क्षेत्रामध्ये ज्या ठराविक विषयांना किंवा खात्यातील योजनांना प्राधान्य दिले गेले असेल त्या खात्याच्या कामावर देखरेखा ठेवण्यासाठी त्या त्या खात्याचेच त्या विषयातील तज्ञ असा एक अधिकारी प्रकल्प पातळीवर प्रकल्प अधिका-यांना मदतनीस, म्हणून त्याच्या सरळ नियंत्रणाखाली देण्यांत यावेत. उदा. नाशिक मधील त्रिंबक प्रकल्पामध्ये किंवा भांडारा जिल्ह्यातील देवरी प्रकल्पांमध्ये दूधा उत्पादन, चारा वरण यांचा विकास कुक्कुटपालन या योजनांवर भर देण्यांत येउन सहजपणे त्या कामात विकास करता येण्यासारखा आहे. त्यासाठी या भागामध्ये प्रकल्प अधिका-यांना हे काम पाहण्यासाठी त्या त्या खात्याशी संबंध असलेले तज्ञ मदतनीस म्हणून प्रकल्प अधिका-यांच्या नियंत्रणाखाली असावयास पाहिजे. उलटपक्षी ठाणे जिल्ह्यातील पश्चिमेकडील आदिवासी क्षेत्रामध्ये जलसिंचन (इरिगेशन) कृषि, फळबागांची लागवड वेगळे सारख्या योजना मोठ्या प्रमाणावर राबविण्यास वाव आहे व त्या योजनांसाठी त्या त्या विषयातील संबंधीत खात्याचा एक एक तज्ञ अधिकारी प्रकल्प अधिका-यांच्या नियंत्रणाखाली देणे योग्य होईल. उलट पक्षी चंद्रपूर जिल्ह्यांत इरापल्ली, भामरागड प्रकल्प क्षेत्रांमध्ये वन विकासासंबंधीच्या किंवा वनसंबंधीच्या अनेक योजना या प्रकल्प क्षेत्रांत राबविण्यांत येऊ शकतात. व त्यासाठी त्या खात्याच्या अधिकारी प्रकल्प अधिका-यांस

मदतनीस म्हणून दिल्यास त्याचा अधिक प्रभाव, प्रकल्प पातळीवर पडू शकेल.

"प्राधिकरणास" आदिवासी क्षेत्राचा विकास करण्यास सुलभ व्हावे म्हणून निरनिराळ्या खात्याच्या अधिका-यांकरवी काम करवून घेण्याची जरी मूभा असली तरी आदिवासी क्षेत्रासाठीच खास अधिकारी दर्जा मुदतीच्या सेवेच्या श्रेणीवर नेमणे आवश्यक ठरेल, की जेणे करून ते अधिकारी आदिवासी क्षेत्राचा सखोल अभ्यास करून त्या क्षेत्राचा विकास करण्यासाठी अनेक वर्षे "प्राधिकरणास" उपलब्ध होतील व त्यांची वेळोवेळी बदली त्यांच्या खात्यातर्फे वरचेवर होणार नाही. आदिवासी क्षेत्रात काम करण्यास लोक उद्युक्त नसतात कारण नोकरी स्विकारताना त्यांचेवर अशा प्रकारचे बंधन नसते, व त्यांच्या मनोवृत्ती त्यामुळे अशा विभागात काम करण्यास प्रवृत्त झालेल्या नसतात. विशेषतः काही पायाभूत अशा विकासाच्या खात्यासाठी उदा. रस्ते, जलसिंचन, शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, कृषि व दुग्ध व्यवसाय यासाठी त्या स्तरावरील नोकरवर्ग हा " प्राधिकरणाच्या " अधिपत्याखाली राहिल असा विश्वास निर्माण करणे आवश्यक आहे. या नोकर वर्गास भाविष्यात राज्यस्तरावरील बढत्यांमध्ये प्रवेश करण्याची तरतूद असावी की जेणे करून उज्वल भावितव्याची शास्वती निर्माण झाल्यामुळे चांगल्या दर्जाचे अधिकारी या " प्राधिकरणाच्या " सेवेकडे आकर्षित होतील. त्याचप्रमाणे आदिवासी क्षेत्रात काम केल्याबद्दल अशा प्रकारे खास निवडलेल्या अधिका-यांना त्यांच्या कार्याबद्दल बढती देताना खास वजन किंवा खास महत्व देण्यात यावे. अशा प्रकारचा कर्मचारी वर्ग सध्या अस्तित्वात असलेल्या शासनाच्या कर्मचारी वर्गातून निवडून व त्यांची संमती घेऊन निर्माण करता येईल. किंवा स्वतंत्रपणे त्याची भरती करता येईल. आदिवासी क्षेत्रामध्ये जन्मभार काम

करण्यासाठी अधिकारी उपलब्ध होण्याचे प्रमाण कमी राहिल हे लक्षात घेऊन सुमारे १० वर्षां आदिवासी क्षेत्रात काम केल्यानंतर त्या अधिका-यास आदिवासी क्षेत्रा बरोबर काम करण्याची संधी देऊन राज्य स्तरावरील सेवेत त्यास वढती मिळण्याची तरतूद करणे आवश्यक आहे.

५) यास तोंडगा म्हणून समितीसमोर बहुसंख्येने आदिवासी रहात असलेल्या किंवा अनुसूचित क्षेत्राचे म्हणजेच ठाणे, नासिक, गुरुळे व चंद्रपूर जिल्हापूरती एक स्वतंत्र जिल्हा परिषद त्या त्या जिल्ह्याची बनवावी.

व तसे करण्यासाठी स्वतंत्र जिल्ह्याची निर्मिती करावी असे मत काहींनी प्रतिपादन केले. बहुसंख्येने आदिवासी असलेल्या भागापूरती तरी निदान वरील चार जिल्ह्यापूरती तरी स्वतंत्र जिल्हे करता येतील व त्यामुळे स्थानिक संस्थांच्या कामकाजावर योग्य तो परिणाम होऊन आदिवासींच्या योजना जास्त तनमयतेने व गतीने राबविल्या जातील अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात आली. त्याचप्रमाणे राज्य शासनाचा एक स्वतंत्र घटक म्हणून बहुसंख्येने आदिवासी असलेल्या प्रदेशाला जिल्हाचा दर्जा प्राप्त झाल्यामुळे प्रशासकीय व न्ययसंस्थांना सुध्दा आदिवासींच्यासाठी खास राबावे लागेल व त्यांना योग्य तो दृष्टीकोन प्राप्त होईल.

६) जितका आदिवासी प्रदेश दुर्गम व अवघड त्या प्रमाणांत सवलती सोई व भत्ते जास्त उपलब्ध करण्यात यावेत. त्यासाठी आदिवासी क्षेत्राचे अति दुर्गम व दुर्गम असे दोन भाग करण्यात यावेत. उदा. भामरागड, एटापल्ली, सिरांचा वगैरेसारखा भाग हे अति दुर्गम मागासलेले असे आहेत. तर बाकीचे काही भाग तळोदा, नंदुरबार, रामटेक, कटोल वगैरे शहराच्या किंवा विकसीत भागाच्या जवळचे आहेत. ही माहिती सोबतच्या तक्त्यात दिली आहे. कालांतराने जसजसा या अति दुर्गम व मागासलेल्या भागाचा विकास होत जाईल तस तसे या खास विशिष्ट सवलतीचे किंवा भत्त्याचे

प्रमाण कमी करता येईल.

७) अति दुर्गम व दुर्गम भागासाठी खालीलप्रमाणे खास भात्ते व विशेष वेतन देण्यात यावे :-

विशेष वेतन देतांना वर्ग एक मधील कर्मचा-यांना प्रतिनियुक्तीवर गेलेल्या त्याच दर्जाच्या इतर कर्मचा-यांपेक्षा जास्त भात्ता या भागात नियुक्त केलेल्या अधिका-यांना/कर्मचा-यांना मिळावा. समिती असे सुचविले की, अधिका-यांना प्रतिनियुक्तीवर पाठवितांना देण्यात येणा-या खास वेतनापेक्षा ५० टक्के जास्त खास वेतन या भागात नेमलेल्या अधिका-यांना व कर्मचा-यांना मिळावे. पण असे वेतन रुपये २५० पेक्षाही कमी ठरल्यास कार्यक्षम अशा अधिका-यांना या भागात काम करण्यास आकृष्ट करण्यासाठी कमीत कमी रुपये २५० इतके खास वेतन दिले पाहिजे. की जे आज प्रकल्प अधिका-यांना दिले जाते. वर्ग-२ व वर्ग-३ मधील कर्मचा-यांना खालीलप्रमाणे भात्ते देण्यात यावेत अशी ही समितीची शिफारस आहे.

वर्ग - २ च्या अधिका-यांना कमीत कमी रुपये २००/- द.म. आणि वर्ग - ३ मधील उच्च श्रेणीतील विस्तार अधिकारी, को-ऑपरेशन अधिकारी वगैरेना त्यांचे कार्यक्षेत्र हे प्रकल्पक्षेत्रापुरते मर्यादित असल्यामुळे रु. १००/-द.म. इतके विशेष वेतन देण्यात यावे. ग्राम सेवक किंवा त्यांच्या पातळीवरील विस्ताराचे काम करणा-या कर्मचा-यांना रु. ५० द.म. इतका खास भात्ता देण्यात यावा.

८) आदिवासी विकास कार्यक्रम राबविण्यासाठी शासनाच्या ध्येय धोरणानुसार कार्यक्षम अशाच अधिका-यांची नियुक्ती करावी. कमी श्रेणीचे अथावा अकार्यक्षम अधिका-यांची/कर्मचा-यांची नियुक्ती करू नये.

मोघो समिती अहवालातील काही महत्वाच्या शिफारसी

१) मुलींसाठी वेगळे वसतिगृह सर्व सोयीसह बांधण्यात यावे. अधिकाकांची निवासाची सोय ही याच वसतिगृहात असावी.

२) पाणी :-

समितीच्या निदर्शनास असे ही आले आहे की, काही आश्रमशाळांच्या ठिकाणी पाण्याची अडचण आहे. त्यामुळे मुलांना व मुलींना आठवड्यातून एकदाच आंघोळ करावी लागते. पीण्यासाठी देखील पाणी ब-याच ठिकाणी बेलगाडीतून आणले जाते. मुलांना व मुलींना नदी/नाल्यावर आंघोळीस जावे लागते. त्यांचे आंधारुण व पांथारुण तसेच कपडे अस्वच्छ असतात. त्यामुळे त्यांना त्वचारोग होतात.

अ) ही परिस्थिती सुधारण्यासाठी समितीची अशी शिफारस आहे की, त्या ठिकाणी जमिन उपलब्ध होईल व बांधकाम होणार आहे. त्याठिकाणी यापुढे बौअरवेल संबंधीत शासकशाळांच्या सल्याने (जीएसडी) घ्यावी व पाणी लागले तरच त्याठिकाणी इमारती बांधाव्यात अन्यथा दुसरो जागा मिळवावी की ज्या ठिकाणी पाणी लागू शकेल. पाण्याची व्यवस्था झाल्यावरच इमारती बांधाव्यात.

ब) सर्व्हेक्षण करतांना (जीएसडी) च्या अधिका-यांच्या शास्त्रीय सल्ला घ्यावा. व पाणी मिळत असेल तरच जागा निवडावी.

३) अ) ज्या कर्मचा-यांची सेवा तीन वर्षांपेक्षा जास्त झाली आहे त्यांना शासकीय आदेशाप्रमाणे त्यांना कायम केल्याचे सर्टिफिकेट देणे आवश्यक आहे. आश्रमशाळेतील तीन वर्षांपेक्षा जास्त सेवा केलेल्या सर्व कर्मचा-यांना अशी सर्टिफिकेट देण्याचा कालबद्ध कार्यक्रम शासनाने आखावा अशी शिफारस आहे.

४) १० वी नापास झालेल्या मुलामुलींना एक अधिक संधी वसतिगृहात राहण्याची घावी अशी समितीची शिफारस आहे.

५) मोडलेल्या, निरुपयोगी, निकामी सामानाचा लिलाव दरवर्षी शासकीय पध्दतीने आदिवासी विकास अधिकारी यांना करावा की जेणेकरून इतर सामान ठेवणेसाठी जागा उपलब्ध होवू शकेल.

६) भाविष्यात आश्रमशाळा उघडतांना खालील निकष पाळावेत अशी शिफारस समितीची आहे.

१) दळणावळणाची व पाण्याची सोय.

२) मध्यवर्ती गांव की ज्या ठिकाणी शैक्षणिक सोयी उपलब्ध होऊ शकतील.

३) जमिनीची उपलब्धता.

४) दवाखान्याची सोय.

७) मुलांच्यासाठी कडक शिस्त असावी. मुलींच्यावर स्त्री अधिका-याची (मेट्रनची) सतत देखारेखा असावी.

८) आश्रमशाळांचे व्यवस्थापन सुधारण्याची अत्यंत गरज आहे. संचालक, प्रादेशिक उपसंचालक व आदिवासी विकास अधिकारी यांच्या कार्यालयातील उपलब्ध स्टाफ कामाचा बोजा लक्षात घेता अपूरा आहे, असे समितीचे मत आहे. १० आश्रमशाळांसाठी एक आदिवासी विकास अधिकारी व ५ आश्रमशाळांसाठी एक आदिवासी विकास निरीक्षक असणे आवश्यक आहे. तसेच प्रादेशिक उपसंचालकांच्या कार्यालयातदेखील पुरेसा आवश्यक कर्मचारी वर्ग नेमणे आवश्यक आहे. आदिवासी विकास अधिका-यांच्या कार्यालयात कामाचे प्रमाणे अधिक स्टाफ असणे आवश्यक आहे. प्रादेशिक उपसंचालकांना विभागीय समाज कल्याण अधिका-याप्रमाणे अधिकार देण्यात यावे अशी समितीची शिफारस आहे. चार अधिक प्रादेशिक कार्यालये उघडण्यात यावीत व त्या कार्यालयात इतर आवश्यक कर्मचारी यांच्या बरोबर शिक्षण अधिकारी वर्ग (२) चे एक पद व आवश्यक विस्तार अधिकारी (शिक्षण) असावेत असे समितीस वाटते.

९) शासकीय आश्रमशाळेत मुलींची देखाभाल करण्यासाठी खालील पदे निर्माण करावीत.

- अ) स्त्री अधिकाक, (१) समाज कल्याण विभागाच्या धर्तीवर.
- ब) मेट्रन - चाळीस मुलींमध्ये एक याप्रमाणे.
- क) स्त्री शिपाई एक.
- ड) स्त्री पहारेकरी (१)

१०) आदिवासी विकास संचालनालय शासकीय आश्रमशाळांच्या बांधकाम व वार्षिक दुरुस्तीसाठी सहयाद्री विभागासाठी एक व गोडावून विभागासाठी एक स्वतंत्र युनिट अशी दोन बांधकाम विभागाची डिव्हिजन उघाडावी अशी शिफारस आहे. यासाठी आवश्यक कर्मचारी वर्ग निर्माण करून दोन डिव्हिजन त्वरीत स्थापणे आवश्यक आहे. या व्यवस्थेमुळे दरवर्षी शाळांच्या दुरुस्तीचा कार्यक्रम राबविणे शक्य होईल.

११) शासकीय आश्रमशाळांमध्ये खालील शैक्षणिक उपक्रम कार्यान्वित करणे आवश्यक आहे.

- १) आश्रमशाळांची प्रतवारी.
- २) शिक्षक/मुख्याध्यापकांचे स्वयंमुल्यमापन.
- ३) गीतमंच/धाडपड व्यासपीठ कार्यक्रमात सहभागी होणे.
- ४) शिष्यवृत्ती परिक्षा तयारी विशेष वर्ग.
- ५) संपर्कविच्छिन्न शालेय गुणविकास कार्यक्रम सहभाग.
- ६) वाचनालय मुलांसाठी व शिक्षकांसाठी स्थापन करणे.

परिशिष्ट - २१

पिचड समितीच्या कांही महत्वाच्या शिफारशी

- १) आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांचे कार्यक्षेत्र जास्तीत जास्त १० कि.मी. असावे.
- २) आदिवासी संभासदांच्या पिक कर्ज धाकबाकीचे १० वार्षिक हप्त्यात रूपांतर करण्यांत यावे.
- ३) संस्थेचे रास्त भावाचे दुकान व्यवहारात सध्या मिळणारे कमिशन वाढवून व ज्यामुळे सर्व हार्च भागतील व संस्थेस नुकसान सोसावे लागणार नाही अशा रितीने कमिशन देण्यांत यावे.
- ४) प्रत्येक आदिवासी संस्थेत कमीत कमी ४ सेवकांचा कर्मचारी वर्ग असावा.
- ५) आदिवासी संस्थेवर राज्यातील इतर वि.का.सह. संस्थां प्रमाणेच सचिवांची नियुक्ती करावी.
- ६) आदिवासी सहकारी संस्थेच्या सुरवातीच्या १५ वर्षांच्या कालावधी पर्यंत अधावा ती स्वयंपूर्ण होईपर्यंत " ना नफा ना तोटा " या तत्वावर काम करता येईल अशाप्रकारे व्यवस्थापकिय अनुदान देण्यांत यावे.
- ७) आदिवासी भागातील असणाऱ्या वि.का.संस्थांना त्याच्या आवश्यकतेनुसार कर्जपुरवठा व्हावा याकरिता जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांनी ५ वर्षांचे अंदाजपत्रक तयार करून त्यानुसार त्यांना कर्जपुरवठा होईल अशी व्यवस्था करावी.
- ८) कांही आदिवासी संस्थांच्या कामकाजाचा आढावा घेतल्यानंतर समितीस असे दिसून आलेले आहे की, संस्थेने बँकेच्या पिककर्ज दरानुसार केलेली पिककर्ज मागणीची रक्कम जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक संपूर्णपणे मंजूर करित नाही. तसेच नविन झालेल्या संभासदांस देहातील कांही ठिकाणी कर्ज दिले जात नाही. त्यामुळे त्यांना चांगल्याप्रकारे शोती करणे शक्य होत नाही.

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांनी त्यांच्या पिक कर्ज धोरणानुसार आदिवासी शेतकऱ्यांना त्यांच्या आवश्यकतेनुसार संपूर्ण कर्ज उपलब्ध करून द्यावे अशी ही समिती शिफारस करित आहे.

९) आदिवासी भागातील सहकारी संस्थांच्या अडीअडचणी सोडविण्यासाठी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांनी एक उपसमिती नेमावी व त्यावर जिल्हा उषनिबंधाक व आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांचा एक प्रतिनिधी यांना प्रतिनिधीत्व द्यावे.

१०) आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांना ऑडिट फी व सुपरव्हीजन फी माफ करण्यांत यावी.

११) आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांच्या पुनर्रचनेची परिणामकारक अंमलबजावणी करण्यासाठी शासनाने आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांच्या पुनर्रचनेचा चोत्तलेला निर्णय हा अंतीम असावा व त्यावर कोणत्याही प्रकारचे अपील करण्याची तरतूद असू नये. याकरिता मा. राज्यपालांचा अध्यादेश काढून ही कार्यवाही करणे गरजेचे आहे.

१२) घुनर्रचित आदिवासी सेवा सह. संस्थांना त्यांचे अल्पमुदत व मध्यम मुदत कर्जव्यवहार तसेच इतर व्यवहार हाताळणेसाठी ४ ते ५ लाख रुपयापर्यंत कर्जाची आवश्यकता राहिल. महाराष्ट्र राज्य सहकारी कायदातील तरतूदीनुसार प्रत्येक आदिवासी सेवा सहकारी संस्थेला तिच्या स्वनिधीच्या (तोटे वजा जाता) १० पट कर्जाची उचल करता येते म्हणून वरील मर्यादेपर्यन्त उचल करता यावी यासाठी प्रत्येक आदिवासी सेवा सह. संस्थेस ५०,०००/- रुपयांचे शासकिय अर्धसहाय्य शासनाने भागभांडवल म्हणून उपलब्ध करून द्यावेत अशी या समितीची शिफारस आहे.

१३) आदिवासी संस्थांना खाते, बी बियाणे, इत्यादिचा रोखीचा व्यवसाय करता यावा याकरिता आदिवासी विकास महामंडळाने रास्त दराने

वरील सामुग्रीचा पुरवठा हा आदिवासी संस्थांना रोखीने अधावा पत्तीवर करावा. अशी पध्दत अंमलांत आणल्यास आदिवासी संस्थांना एक निश्चित स्वरूपाचा व किफायतशीर व्यवसाय निर्माण होईल व स्थानिक पातळीवर रास्त दराने खाते, बी बीयाणो उपलब्ध झाल्यास तेथील सभासदांचा खाताचा वापर करण्याच्या वृत्तीत वाढ होईल.

१४) पुनर्रचित आदिवासी सेवा सह. संस्था या " ना नफा ना तोटा " या तत्वावर चालविणोसाठी शासनास साधारणपणे रु. ३०,०००/- अनुदान प्रतिवर्षी प्रत्येक पुनर्रचित आदिवासी सह. संस्थेस द्यावे लागेल. तथापि वरील व्यवस्थापकीय अनुदान एखाद्या विशिष्ट रकमेपर्यंत सिमीत न करता संस्थेस होणा-या तोट्याइतकेच असणे आवश्यक आहे. म्हणजे सरासरीपेक्षा कमी व्यवहार असलेल्या संस्थाला त्यांचा खर्च व उत्पन्न यातील तफावती इतके व्यवस्थापकीय अनुदान प्राप्त होईल व त्यांचे कामकाज सुरळीतपणे चालू शकेल.

१५) आदिवासी संस्थेच्या कार्यक्षेत्रात समान उद्दिष्टे असलेली संस्था काढण्यात येऊ नये.

प्रस्तूतच्या अहवालाच्या प्रकरण-३ व ४ मध्ये करण्यात आलेल्या शिफारशीच्या काही मर्यादा आहेत. त्याबाबतचे माझे विचार खालील परिच्छेदात मी देत आहे.

अहवालाच्या प्रकरण-३ मध्ये समितीने असे म्हटले आहे की, राज्यातील एकूण लोकसंख्येच्या ९.१९ % लोकसंख्या ही आदिवासी लोकांची आहे आणि म्हणून राज्याच्या एकूण योजनेच्या तरतूदीपैकी ९.१९ % तरतूद ही आदिवासी उपयोजनेकरिता राखून ठेवण्यात यावी. त्यात पुढे असेही म्हटले आहे की, जरी आदिवासी उपयोजनेकरिता असलेली तरतूद प्रत्येक वर्षी वाढत आहे आणि ती सुस्वातीच्या ४.८२ % व १९८५-८६ मधील टक्केवारीवरून १९८७-८८ मध्ये ७.४६ % पर्यंत गेलेली असली तरी एकूण योजनेच्या ९ % स्वढी तरतूद आदिवासी उपयोजनेकरिता करण्यासाठी राज्याच्या नियोजन प्रक्रियेतच मुलभूत बदल करणे आवश्यक आहे.

समितीने अहवालाच्या प्रकरण-४ मध्ये आदिवासी उपयोजनेबाबत नियोजन पध्दती काय असावी यासंबंधी चर्चा करून आपले अभिप्राय दिलेले आहेत. सध्याच्या नियोजन पध्दतीत काही बदल करणे आवश्यक आहे व आदिवासी उपयोजनेखालील निरनिराळ्या विकाराक्षेत्रांमध्ये प्राथम्य कोसे असावे याची चर्चा केलेली आहे.

प्रथमच हे स्पष्ट करणे आवश्यक आहे की, जरी आदिवासी उपयोजनेची तरतूद दिवसेंदिवस वाढविणे आवश्यक असले तरी त्याचा राज्यातील आदिवासी लोकसंख्येच्या टक्केवारीशी संबंध लावणे योग्य होणार नाही. अहवालामध्ये असे योग्यरित्या म्हणण्यात आले आहे की, आदिवासी उपयोजना ही मुख्यतः आदिवासी क्षेत्राचा व जेथे आदिवासींची लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणावर आहे अशा माडा व मिनी-माडा भागांचा आर्थिक विकास करण्याकरिता असलेली क्षेत्र विकासाची योजना आहे. आदिवासी उपयोजनेच्या

क्षेत्रामधील आदिवासींची लोकसंख्या ही स्कूण आदिवासींच्या लोकसंख्येच्या फक्त ४५ % एवढीच आहे आणि बाकीची सर्व आदिवासी लोकसंख्या ही आदिवासी उपयोजनेच्या क्षेत्राबाहेरच आहे. आदिवासी उपयोजनेचे आकारमान हे जर आदिवासी लोकसंख्येच्या प्रमाणात ठरवावयाचे असेल तर आदिवासी उपयोजनेच्या क्षेत्राबाहेर रहाणा-या ५५ % आदिवासींची अशी मागणी घेण्याची शक्यता आहे की, आदिवासी उपयोजनेचा ५५ % भाग त्यांना देण्यात यावा. अशा परिस्थितीत आदिवासी उपयोजनेचा मुख्य उद्देश म्हणजेच आदिवासी क्षेत्राचा सर्वांगीण विकास करणे यासच बाधा पोहोचेल.

अहवालामध्ये असे म्हटले आहे की, १९७१-१९८१ या काळात आदिवासींची लोकसंख्या फार मोठ्या प्रमाणावर वाढली आहे, ते बरोबर आहे. या दशकात जरी स्कूण लोकसंख्या फक्त २५ % नी वाढली असली तरी आदिवासींची लोकसंख्या मात्र दुप्पट झाली आहे. अहवालामध्ये असेही म्हटले आहे की, काही जिल्ह्यात ही लोकसंख्या फारच मोठ्या प्रमाणावर वाढली आहे. उदा. मुंबई-१८० %, सातारा-२२५ %, कोल्हापूर-५७५ %, नांदेड-२१८ % चंद्रपूर आणि गडचिरोली-१३८ %, अमरावती-२०६ %. वरील आकडेवारीबद्दल समितीने शंका उपस्थित केल्या आहेत आणि ही सर्वच आकडेवारी पुन्हा एकदा काळजीपूर्वक तपासून घेऊन निरनिराळ्या जिल्ह्यांमध्ये आदिवासींची नक्की लोकसंख्या किती आहे याचा पुन्हा एकदा अंदाज शासनाने घ्यावा अशी समितीने शिफारस केली आहे. यावरून असे दिसून येईल की, आदिवासी लोकसंख्येसंबंधीची आकडेवारी जर विश्वासासार्ह नसेल तर त्यावर आधारित काही शिफारशी करणे योग्य होणार नाही.

शिवाय, याबाबत असेही निदर्शनास आणून देणे योग्य होईल की, राज्य योजनेमध्ये अर्थसंकल्पात समाविष्ट न होणारा नियतव्यय बराच मोठा असतो. उदा. महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ, महाराष्ट्र राज्य रस्ते परिवहन महामंडळ यांचे अंतर्गत निधी. जरी या निधींचा

तरती यांचा शासनाच्या अर्थसंकल्पात समावेश केलेला नसतो व यातून होणा-या खर्चावर राज्य शासनाचे नियंत्रण असू शकत नाही. तेव्हा आदिवासी उपयोजनेचा वाटा ठरविताना वर निर्देशिलेल्या अर्थसंकल्पाच्या बाहेरील तरतुदींचा विचार करणे योग्य होणार नाही.

अगोदरच स्पष्ट केल्याप्रमाणे, आदिवासी उपयोजनेच्या तरतुदींची राज्यातील आदिवासी लोकसंख्येशी कुठल्याही प्रकारची सांगड घालणे योग्य होणार नाही. आदिवासी लोकसंख्येतील आकडेवारीमधील तफावती, तसेच अनेक जमातींची त्यांना आदिवासी म्हणून घोषित करण्याबद्दलची मागणी लक्षात घेता मला असे वाटते की, समितीने आदिवासी उपयोजना ही ज्या भागात गेली अनेक शतके आदिवासी जमाती राहतात व जो भाग मुख्यतः अतिशय मागासलेला आहे, त्यापुरतीच मर्यादित ठेवण्याची शिफारस केली असावी तर फार बरे झाले असते. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रा-बाहेरील आदिवासींनाही या योजनांचा फायदा देण्याच्या कल्पनेमुळे जे खरोखरच आदिवासी आहेत अशांचे विकासाचे फायदे हिरावून घेण्यासारखे आहे. शिवाय, यामुळे विकासाचे फायदे अनेक लोकांना दिले गेल्यामुळे कुणालाच त्याचा पुरेसा फायदा मिळत नाही.

आदिवासी उपयोजना ही मुख्यतः क्षेत्रविकास योजना असल्यामुळे तिचे आकारमान ठरविताना ते क्षेत्राशीच निगडित असणे आवश्यक आहे. राज्यातील एकूण क्षेत्राच्या १६% क्षेत्र हे आदिवासी उपयोजनेचे क्षेत्र आहे आणि म्हणून जमिनीशी संबंधित अशी जी विकासक्षेत्रे आहेत त्यातील किमान १६% तरतूद ही आदिवासी उपयोजनेकडे देणे योग्य होईल. ही विकासक्षेत्रे खालीलप्रमाणे:-

[१] कृषि व पलोत्पादन,

[२] पशुसंवर्धन व दुग्धविकास,

[३] वने व सामाजिक वनीकरण,

[४] रोजगार कार्यक्रम,

[५] गोठे, मध्यम आणि लहान पाटबंधारे,

[६] रस्ते, पूल व रस्ते परिवहन,

[७] पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा

शिक्षण, वैद्यकीय सेवा, पोषण व इतर कल्याणकारी योजनांसाठी तयार करण्यात आलेले विशेष कार्यक्रम हे या कार्यक्रमांच्या विकासासाठीच्या मास्टर प्लॅननुसार गरजांवर आधारित व विहित मापदंडानुसार असावेत. आदिवासी उपयोजनेबाहेरील आदिवासीं-करीता असलेल्या कार्यक्रमांचा समावेश आदिवासी उपयोजनेत असू नये. आदिवासी उपयोजनेच्या क्षेत्राबाहेरील आदिवासींकरिता वेयवित्तक लाभधारक योजनांचा विचार स्वतंत्रपणे व त्या त्या योजनेच्या मंजूर आकृतिबंधानुसार करण्यात यावा.

अहवालाच्या प्रकरण-४ मध्ये आदिवासी उपयोजनेच्या योजना पध्दतीबद्दल चर्चा करण्यात आली आहे. समितीचे असे मत दिसते की, सध्याच्या पध्दतीमध्ये जे दोष आहेत त्यामुळेच आदिवासी उपयोजनेसाठी अपेक्षित ९४ स्वढी तरतूद करता आलेली नाही आणि या योजनेखालील प्राथम्येही आदिवासींच्या गरजा लक्षात घेऊन ठरविण्यात आलेली नाहीत आणि म्हणूनच समितीने असे सुचविले आहे की, स्कूण योजनेच्या तरतूदींच्या ९४ तरतूद ही आदिवासी उपयोजनेसाठी बाजूला काढून ठेवण्यात यावी आणि या तरतूदीचे संपूर्ण नियोजन आदिवासी विकास विभागाने एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, जिल्हा नियोजन व विकास मंडळे यांचे अधिकारी व इतर विभाग प्रमुख यांच्याशी चर्चा करून करावे. ही शिफारस फारशी स्पष्ट नाही. जर समितीने सुचविल्याप्रमाणे योजनेची ९४ तरतूद बाजूला काढण्यात आली व ती आदिवासी विकास विभागाकडे सुपूर्द करण्यात आली तर आदिवासी उपयोजने-खालील निरनिराळ्या विकासक्षेत्रांखालील योजना व त्यांच्या तरतूदी कोण ठरविल्यावाबत अनेक प्रश्न उपस्थित होणार आहेत, त्याचा विचार करणे प्रथम आवश्यक आहे. मात्र समितीला जर फक्त असेच म्हणायचे असेल की, आदिवासी उपयोजना तयार करताना आदिवासी

विकास विभागाचा रिंहाचा वाटा असावा आणि त्यासंबंधीच्या तरतुदी आदिवासी विकास विभागाने पुढाकार घेऊन जिल्हा नियोजन व विकास मंडळ, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प आणि इतर संबंधितांशी चर्चा करून ठरवाव्यात. तर येथे हे स्पष्ट करणे आवश्यक आहे की, सध्याची याबाबतची पध्दती ही साधारणतः याप्रमाणेच आहे. सध्या आदिवासी उपयोजनेच्या जिल्हास्तरावरील तरतुदी या शासनाने ठरवून दिलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार निश्चित करण्यात येतात व याबाबतचे सर्व कार्यक्रम हे जिल्हास्तरावरील विशेष कार्यकारी समिती ठरविते. या समितीवर आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील आमदार, आदिवासी विकासाशी संबंधित अधिकारी आणि जिल्ह्यातील त्या त्या विकासक्षेत्राशी संबंधित अधिकारी असतात. राज्यस्तरीय तथाच स्टेटपूल योजनांबाबत आदिवासी विकास विभागाने संबंधित विभागाशी चर्चा करून निरनिराळ्या योजनांच्या तरतुदींबाबत व कार्यक्रमांबाबत आपल्या शिफारशी दाव्यात असे अपेक्षित आहे. वर सांगितलेली सध्याची पध्दत आदिवासी विकास विभागाच्या सल्ल्याने जास्त सुसंगत व व्यवस्थित करणे शक्य आहे आणि आदिवासी विकास विभागाने याबाबत केलेल्या सूचनांना जास्त महत्त्व देऊन या कार्यक्रमांना अंतिम स्वरूप देणे शक्य आहे.

योजनेच्या स्कूण तरतुदीपकी २४ तरतूद जर आदिवासी विकास कार्यक्रमासाठी बाजूला काढून ठेवून जर ती तरतूद आदिवासी विकास विभागाकडे सुपूर्द केली आणि याबाबतचे कार्यक्रम व योजनांवार तरतुदी ठरविण्याचे अधिकार जर त्या विभागास दिले तर अनेक अडचणी निर्माण होतील. आपल्या राज्यात आपण जिल्हा हा घटक घेऊन जिल्हा योजना तयार करण्याच्या कार्यक्रमाला फार महत्त्व देतो. तसेच निरनिराळ्या प्रशासकीय विभागांना आपण प्रथम योजना तयार करण्यास सांगतो. आदिवासी विकास विभाग जरी आदिवासी विकासाचा कार्यक्रम राबवित असला तरी तो मुख्यतः आदिवासी विकासाच्या सर्व कार्यक्रमांचे

संनियंत्रण करणारा व या कार्यक्रमांची अंमलबजावणी योग्य रितीने होते किंवा नाही हे बघणारा व या सर्वच तमन्वय साधणारा विभाग आहे. त्या विभागाची स्वतःची अशी अंमलबजावणी करणारी यंत्रणा नाही. जिल्हास्तरावर त्यांच्या योजना या जिल्हा परिषद व इतर जिल्हास्तरावरील अधिका-यांभाषित राबविण्यात येतात. तेव्हा सध्या प्रशासकीय विभाग, जिल्हा परिषदा व जिल्हा नियोजन व विकास मंडळे करीत असलेले हे काम आदिवासी विकास विभागास स्वतःकडे घेणे शक्य होणार नाही. मात्र आदिवासी विकास विभाग हा यावर आपले नियंत्रण ठेवू शकतो आणि या कार्यक्रमांचे नियोजन व अंमलबजावणी करताना योग्य ते मार्गदर्शनही देऊ शकतो.

आपण वार्षिक योजना तयार करीत असताना प्रथम विकासक्षेत्रवार योजनांना अंतिम स्वरूप देतो. हे करीत असताना योजना आयोगाने राज्यस्तरावर जी मार्गदर्शक तत्वे ठरवून दिलेली असतात आणि राज्य शासनाने याबाबत जी प्राथम्ये ठरविलेली असतात ती लक्षात घेतली जातात. राज्यस्तरावर नियोजन करीत असताना इयरमार्केड आऊट-लेज, किमान गरजा कार्यक्रम, २० कलमी कार्यक्रम, वाढयसहाय्यत प्रकल्प, अनुषांगीत कार्यक्रम, विशेष घटक योजना, इत्यादींसाठी पुरेशा तरतुदी करणे आवश्यक असते. रोजगार हमी योजनेसारख्या काही महत्त्वाच्या योजनांसाठी आवश्यक ती तरतुद घावीच लागते. पुष्कळ वेळेस राज्य शासनाच्या नियंत्रणापलिकडच्या काही गोष्टींमुळे तसेच नैतर्गिक आपत्तींमुळे स्कूणच योजनेच्या तरतुदीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर फेरफार करावे लागतात. हे फेरफार करीत असताना याबाबत योजना आयोगाशीही चर्चा करावी लागते. योजनेसाठी मोठ्या प्रमाणावर केंद्रीय सहाय्य मिळत असल्यामुळे या चर्चा फार महत्त्वाच्या ठरतात. ही परिस्थिती लक्षात घेता राज्याची वार्षिक योजना राबविताना विकासक्षेत्रवार तरतुदी, या तरतुदीमध्ये फेरफार करणे वगैरे गोष्टींवर नियोजन विभागाचे नियंत्रण अतणे अतिमाय आवश्यक

आहे. हे अधिकार कुठल्याही परिस्थितीत कमी होणे इष्ट नाही. या सर्व ग्यांदांच्या अधीन राहूनही आदिवासी विकास विभागास निरनिराळ्या विकासक्षेत्रांतील प्राथम्ये व तरतुदी ठरविताना याबाबतचा आपला सल्ला देऊन व मार्गदर्शन करून आपली भूमिका चांगल्या प्रकारे पार पाडता येईल.

वरील सर्व परिस्थिती लक्षात घेता मला असे वाटते की, समितीच्या नियोजन पध्दती बदलण्याबाबतच्या ज्या शिफारशी आहेत त्यांचा विचार करताना वरील सर्व अडचणी लक्षात घेणे अतिशय आवश्यक आहे.

३१. ६/१०/७२

[अशोक बत्ताक]

सचिव, नियोजन विभाग.

